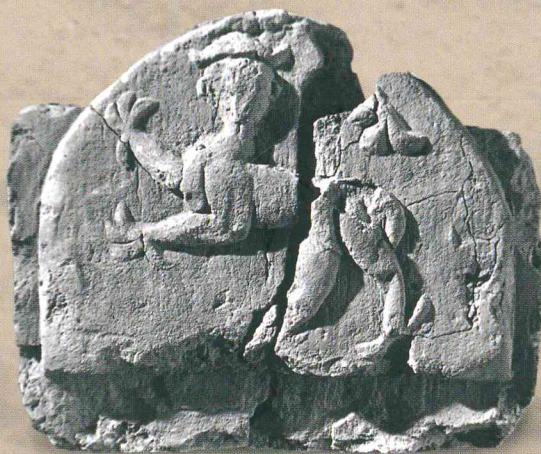

ALBINAS KUNCEVIČIUS

Lietuvos
viduramžių
archeologija

VERSUS AUREUS

Istorijos mokslų sistemoje archeologijai nuskirta seniausioji žmonių istorijos dalis. Istorikai tą dalį vadina priešistorė, o jos pabaigą sieja su Lietuvos valstybės susikūrimu 1253 metais. Bet tai tik formali skiriančioji data. Archeologijos mokslo akiratyje yra visi viduramžių visuomenės paminklai, kuriems pažinti prisireikia tik archeologijos mokslui būdingų tyrimo metodų. Istorikas operuoja rašytiniais šaltiniais, kurie, deja, daugiausiai skirti politinei krašto istorijai ir visuomenės elito gyvenimui nušviesti. Viduramžių istorikui, pavyzdžiui, į galvą nešovė mintis dokumentuoti, kad Barbora Radvilaitė ir Žygimantas

Augustas Dubingių dvare žaidė šachmatais. Tai jiems buvo visiškai suprantamas, abejonių nekeltantis ir patikinimų nereikalaujantis dalykas. Mūsų gi istorikams dėl tų dokumentų stygiaus iškyla globalios dilemos – pažinojo ar nepažinojo lietuviai šachmatus, žaidė jais ar nežaidė. Kaip dabar dažnai sakoma „kasdienis“ gyvenimas liko paslėptas nuo mūsų akių. Na, bet tai tik linksmas pavyzdėlis. Istorinės realijos kur kas svaresnės: viduramžių archeologijos tyrimai dažnai tampa pagrindiniu šaltiniu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės gyvenimui pažinti. Ja remiamės tyrinėdami luominę organizaciją, viduramžių Lietuvos miestų genezę, amatų raidą ir daugybę kitų dalykų: apie mūro Lietuvoje pradžią, apie senosios Lietuvos sostinės vietą, apie Lietuvos miestelėnų ir valstiečių gyvenvietes ir buitį. Daugelis svarbių viduramžių visuomenės gyvenimo klausimų paliesta Albino Kuncevičiaus knygoje „Lietuvos viduramžių archeologija“. Monografijos autorius yra žinomas Lietuvos archeologas ir paminklosaugininkas. Istorijos daktaras (1993), docentas (2000), Kultūros paveldo akademijos direktorius Vilniaus universitete skaito Lietuvos ir Europos viduramžių archeologijos paskaitas. Tyrinėjo Lietuvos valdovų rūmus Vilniaus Žemutinėje pilyje, Senųjų Trakų pilį, Baltadvarį, prancūzų Napoleono Bonaparto I armijos karių kapavietę Vilniuje. Pastaraisiais metais tyrinėja Dubingių viduramžių paminklus – reformatų bažnyčią ir Radvilų rūmus. Jau dabar aišku, kad sulaukėme iki šiol nežinomos ir unikalios medžiagos apie garsiąją Lietuvos didikų Radvilų giminę.

Doc. dr. Eugenijus Jovaiša

ALBINAS KUNCEVIČIUS Lietuvos viduramžių archeologija

ALBINAS KUNCEVIČIUS

Lietuvos viduramžių archeologija

VERSUS AUREUS

Lietuvos
viduramžių
archeologija

101

ALBINAS KUNCEVIČIUS

Lietuvos
viduramžių
archeologija

*Stolegui Zernovui -
su nuostabiomis liukėjūnais
Albinas Kuncevičius
2005.08.18.*

VERSUS AUREUS

UDK 904(474.5)
Ku-178

Knygos leidimą parėmė
LIETUVOS TŪKSTANTMEČIO
MINĖJIMO DIREKCIJA

Recenzavo
habil. dr. Vytautas Kazakevičius
prof. dr. Aleksiejus Luchtanas
dr. Gintautas Vėlius

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
tarybos posėdyje 2005 03 29 (protokolo nr. 4)
pritarta skelbti kaip mokslinę monografiją

© Albinas Kuncevičius, 2005
© „Versus aureus“ leidykla, 2005
ISBN 9955-601-65-5

Turinys

Pratarmė	7
Kas yra Lietuvos viduramžių archeologija?	11
Lietuvos viduramžių archeologijos tyrimai	21
Lietuvos pilių raida	39
Miestų raida	67
Kulto paminklai	89
Pagonybės laikų laidojimo papročiai	107
Medinė statyba	119
Viduramžių ginklai	125
Stiklas viduramžiais	135
Viduramžių keramika	141
Geležies dirbiniai	155
Papuošalai	165
Išvados	177
Summary	183
Šaltiniai	191
Literatūra	191

Senųjų Trakų piliavietė

Pratarmė

Archeologija – istorijos mokslo dalis, archeologiniais metodais (kasinėjimai, stratigrafinis, tipologinis datavimas ir t.t.), tyrinėjanti žmonijos praeitį. Tradiciškai ji dažniausia suvokiama kaip seniausių žmonijos laikų tyrimai. Nuo pat šio mokslo gimimo, kuris glaudžiai susijęs su sensacingais atradimais Pompėjoje ir Trojoje, Egipte ir Artimuosiuose Rytuose, archeologai savo tyrimais iš esmės papildė mūsų turėtas žinias apie tuos laikus, kurie susiję tiek su senosiomis civilizacijomis ir valstybėmis, tiek ir su rašytiniais šaltiniais. Rašytinių šaltinių buvimas, jų gausa, civilizacijų ar valstybių atsiradimas tapo formalia takoskyra tarp proistorės ir istorinių laikų archeologijos. Vakarų Europoje istoriniai laikai susiję su viduramžių epocha ir todėl tokie archeologiniai tyrimai vadinami Viduramžių archeologija. Jos pradžia siejama su valstybių atsiradimu, katalikybės išsigalėjimu, o pabaiga sutampa su Renesanso epochos pradžia, Reformacijos išsigalėjimu, spausdintų knygų paplitimu. Taigi takoskyra tarp pristorės ir viduramžių archeologijos tiesiogiai susijusi su rašytinių šaltinių gausa ir tuo pačiu archeologinių tyrimų santykiu su jais.

Rašytinių šaltinių apie ankstyvuosius valstybės formavimosi laikus, seniausius miestus ir piliis, kulto pastatus ir laidojimo paminklus, kasdieninį gyvenimą ir tikėjimus aiškiai trūksta. Kalbant apie Lietuvą, jų itin mažai, be to, ir turimi parašyti svetimšalių metraštininkų, kuriems mūsų krašto gyvenimas, papročiai, kalba buvo ne tik nesuprantami, bet ir nepriimtini, nes tai buvo priešų ir dar pagonių kultūra. Be archeologinių

tyrimų mes nežinotume, kas ir kada pastatė pirmąsias mūro pilis, kaip atrodė senieji miestai, pagoniški kulto pastatai, pirmosios krikščioniškos bažnyčios. Tai akivaizdžiai rodo archeologiniai Vilniaus Katedros, Vilniaus Valdovų rūmų, Kernavės, senamiesčių ir kt. tyrimai. Lietuva iki pat XIV a. pabaigos buvo pagoniška valstybė, todėl, kalbant apie XIII–XIV a., terminas viduramžių archeologija tarsi netinka. Tačiau vadinti tai istorinių laikų archeologija taip pat nėra visiškai tikslu. Istorinių laikų archeologija Europoje yra skaidoma į viduramžių archeologiją, post-viduramžių archeologiją, Naujųjų istorinių laikų archeologiją ir net industrinę archeologiją.

Kiekvienais metais Lietuvoje vykdoma beveik pora šimtų didesnės ar mažesnės apimties archeologinių kasinėjimų. Maždaug pusė jų – XIII–XVII a. archeologiniuose paminkluose. Tačiau iki šiol neturime darbo, kuriame būtų aptarta šio laikotarpio archeologinių tyrimų sąvoka, tyrinėjamų paminklų rūšys, problemos ir gauti rezultatai. Gausi šio laikotarpio archeologinė medžiaga tik menkai yra publikuota, todėl tyrimų rezultatai yra pernelyg mažai žinomi ne tik visuomenei, bet netgi „apeinami“ istorikų darbuose. Taigi šio darbo tikslas – pristatyti ankstyvosios Lietuvos valstybės, nuo jos susiformavimo XIII a. viduryje iki XVI a. vidurio, archeologinių tyrinėjimų rezultatus ir problemas.

Darbas nebūtų parašytas, jei nebūčiau galėjęs pasinaudoti savo kolegų ir gerų bičiulių surasta medžiaga, jų publikacijomis. Visiems Jums nuoširdus ačiū. Ypač noriu padėkoti archeologams, kurie mane išmokė kasinėti ir domėtis šiuo laikotarpiu. Su kasinėjimais ir viduramžių archeologija tiesiogiai susidūriau tik pradėjęs dirbti Vilniaus Žemutinės pilies rūmų tyrimų grupėje, kuriai vadovavo habil. dr. V. Urbanavičius ir habil. dr. A. Tautavičius, kuris ir tapo mano pirmuoju moksliniu vadovu. Kiek vėliau, jau dirbant Vilniaus universitete Archeologijos katedroje, daug pagelbėjo mano kolegos prof. habil. dr. M. Michelbertas, prof. dr. A. Luchtanas, dr. J. Poškienė, dr. G. Vėlius. Publikuojant šį darbą, panaudotos archeologinių paminklų, tyrimų ir radinių nuotraukos,

kurias pateikė Kernavės valstybinis archeologijos ir istorijos rezervatinis muziejus, Lietuvos pilių tyrimo centras „Lietuvos pilys“, Elektroninės leidybos namai bei mano kolegos Z. Baubonis, prof. dr. A. Butrimas, doc. dr. E. Jovaiša, dr. K. Katalynas, dr. G. Zabiela. Darbas iki publikavimo buvo apsvarstytas Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto Archeologijos katedroje ir Istorijos fakulteto Mokslinėje taryboje. Ypatingai noriu padėkoti šį darbą recenzavusiems archeologams habil. dr. V. Kazakevičiui, prof. dr. A. Luchtanui, dr. G. Vėliui, taip pat doc. dr. E. Jovaišai, nuoširdžiam bičiuliui, kuris be kita ko, itin daug pagelbėjo rengiant iliustracijas. Visus organizacinius knygos išleidimo rūpesčius pagelbėjo išspręsti šaunus leidyklos „Versus aureus“ kolektyvas. Esu dėkingas likimui, kad teko kasinėti Vilniaus Žemutinės pilies rūmus, Senuosius Trakus, Baltadvario ir Dubingių piliavietes, kad turiu daug gerų draugų savo kolegų tarpe, kad mūsų bendras darbas ne tik įdomus, bet ir svarbus gilesniam Lietuvos istorijos suvokimui.

Vilniaus Žemutinės pilies rūmų kasinėjimai

Kas yra Lietuvos viduramžių archeologija?

Sąvoka „Lietuvos viduramžių archeologija“ vartojama, norint apibrėžti ir atskirti proistorės – laikotarpio nuo pirmųjų žmonių apgyvendinimo iki valstybės susidarymo, ir istorinių laikų – laikotarpio nuo valstybės susidarymo – archeologinius tyrimus. Viduramžių archeologija – istorijos mokslo (plačiąja prasme) dalis, tyrinėjanti šį laikotarpį archeologiniais mokslo metodais, pagal to meto materialines kultūros liekanas (archeologiniai paminklai ir radiniai, archeologiniai kasinėjimai, stratigrafinis ir tipologinis datavimas ir t.t.). Šie archeologiniai metodai tokie patys kaip ir proistorės laikotarpį tyrinėjančių archeologų. Vis dėlto, jei proistorės archeologai yra gana autonomiški nuo rašytinių šaltinių, nes jų arba visai nėra, arba tėra labai mažai, viduramžių archeologai yra akivaizdžiai priklausomi ne tik nuo rašytinių šaltinių, bet ir nuo kitų šio laikotarpio tyrinėjimo disciplinų.

Viduramžių terminas, ypač kalbant apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) istoriją, tiek istorikų, tiek ir archeologų suvokiamas nevienareikšmiai, todėl ir sąvoka „Lietuvos viduramžių archeologija“ reikalauja papildomo paaiškinimo. Apie LDK viduramžių kultūrą iš esmės galime kalbėti tik nuo XIV a. pabaigos (ir tai tik be kai kurių jos komponentų) iki XVI a. pradžios, t.y. nuo Lietuvos krikšto iki Renesanso epochos, protestantizmo ir spausdinto žodžio plitimo (Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. 1995: 213–215). Lietuva iki pat XIV a. pabaigos (1387 m.), o Žemaitija net iki XV a. pradžios (1413 m.) buvo pagoniškos ir jau vien todėl kalbėti apie viduramžių kultūrą ne tik XIII a., bet net ir XIV a., netenka. Tačiau to meto Lietuvoje formavosi

miestai, profesionalūs amatai, buvo statomos mūrinės pilys, kito laidojimo papročiai. Dėl rašytinių šaltinių stokos apie šiuos procesus dažnai vienintelė arba bent jau iš esmės papildanti mūsų žinias informacija yra archeologiniai tyrinėjimai. Architektūros ir meno istorikai šiame laikotarpyje išskiria du periodus – nuo Lietuvos valstybės susidarymo iki XIV a. vidurio ir gotikinį periodą nuo XIV a. vidurio iki XVI a. vidurio (Adomonis T., Čerbulėnas K. 1987).

Prijungiant prie LDK buvusias Senosios Rusios žemes ir valstybei nepaprastai išsiplėtus į rytus, tarsi iškyla dar viena problema – kas yra LDK teritorija viduramžiais? Kur turėtų baigtis Lietuvos viduramžių archeologijos tyrinėtina teritorija? Lietuvos teritorijoje gyvenusios baltų gentys vienintelės sugebėjo savo pastangomis sukurti valstybę. Jos pagrindą sudarė lietuviai, aukštaičiai ir žemaičiai. Taip pat į ją pateko dalis pietinių žiemgalių, kuršių, sėlių, šiaurinių jotvingių žemių. Dar iki XIII a. pabaigos Lietuva prarado Nadruvą, Skalvą ir dabartinį Klaipėdos kraštą. Nors pastarųjų žemių, o ypač Klaipėdos pilies ir miesto raida aptariamuoju laikotarpiu – tai Livonijos ir Vokiečių ordinų istorija, jos yra neatsiejama Lietuvos istorijos dalis. LDK istorinėje literatūroje taip vadinamos gudų žemės, iš kurių vėlesniais laikais išaugo baltarusiai ir ukrainiečiai, sudarė didžiąją LDK teritorijos dalį, bet „LDK buvo lietuvių tautos sukurta valstybė, valdoma lietuviškos dinastijos, kurios politinė atrama – lietuvių bajorija“ (Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. 1995: 125). Rytinė lietuvių gyventa riba nėra itin aiški, bet neabejotina, kad jie gyveno ir dalyje dabartinės vakarų Baltarusijos. Ten esančios Krėvos, Lydos pilys pastatytos LDK valdovų, lietuviškose žemėse. Gardino ir Naugarduko pilių bei miestų pradžia – siejasi su slaviškąja kolonizacija, o vėliau tai jau perstatytų mūrinių LDK pilių raida. Todėl, nors paminėtos dabartinės Baltarusijos teritorijoje esančios pilys yra šios šalies archeologų tyrinėjimo objektas, kartu jos neatsiejama LDK viduramžių istorijos dalis.

Viduramžių archeologijos terminas „atėjo“ iš Vakarų Europos, kur jis tapo jau senokai įprastu (Fehring G. 1987; Kajzer L. 1996). Viduramžiai Europoje įvardinami kaip epocha nuo Romos imperijos žlugimo (476 m.) iki Kolumbo Naujojo Pasaulio atradimo (1492 m.). Vakarų Europoje – viduramžių epochos pradžia siejama su frankų Merovingų dinastija, Šiaurės Europoje – su Vikingų laikotarpio pabaiga ir krikščionybės plitimu (X/XI a.), Centrinėje Rytų ir Rytų Europoje istorinių laikų archeologija pradeda nuo valstybių susikūrimo (X/XI a.). Taigi Vakarų Europoje viduramžių archeologijai dažniausiai priskiriamas laikotarpis nuo X/XI a. iki XVI a., t.y. iki Renesanso kultūros pradžios, spausdintų knygų plitimo, Reformacijos ir kitų istorijos ir kultūros raidoje visuotinai pripažintų pokyčių.

Laikotarpis iki viduramžių Vakarų Europoje dažnai vadinamas „ankstyvaisiais istoriniais laikais“ („Early history“, „Frugeschichte“). „Šiandien mokslas nesitenkina vien proistorės ir istorijos išskyrimu – tarp proistorės ir istorijos tiek anglai, tiek prancūzai suranda *protoistorės* epochą. Anglai skiria *prehistory* ir *protohistory*, prancūzai – *prehistoire* ir *protohistoire*. Vokiečiai pastarosios sąvokos atitikmeniu, regis, laiko sąvoką *Frugeschichte*. Pagrindinis skirtumas Vakarų istoriografijoje tarp proistorės ir protoistorės yra apibūdinamas taip: „apie proistorę neturime jokių rašytinių šaltinių, o protoistorėje atsiranda pirmieji daugelio šalių paminėjimai ir aprašymai ateivių ar užkariautojų raštuose. Tačiau tai dar nereiškia, kad atėjūnų aprašyta šalis turi savo istoriją, t.y. raštą, kuriuo fiksuoja savo egzistavimą“ (Bumblauskas A. 1999).

Perėjimas iš proistorės laikų archeologijos į viduramžių archeologiją nėra griežtai apibrėžtas ir Vakarų Europos šalyse, nors pagrindinės diskusijos šia tema vyko dar septintajame-aštuntajame dešimtmetyje (Ericsson I. 1995). 1990 m. Švedijoje, Lundo universitete, įvyko pirmasis tarptautinis viduramžių archeologijos dėstytojų kongresas, kuriame dalyvavo 18 šalių universitetų dėstytojai (Andersson H., Wienberg J. 1993). 2002 m. pavasarį antrasis toks kongresas įvyko Vokietijoje, Bambergo universitete. 1992 m. pirmajame tarptautiniame „Viduramžių Europos archeologijos“ kongrese, kuris įvyko Anglijoje, Jorko mieste, 33 šalių dalyviai apie 700 pranešimų skyrė viduramžių epochos, t.y. nuo V a. iki XVI a., miestų, pilių, bažnyčių, laidojimo vietų, uostų, prekyviečių ir t.t. raidai.

Viduramžių archeologija Vakarų Europoje jau yra tapusi gana savarankiška mokslo šaka. Praktiškai tai įvyko po II-ojo pasaulinio karo, maždaug šeštajame dešimtmetyje. Iki tol šioje srityje dirbo tik pavieniai tyrėjai, kurie „savarankiškesni“ savo darbuose tebuvo kasinėjant laidojimo paminklus. Pilių ir bažnyčių tyrimai dažniausiai vykdavo suvienijant architektų ir archeologų pajėgas, o viduramžių miestai archeologų tuomet beveik iš viso nekasinėti. Po milžiniškų karo meto sugriovimų senuosiuose miestuose atsidengė didžiuliai plotai, ištisi kvartalai, kuriuos atstatant miestus teko iširti. Paminėtini tokie didelės apimties archeologiniai tyrimai Hamburge, Hanoveryje, Drezdene, Varšuvoje ir kt. Skandinavijos šalyse viduramžių miestų ir netgi viduramžių archeologijos, kaip atskiros disciplinos, susiformavimas siejasi su 1955 m. gaisro metu sudegusios Bergeno miesto dalies archeologiniais tyrimais. Šeštajame dešimtmetyje pasirodo pirmieji teoriniai darbai, pagrindžiantys viduramžių archeologijos paminklų tyrimų svarbą ir apibrėžiantys tokių tyrimų tikslus; kuriasi specialios viduramžių tyrimų institucijos ar grupės; sudaromos ir valstybiniu mastu patvirtinamos viduramžių paminklų tyrimų programos (1974 m. „Viduramžių

miestų tyrimų programa“ buvo patvirtinta Švedijoje, kiek vėliau – Anglijoje, Danijoje ir kt.); kuriasi specialūs, universitetiniai viduramžių archeologijos mokymo centrai (Danijoje – Aarhus universitete, Švedijoje – Lundo universitete, Vokietijoje – Kylio, Bambergo universitetai, Lenkijoje – Varšuvos, Torunės, Lodzės universitetai ir t.t.); išaugo ne tik kompleksinių pilių, miestų, kulto ir laidojimo paminklų tyrimų kiekybinis, bet ir kokybinis mastas ir t.t. Atskirų šalių viduramžių archeologijos atradimai ir tyrimų rezultatai reguliariai skelbiami specialiuose žurnaluose, leidiniuose, atskirose monografijose. Taigi belieka priminti Lundo universiteto prof. H. Anderssono, organizavusio jau minėtą viduramžių archeologijos dėstytojų kongresą, išsakytą teiginį, kad nors įvairiuose Europos regionuose istoriškai susiformavo skirtingos viduramžių sąvokos ir, jei kas nors nori iš to padaryti problemą, tai, be abejo, visada ją gali surasti, tačiau, jo manymu, neverta siekti nustatyti itin griežtas viduramžių archeologijos ribas. Tai istorinių laikų archeologijos dalis, archeologiniais tyrimų metodais tyrinėjanti viduramžių laikotarpio archeologinius paminklus, tuo pat metu naudojanti ir kitokius, ypatingai rašytinius, šaltinius (Andersson H., Wienberg J. 1993: 5).

Archeologų tyrinėjamas laikotarpis po viduramžių (bažnyčios ir vienuolynai, pilys ir rūmai, kaimavietės, ankstyvosios industrializacijos paminklai), vadinamas „post-viduramžių archeologija“, „Naujųjų istorinių laikų“ ar net „industrinė archeologija“ („Post-medieval archaeology“, „Industrial archaeology“, „Archaeologie der Neuzeit“). Tarkim, Britanijos „Post-viduramžių archeologijos draugijos“, turinčios ir savo leidinį – „Postmedieval Archaeology“, tikslas yra skatinti ir vykdyti Britanijos ir jos kolonijinės istorijos post-viduramžių laikų, t.y. laikotarpio nuo viduramžių pabaigos iki industrializacijos epochos pradžios, maždaug nuo XV a. vidurio iki XVIII a. vidurio, archeologinius tyrimus. „Industrinė archeologija“ apima XIX–XX a. industrinio paveldo tyrimus, konservavimą ir fiksavimą. Šie terminai plačiau prigiję Didžiojoje Britanijoje ir Skandinavijoje. Terminas „Istorinė archeologija“ („Historical archaeology“, „Historische Archäologie“) yra platesnis ir apibrėžiantis XVI–XX a. paminklų archeologinius tyrimėjimus. Pastarasis terminas – „istorinė archeologija“ – perimtas iš JAV. Vakarų Europoje pastaruoju metu archeologams taip pat tenka kasinėti netgi XX a. paminklus, ypač susijusius su I-ojo ar net II-ojo pasaulinio karo įvykiais (mūšių laukai, masinių žudynių vietos, koncentracijos stovyklos ir kt.). Lietuvoje prie tokių tyrimų priskirtini archeologiniai tyrimai Napoleono kariuomenės karių masinėje kapavietėje (Vilnius), sovietinio genocido masinės kapavietės Tuskulėnuose (Vilnius), Marijampolėje ir panašūs objektai. Esminiu skirtumu tarp vieno ar kito istorinių laikų archeologijos laikotarpio yra ne tyrimų tiks-

lai ar metodai, bet santykis su turimais rašytiniais duomenimis. Viduramžių archeologija kartu su kitomis istorijos disciplinomis siekia atkurti praeities visumą ir procesus – miestų ir pilių genezę, raidą, pagonybės ir katalikybės santykius, paleodemografiją ir paleogeografiją ir t.t. „Istorinės archeologijos“ tyrimai, bent jau kol kas ypač mūsų regione, dažniausiai apsiriboja tik atskirų objektų (pastato, kapinyno ir pan.) tyrimais.

Lietuvoje viduramžių archeologijos sąvoka tik pastaraisiais dešimtmečiais tapo įprastinė. Iki II-ojo pasaulinio karo, be pavienių kasinėjimų kai kuriose pilyse ar vieno kito istorinių laikų kapinyno kasinėjimo, tai buvo darbai, susiję su paminklų aplinkos tvarkymu (Kauno ir Vilniaus Aukštutinėje pilyje), pastatų išsaugojimu (gelbėjimo darbai po 1931 m. potvynio Vilniaus Katedroje), ar antropologinės medžiagos rinkimu (istorinių laikų kapinynų tyrimai). Nors šie darbai ir tada išgauta informacija tebėra svarbūs, tenka konstatuoti, kad atskirų viduramžių pastatų ir jų aplinkos tyrimai labiau priminė „architektūrinę archeologiją“, o atskirais atvejais (Vilniaus Aukštutinė pilis) istorinių laikų kultūriniai sluoksniai buvo nukasti netgi be archeologų dalyvavimo. Registruojant Lietuvos archeologijos paminklus, buvo aiškiai suvokta, kad ne tik mūrinės pilys (Kaune, Trakuose, Vilniuje), bet ir senieji miesto pastatai, bažnyčios, „XIV–XVI šimtmečių lietuvių senkapiai“, fortifikaciniai paskesniųjų karų sustiprinimai, dėl ko ir liko pavadinimai švedų ar prancūzų pylimai...“ yra archeologijos paminklai, nes „... Lietuvos archeologija, kuri, žiūrint nagrinėjamos medžiagos, irgi yra dvejopa: priešistorinė ir istorinė“ (Tarasenko P. 1928: 8,75,85,262). Tačiau archeologija kaip mokslas buvo sutapatinama tik su proistorės laikais. Neatsitiktinai pagrindinis teorinis prieškarinio archeologijos darbas buvo pavadintas – „Naujausių proistorinių tyrimų duomenys“, o jo skyrius – „Naujas geležies amžius (800 – 1250 po Kr.)“ baigiasi XIII a., kada „prasideda istoriniai laikai“ (Puzinas J. 1938: 107-129). Tokia pat samprata, kad archeologija baigiasi, kai sukuriama valstybė, buvo pakartota ir kolektyviniame sovietinių laikų „pirmajame mėginime parašyti mūsų krašto archeologijos apybraižą“ (Kulikauskas P., Kulikauskienė R., Tautavičius A. 1961).

1961 m. Lietuvos TSR Vyriausybė patvirtina kultūros paminklų sąrašą, kuris yra pirmasis juridinis tokio sąrašo patvirtinimas Lietuvos paminklosaugos istorijoje. 1967 m. priimamas Kultūros paminklų apsaugos įstatymas (Sovietų Sąjungoje toks įstatymas buvo priimtas tik po devynerių metų). Nuo 1950 m. Lietuvoje pradeda veikti paminklotvarkinės organizacijos (pradžioje – Mokslinė restauracinė gamybinė dirbtuvė, 1969 m. reorganizuota į Paminklų restauravimo valdybą ir Paminklų konservavimo institutą). Paminklosauginės sistemos sukūrimas, kultūros paminklų sąrašų sudarymas ir patvirtinimas, apsaugos

kontrolė bei restauravimo darbai, skatino ir viduramžių archeologijos paminklų apsaugą, suvokimą ir jų tyrimus.

Apie šeštojo dešimtmečio vidurį archeologiniai kasinėjimai pradkami Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje (nuo 1955 m.), Kauno pilyje (nuo 1954 m.), Trakų Salos (nuo 1950 m.) ir Trakų pusiasalio pilyse (nuo 1961 m.) ir kt. Pasirodė visa eilė svarbių straipsnių, kuriuose buvo ne tik aptarta surasta medžiaga, bet ir etapinių, kolektyvinių studijų apie Vilniaus miesto istoriją, Lietuvos pilių raidą paskelbimą (Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. 1968; Lietuvos pilys. 1971). Tuo metu besikeičiančią sampratą apie istorinių laikų objektų archeologinių tyrimų svarbą geriausiai iliustruoja ir tai, kad istorikai pamažu įsileidžia į savo studijų apie pilis ar Vilniaus miestą bendraautorius tarpą archeologus, ir tai, kad 1970 m. išleistoje archeologinių darbų ir straipsnių rodyklėje jau buvo „įtraukti bibliografijon straipsniai ir apie Lietuvos pilis, kurios, nors ir priklauso iš rašytinių šaltinių pažįstamai epochai, bet jų teritorija dažniausiai tiriama archeologų, ir jų surinkta medžiaga žymiai papildoma rašytinių šaltinių duomenis“ (Lietuvos TSR archeologija (1940–1967). 1970). Aišku, daug lėmė ir tai, kad medžiagą minėtam darbui bei įžangą parengė Vilniaus, Trakų, Klaipėdos pilių tyrėjas – A. Tautavičius.

Į Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašą įrašius Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Kėdainių, Trakų, Biržų, Kražių, Merkinės, Veliuonos ir kt. senamiesčius ir nustatius jų teritorijos ribas, vykdant įvairius statybos ar žemės judinimo darbus, buvo vykdomi ir šių vietų archeologiniai tyrimai arba bent jau stebėjimai (Jučienė I. 1978). Septintajame dešimtmetyje žymiai išauga ir vėlyvųjų XV–XVII a. kapinynų tyrimai. 1961–1963 m. tyrinėjamas Rumšiškių kapinynas, kuriame ištirti net 254 kapai (Urbanavičius V. 1970), Jakštaičiai (Šiaulių raj.), Skrebinai (Jonavos raj.) ir kt. Senkapių ir XIV–XVII a. apeiginių vietų (alkakalniai, mitologiniai bei dubenuotieji akmenys) tyrimai, kurių pagrindinis iniciatorius buvo archeologas V. Urbanavičius, leido teigti, kad „šių ir kitų XIV–XVII a. archeologijos paminklų tyrinėjimų duomenys tapo vertingu šaltiniu to meto kaimo gyventojų kultūrai pažinti“ (Urbanavičius V. 1978: 36-45). Vienas iš pagrindinių tikslų vėlyvųjų senkapių tyrinėjimuose tapo pagoniškojo laidojimo papročių išsilaikymo seka po katalikybės įvedimo. Todėl dar ilgai buvo manoma, kad „XVI a. antrosios pusės – XVII a. kapai archeologiniu požiūriu retai yra vertingi“, nes „nuo XVI a. vidurio į kapus dažniausiai tededamos monetos. Pagoniškieji laidojimo papročiai galutinai užleido vietą krikščioniškiems“ (Urbanavičius V. 1978: 38). Beje, ši nuostata, kad „XVII–XIX a. kapinės nėra archeologijos paminklas“ buvo oficialiai „prabalsuota ir patvirtinta“ 1978 m. vasario mėn. 17 d. Išplėstinėje archeologų taryboje, kuri veikė prie kultūros pa-

minklų registrą tvarkiusios Mokslinės metodinės kultūros paminklų apsaugos tarybos (Dakanis B. 1988: 104).

Lietuvos viduramžių laikotarpį tyrę archeologai ir jų darbai gana sunkokai skynėsi kelia į jų pripažinimą net tarp jų artimiausių kolegų, tyrinėjančių proistorės laikus. Verta paminėti dviejų archeologų vienu metu pasirodžiusias knygas apie archeologinius sidabrinis dirbinius. Pirmoji – „akademines proistorės“ atstovė L. Vaitkunsienė, teigdama, kad „sidabriniai dirbiniai yra svarbūs istorijos mokslui...“ savo knygoje šia tema apsiribojo „medžiaga... nuo sidabro atsiradimo Lietuvoje iki feodalinės valstybės susidarymo...“ (Vaitkunsienė L. 1981: 5). Tuo tarpu Lietuvos istorijos ir etnografijos muziejaus archeologijos skyriuje dirbusi archeologė B. Tautavičienė, tuo pat metu parengusi sidabrinis dirbinių katalogą, pabrėžė, kad vien tik šiame muziejuje... „sukaupta nemaža dalis šių daiktų (apie 200 sidabrinis ir apie 100 sidabru puoštų) iš II–XVI a. laikotarpio...“; todėl „medžiaga suskirstyta į 3 skyrius: 1/ III–IX a., 2/ X–XIII a. ir XIV–XVI a.“ (Tautavičienė B. 1981: 3–4). Netgi Lietuvos istorijos instituto Archeologijos skyriaus leidiniuose, kuriuose apžvelgiami ir pateikiami trumpi praėjusių metų archeologinių ekspedicijų rezultatai, miestų, pilių, vėlyvųjų senkapių, apeiginių vietų tyrimų rezultatai išskirti į atskirą skyrelį buvo tik nuo devinto dešimtmečio.

1987 m. archeologas G. Zabiela, tuo metu dar dirbęs paminklų apsaugos Taryboje, pasiūlė ir itin griežtą „tokią II tūkstantmečio archeologijos periodizaciją: Vėlyvasis geležies amžius 1000–1225 m. (1000–1100 m. ir 1100–1225 m.); Ankstyvasis feodalizmas 1225–1400 m. (1225–1300 m. ir 1300–1400 m.); Brandusis feodalizmas 1400–1575 m. (1400–1500 m. ir 1500–1575 m.); Vėlyvasis feodalizmas 1575–1725 m. (1575–1650 m. ir 1650–1725 m.)“ ... ir pastarasis periodas, „XVIII a. pirmasis ketvirtis ir turi būti ta riba, iki kurios verta saugoti ir tyrinėti archeologijos paminklus“ (Zabiela G. 1987: 55-57).

Šiuo metu G. Zabiela gerokai pakeitė tuomet pasiūlytą Lietuvos viduramžių laikotarpio chronologiją. Jo manymu, kadangi „į vakarus nuo Lietuvos esančiose valstybėse viduramžių terminas vartojamas visuotinai ir siejamas su valstybės atsiradimu bei krikštu, Lietuvai sekant šiais pavyzdžiais, viduramžių pradžios reikėtų ieškoti XIII a. Tai, kad kraštas iki XIV a. pabaigos taip ir neįsirašė į krikščioniškų kraštų tarpą, reikėtų laikyti tik vietine viduramžių specifika, kaip ir spartų teritorijos plėtimąsi rytų kryptimi į teritorijas, kurių viduramžiškumas iki šiol yra didelė problema... Atsižvelgiant į viduramžių pabaigą pas kaimynus, Lietuvoje jų pabaigos reikėtų ieškoti apie XV a. pabaigą – XVI a. pradžią. Kadangi viduramžių istorijoje svarbūs valdovai, tai tikslesne data greičiausiai

reikėtų laikyti 1492 m. – Kazimiero Jogailaičio valdymo pabaigą. Tai sutampa su Lenkijos istorija ir neblogai koreliuoja su europine viduramžių pabaiga. Vėliau einantys laikai savo pagrindiniais bruožais Lietuvoje jau gerai koreliuoja su europine istorija“ (Zabiela G. 2001: 24–25).

Tenka pastebėti, kad griežtų, tuo labiau formalių – pagal valdovus, ar tuo labiau politizuotų pagal marksistinę visuomenės vystymosi schemą, ar esą „sukoreliuotų pagal europinę istoriją“ (tarsi Lietuva kada nors būtų buvusi ne Europos dalis) yra dirbtinis ir, tiesa sakant, grynai formalus bandymas superiodizuoti istoriją.

Kasdieniniame materialiniame ir dvasiniame gyvenime tokių griežtų ribinių datų, nuo kurių iš esmės staiga pasikeistų kasdienybėje naudoti daiktai arba papročiai, nebuvo. Taip, tarkim, XIII a. antrosios pusės ir XIV a. pirmosios pusės pagoniškoje Lietuvoje naudoti buitiniai dirbiniai ar papuošalai praktiškai nesiskyrė, miestų susiformavimas iki jų pirmojo paminėjimo dokumentuose buvo ilgas procesas, pagoniškojo laidojimo ir tikėjimo relikvai aptinkami net ir XVI a. pabaigos – XVII a. pradžios kapuose, gotika Vilniaus valdovų rūmų aplinkoje vyravo bent iki XVI a. antrojo ketvirčio, o periferijoje dar žymiai ilgiau ir t.t.

Formali takoskyra tarp Lietuvos proistorės archeologijos ir viduramžių archeologijos – valstybės atsiradimas, Mindaugo valdomos valstybės sukūrimas (1236–1263). Viduramžių pabaiga Lietuvoje – renesansinės kultūros plitimas, naujo prekinio ūkio suklestėjimas, spausdintų krašto istorijų pasirodymas (XVI a. viduryje ir antrojoje pusėje – Augustino Rotundo Lietuvos istorija; Motiejaus Strijkovskio „Kronika polska, litewska, žmodska i wszystkiej Rusi...“), miestų planų sudarymas (seniausias Vilniaus miesto, taip vadinamas Brauno, planas datuojamas XVI a. trečiuoju ketvirčiu, Biržų, Klaipėdos miestų planai parengti jau XVII a.), t.y. santykis su turimų rašytinių žinių kiekiu.

Taigi laikotarpis – Lietuvos viduramžių archeologija – sąlyginis terminas, vartojamas norint išskirti ir apibrėžti XIII–XVI a. pirmosios pusės Lietuvos archeologijos paminklų tyrinėjimus. Lietuvos viduramžių archeologija – tai istorinių laikų archeologijos dalis, archeologiniais tyrimų metodais tyrinėjanti ir analizuojanti XIII–XVI a. pirmosios pusės to meto archeologinius paminklus (pilis ir piliavietės, senamiesčius, laidojimo paminklus, apeigines kulto vietas ir kt.) bei ten aptinkamus dirbinius. Be abejo, šis terminas „Lietuvos viduramžių archeologija“, turint omenyje neaiškią pradžią ir netgi pagoniškosios LDK valstybės laikus, yra netikslus. Tačiau kitoks jo įvardijimas, tarkim, „istorinių laikų archeologija“ ar „ankstyvieji istoriniai laikai“, ko gero, būtų taip pat diskutuotinas ir, be abejo, reikalaujantis ne mažesnio paaiškinimo, ypač pristatant

tokio pobūdžio tyrimus kitomis kalbomis, nes Vakarų Europoje ši terminija jau senokai nusistovėjusi ir turi konkrečią prasmę.

Visiškai neabejotina ir tai, kad archeologija neturi ribos, iki kurios „verta saugoti“ ir tyrinėti šios rūšies paminklus. 1990 m. ICOMOS organizacijos priimta „Archeologijos paveldo apsaugos ir priežiūros chartija“ teigia, kad „Archeologijos paveldas“ yra ta medžiaginio paveldo dalis, apie kurią pirminė informacija gaunama archeologiniais metodais. Archeologiniam paveldui priklauso visi žmogaus egzistavimo palikti pėdsakai ir vietos, susijusios su bet kokios žmogaus veiklos apraiškomis, apleisti statiniai ir visų rūšių liekanos (įskaitant statinius žemėje ir po vandeniu) kartu su visa kilnojama kultūrine medžiaga“. Lietuvos Respublika yra ratifikavusi, t.y. įsipareigojusi laikytis ir besąlygiškai vykdyti Europos Tarybos patvirtintą „Europos archeologinio paveldo apsaugos konvenciją“, kuri teigia, kad „Archeologijos paveldu turi būti laikomos visos liekanos ir objektai bei kiti žmonijos pėdsakai iš praeities epochų: kurių išsaugojimas ir tyrimai padėtų atsekti žmonijos istoriją ir jos ryšį su gamtine aplinka; kurių pagrindiniai informacijos šaltiniai yra kasinėjimai, radiniai arba kitokie žmonijos ir ją supančios aplinkos tyrimo rezultatai...“

XVI amžiaus koklis iš Vilniaus Žemutinės pilies

Lietuvos viduramžių archeologijos tyrimai

Lietuvos viduramžių archeologijos paminklų tyrimų pradžia reikėtų laikyti pirmuosius specialiai, moksliniais tikslais vykdytus šio laikotarpio paminklų tyrimus. Tokių darbų pradžia siekia 1854 m., kai Lietuvos archeologijos pradininkas grafas Eustachijus Tiškevičius atliko kasinėjimus Trakų pusiasalio pilyje (Lietuvos pilys: 102). 1854 m. balandžio 24 d. Trakų miesto gorodničius pranešė Vilniaus civiliniam gubernatoriui, kad šios pilies teritorijoje, „už tėvų dominikonų vienuolyno, prie pat ežero kranto, buvusios senosios Lietuvos pilies kalno viršuje, nuo lietaus įgriuvo žemė“ ir kad šioje vietoje apie sieksnio gylio, aršino ilgio ir aršino pločio duobėje matosi mūriniai skliautai (Mikulionis 1982: 81). Gegužės 1 d. Vilniaus karinis gubernatorius pasiūlė šiuos tyrimus atlikti grafui E. Tiškevičiui, šis „iškasė septynias perkasas ... rado skliauto liekanas, kurie, anot jo, padaryti supiltiniam kalnui sutvirtinti“, taip pat šiek tiek patyrinėjo ir Galvės ežero salelę, kur buvo atkasti senosios, ten stovėjusios, cerkvės pamatai (Mikulionis 1982: 81). Tačiau Lietuvos valstybinių laikų paminklų archeologiniai tyrimai ne itin sudomino patį tyrėją, surastieji seni pilies statiniai palaikyti neįdomiais ir šie darbai jokio didesnio poveikio būsimiems viduramžių archeologijos tyrimams neturėjo. Kaip to laikotarpio archeologinių tyrimų priminimas teliko Trakų pusiasalio pilies Aukų kalnu pavadinta kalva, šį vardą gavusi vien tik dėl ten surasto didelio skylėto šaukšto, tuomet apšaukto pagoniškų apeigų kulto daiktu (Lietuvos pilys: 102).

P. Kulikausko ir G. Zabielos studijoje „Lietuvos archeologijos istorija (iki 1945 m.)“ (Kulikauskas, Zabiela: 1999) Lietuvos viduramžių archeologijos pradininku įvardintas A. H. Kirkoras, kuris šiuo laikotarpiu „Vilniaus

apylinkėse yra tyrinėjęs mažiausiai 3 šio laikotarpio objektus. Jis 1853 m. kartu su E. Tiškevičiumi kasinėjo Kiškų rūmų griuvėsius Markučiuose ... Kita viduramžių vieta, A. Kirkoro tyrinėta 1853 m. liepos mėn., tai Veršupkos (Viršupio) Lietuvos didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto vasaros rezidencija. „... Atkasėme kvadratinus pamatus ir keletą atskirų tarpų. Pirmuosiuose sieksniuose atidengti pilies sienos, o galbūt išėjimo bokštas, gylis daugiau sieksnio nuo pamatų. Kvadratas padalintas į dvi dalis, iš kurių kiekviena turi 3 uolekčius ilgio ir pločio. Viena pusė su kita susiekimo neturi, tačiau abi turi duris, išeinančias į išorę, taip pat prie pačios žemės siena gi jungiasi su pilimi ar rūmais. Nėra jokių durų pėdsakų, matyt, išėjimas buvo visiškai paslėptas, buvo nuo kalno, nes ten sieksniu žemiau prie kalno įleistų rūmų pamatų ties pačiu žemės paviršiumi yra nedidelių nuolaidėjančių langų pėdsakai, kurie labai mažai šviesos davė. Viena ir kita kvadrato pusės išėjimo pusėje prie kalno turi sumūrijimą su viena plyta padarytą... Radau griuvėsiuose keletą krosnies koklių gerai padarytų rozetės ir įvairių gėlių formos bei vieną koklį su matomu Žygimanto senojo atvaizdu, dubenėlį, porcelianinį, baltą, galbūt nuo aliejinės bei kažką daugiau iš tos pačios rūšies su 2 sparnuotais amūrais, viršuje sudarančiais raidę R (ex), o prie jų... raidė S. Radau keletą nedidelių monetų...“ (Kirkoras 1991: 172–173). Apie 1856 m. A. H. Kirkoras perkasė vieną objektą, kurį jis manė buvus pilkapiu, Lentvaryje“ (Kulikauskas, Zabiela 1999: 78–79). Trumpai šiuos kasinėjimus A. H. Kirkoras aprašė 1856 m. išleistame darbe „Pasivaikščiojimai po Vilnių ir jo apylinkes“ (Kirkoras 1991: 172–173). Pastarųjų kasinėjimų metu buvo ne tik surasti tikslingai ieškoti buvusių rūmų pamatai, bet ir jie datuoti bei interpretuoti pagal ten surastus archeologinius radinius – koklius, monetas.

Tačiau tai buvo tik pavieniai kasinėjimai ir mūrinės Lietuvos pilys, kaip istoriniai senamiesčiai, iki Lietuvos Respublikos laikų archeologų nebuvo kasinėjami. „Bene svarbiausia XX a. pradžios archeologijos institucija buvo Vilniaus miesto archeologijos komisija, veikusi 1911–1914 m. ... Didžiausi komisijos nuopelnai yra svarstant bei atidedant 1500 kub.m talpos vandens rezervuaro Pilies kalne įrengimo klausimą. Čia labai aktyviai priešinosi ir Lietuvių mokslo draugija su J. Basanavičiumi priešakyje... Kita komisijos veiklos kryptis buvo žemės kasimo darbų metu aptinkamų radinių supirkinėjimas. Tuo rūpinosi specialus agentas J. Šiukšta, už radinių mokėdamas nuo 10 kapeikų iki 1 rublio – didelius tiems laikams pinigus. Labai svarbu, kad visi šie radiniai buvo tiksliai metrikuojami. Metrikos išliko, tad pagal jas galima nustatyti kai kurių radinių tikslesnes radimo vietas ir aplinkybes. Šiaip radinių Vilniaus miesto archeologijos komisija iš žemės kasimo darbų ardomo Vilniaus senamiesčio kultūrinio sluoksnio per trumpą laiką sukaupe nemažai ir įvairių. Tarp jų paminėtini geležiniai darbo įrankiai

(6 kirviai), girnų akmuo, geležiniai ir akmeniniai patrankų sviediniai (1913 m. lapkričio 29 d. prie įėjimo į vakarinį Aukštutinės pilies bokštą rasta 16 akmeninių sviedinių), 66 varinės ir sidabrinės, daugiausia Lietuvos ir Lenkijos, monetos (tarp jų vienas arabų dirhemas). Pirmojo pasaulinio karo metu šie radiniai buvo perkelti iš vienos vietos į kitą, tad prarado metrikas arba iš viso dingo. Archeologinių kasinėjimų komisija nevykdė, pasitenkindama tik fragmentišku kasamų tranšėjų fiksavimu. Žinomas inžinieriaus Kairio sudarytas 4 tranšėjų Didžiojoje bei Pilies gatvėse kultūrinių sluoksnių profilius. Vilniaus miesto archeologijos komisija atkreipė dėmesį ir pirmoji Lietuvoje pradėjo domėtis viduramžių miesto kultūrinių sluoksnių palikimu. Jos surinkti radiniai rodė didelę šių sluoksnių tyrimo perspektyvą, kuri dėl lemtingai susiklosčiusių aplinkybių buvo užmiršta ilgus dešimtmečius“ (Kulikauskas, Zabiela 1999: 100–102).

XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios archeologus domino tik proistorės laikai, o viduramžių archeologijos paminklai buvo beveik netyrinėjami, išskyrus kai kuriuos piliakalnius ir senkapius. Vis dėlto pirmieji buvo kasinėjami ne tiek todėl, kad ant jų kovų su kryžiuočiais metu stovėjo medinės pilys, bet tikintis surasti proistorės laikų liekanų, o ir kasinėjimai tebuvo mėgėjiški (Zabiela 1995: 18–21). Archeologinių piliakalnių tyrinėjimų pradžia – XIX a. pabaiga, ir ji susijusi su T. Daugirdo 1886 m. vykdytais kasinėjimais Darbutų piliakalnyje, vėlesniais V. Šukevičiaus ir ypač L. Kšivickio piliakalnių kasinėjimais, kuris pirmasis įvedė sąvoką „vėlyvieji piliakalniai“ (Zabiela 1995: 22–24). „L. Kšivickį reikia laikyti Lietuvos piliakalnių didelio masto tyrinėjimų pradininku“ (Kulikauskas, Zabiela 1999: 149), kuris savo vėlyvųjų piliakalnių tyrimo darbais „užbaigė mokslinės sampratos apie juos formavimo procesą, atskirdamas pasakojimus nuo mokslinių faktų“ (Zabiela 1995: 24).

Istorinių laikų kapinynai, archeologų vadinami vėlyvaisiais senkapiais, dažniausiai buvo kasinėjami tik dėl antropologinės medžiagos. Matyt, tokių vėlyvųjų senkapių tyrimų pradininkas – T. Daugirdas, kuris 1884 ir 1885 m. Visdergių (Šiaulių rj.) pilkapyne, tyrinėdamas romėniškojo periodo palaidojimus, pilkapių sampiluose aptiko ir ištyrė XV–XVI a. kapus, taip pat jis 1885 m. tyrinėjo Titvydiškės (Kelmės rj.) senkapį, kur surado XV–XVI a. šešis griautinius kapus (Kulikauskas, Zabiela 1999: 119). 1888 m. Alovės (Alytaus rj.) senkapyje E. Volteris ištyrė didžiąją senkapio dalį, kur buvo surasta 150 XV–XVI a. kapų su įvairiomis to meto įkapėmis (Kulikauskas, Zabiela 1999: 123). Dr. J. Basanavičius rašė apie savo 1910 m. vykdytus kasinėjimus Šeimyniškių (Kapanicos) senkapyje (Anykščių rj.) – „perkasiau Šeimyniškių kapines ant kalno, radau kelias kaukoles, dažniausiai be įkapių, nes kapinės XV–XVIII šimtmečio“ (Zabiela 1994: 382). Tiek šio kapinyno medžiaga, tiek kituose senkapiuose – Alovė (Alytaus rj.),

kur 1888 m. E. Volteris ištyrė apie 50 kapų, ar Svėdasuose – Kraštuose (Anykščių rj.), kur Dr. J. Basanavičius surado „30 lavonkaulių (skeletų) su menkomis XV–XVII šimtmečio įkapėmis“ (Akavickas 1994: 5), ir kitur atkasti vėlyvųjų senkapių radiniai ne itin sudomino juos tyrusius archeologus.

E. Svetiko duomenimis, iš viso XIX a. – XX a. pradžios Lietuvoje buvo daugiau ar mažiau tyrinėta maždaug 15 vėlyvųjų kapinynų (į sąrašą liko neįtraukti J. Basanavičiaus kasinėti XVII–XIX a. kapinynai, kuriuose nebuvo rasta radinių, ir kai kurie ankstyvi pilkapiai, kurių sampiluose būta vėlesnių palaidojimų) ir iš viso ištirta apie 300 kapų (Svetikas 2002: 74–97). Tačiau, „tuo metu neatsirado nė vieno tyrinėtojo, kuris būtų analizavęs vėlyvųjų kapinynų medžiagą, domėjęsis bent jau kiek įdomesniais ar patrauklesniais radiniais. Taigi Lietuvai esant Rusijos sudėtyje, buvo tik kasinėta ir rankiota, tačiau vėlyvųjų kapinynų medžiagos tyrinėti dar nesugebėta“ (Svetikas 2002: 74–97).

Prieškario Lietuvoje viduramžių archeologijos paminklai taip pat beveik netyrinėti. Lietuvos Respublikos vėlyvųjų piliakalnių lauko tyrinėjimų didžiausias pasiekimas yra V. Nagevičiaus Apuolės ir Impilties piliakalnių kasinėjimai. „1931 ir 1932 m. Apuolės piliakalnyje buvo padaryti didžiojo ir mažojo pylimų pjūviai ištirta vartų ir šulnio vieta, o 1933 ir 1934 m. Impilties piliakalnyje taip pat padaryti pylimų pjūviai, ištirta vartų vieta, perkasta dalis piliakalnio aikštelės“ (Kulikauskas, Zabiela 1999: 189–195).

Iš šio laikotarpio viduramžių archeologijos paminklų svarbesnių darbų išsiskiria Kauno pilies tyrimai. Jau 1924 m. Valstybinė archeologinė komisija leido dailininkui A. Presui kasinėti šios pilies teritoriją, siekiant sudaryti tikslesnį jos planą. 1930 m., švenčiant Vytauto Didžiojo mirties 500 metų ir tariamą Kauno miesto įkūrimo 900 metų sukaktį, buvo susirūpinta visiškai apleistos Kauno pilies likimu. Iki tol pilies gynybinis griovys buvo užverstas žemėmis, kiemas užstatytas miestiečių trobesiais, o Neries upė nuplovė net apie 2/3 visos buvusios pilies. Kauno miesto valdyba nupirko gyventojų pastatus, juos nugriovė, o pasamdyti bedarbiai atkasė ir vežimais išvežė griuvenas. Darbus prižiūrėjo „tuo metu jau senukas miesto muziejaus direktorius prof. Eduardas Volteris ir trečiojo kurso studentas Karolis Mekas“ (Mekas 1993: 3). „Per kiemą ir apsauginį griovį buvo padaryta perkasa, bokšte išvalytos griuvenos, pilies kieme aptikta mūro griuvenų, degėsių, degto molio gabalų, keramikos ir kt. Tačiau didesnių istorinių išvadų tuomet nebuvo padaryta ir, išnaudojus savivaldybės skirtas lėšas, kasinėjimai buvo nutraukti“ (Mekas 1993: 197). Kauno pilies teritorijos tyrimai, nežiūrint darbų skubos ir tuometinės tyrėjų kvalifikacijos, buvo ne tik sisteminga kultūros paminklų tvarkymo pradžia Lietuvoje, bet ir pakankamai kvalifikuotai atlikti darbai (Lietuvos pily 1971: 154). Pilies tvarkymo ir tyrimų darbai užtruko keletą

metų, buvo atnaujinti 1938 m., kol juos nutraukė prasidėjęs karas. „Ketvirtajame dešimtmetyje vykstant žemės kasimo darbams Kaune po truputį pradėjo kauptis radiniai iš senamiesčio. Buvo fiksuojami daugiausia atkasami mūrai. Šią medžiagą kaupė Kauno miesto muziejus“ (Kulikauskas, Zabiela 1999: 242).

Prieškario Lietuvoje buvo tyrinėti ir kiti valstybinių laikų archeologijos paminklai, bet kaip ir iki tol, šie tyrimai buvo atsitiktiniai. 1932 m. P. Tarasenka, o 1936 m. J. Puzinas toliau tyrė Paštuvos (Vilkijos) kapinyną (Kauno rj.), kuriam grėsė visiškas sunykimas. Taip pat J. Puzinas, gelbėdamas nuo visiško sunaikinimo, tyrinėjo vėlyvus senkapius Urnėžiuose (Kėdainių rj.), Paulaičiuose (Šilalės rj.), Pentiniškėse (Kaišiadorių rj.), Poškaičiuose (Raseinių rj.), Purvynuose (Trakų rj.), Taikūnuose (Lazdijų rj.) (Kulikauskas, Zabiela 1999: 229–230). 1938 ir 1940 metais keletą nedidelių vėlyvųjų senkapių kasinėjo ir archeologai P. Baleliūnas, P. Kulikauskas, B. Tarvydas ir kt. E. Svetiko duomenimis, Lietuvos Respublikoje „1918–1940 m. buvo kasinėta 19 vėlyvųjų kapinynų, o juose atidengtų kapų skaičius nesiekia 200. Tai nedidelės apimties kasinėjimai, kurių metu buvo atidengiama nuo kelių iki keliasdešimt kapų (daugiausia – 27 kapai). Ištiesai nekastas nė vienas vėlyvasis kapinynas... Vėlyvųjų kapinynų medžiaga tuo metu nesidomėjo nė vienas tyrinėtojas“ (Svetikas 2002: 74–97).

1925 m. pasirodė rusų archeologo A. Spicyno teorinis darbas, skirtas Lietuvos archeologijai (Spicyn 1925: 112–171). „Tai buvo pirmasis bandymas visos Lietuvos mastu susisteminti iki tol žinomą archeologijos medžiagą, iškelti jos reikšmę senovei pažinti“ (Kulikauskas, Zabiela 1999: 174). Jame tarp kitų proistorės archeologės paminklų ir kultūrų jau buvo, nors ir labai glaustai, išskirti vėlyvieji XIV–XVI a. kapinynai.

Vienas iš svarbiausių prieškarinio Lietuvoje atliktų archeologinių darbų – P. Tarasenkos parengtas ir paskelbtas Lietuvos archeologijos paminklų registras (Tarasenka, 1928). Šiame darbe pateikta gana išsami Lietuvos archeologijos istorija nuo XVII a. iki 1926 m., charakterizuojami atskiri Lietuvos archeologijos laikotarpiai, bet pati svarbiausia dalis skirta Lietuvos archeologijos paminklų aprašymui, pateikiant jų sąrašus, charakteristiką, bibliografiją. Registre yra įvardinti ne tik valstybės laikus menantys piliakalniai, senkapiai, bet ir senieji Lietuvos miestai – Vilnius, Kaunas, Kernavė, Trakai – mūrinės Lietuvos pilys, kai kurios dvarvietės. Taip pat buvo paminėtos XVI–XVIII a. išlikusios buvusios gynybinės vietos – žemių pylimai, mitologiniai akmenys ir akmenys su ženklais.

II-ojo pasaulinio karo metais archeologinių tyrimų vyko nedaug, ir tie buvo smulkūs. „Dėl naujų okupantų įvestų įvairių suvaržymų bei lėšų stygiaus karo metais archeologija vegetavo. Bene didžiausias laimėjimas buvo išlikusi švietimo sistema, leidusi jaunajai archeologų kartai baigti mokslus. Tuo metu gana

aktyviai tebedirbo J. Puzinas... Paskutinis J. Puzino straipsnis Lietuvoje tapo ir paskutiniu ikitarybinio laikotarpio Lietuvos archeologijos straipsniu. Jame, remiantis daugiausia rašytinių šaltinių duomenimis ir pasitelkiant turimą kasinėjimų medžiagą, buvo nušviesta 3 Vilniaus pilių (Aukštutinės, Žemutinės ir Kreivosios) istorija“ (Kulikauskas, Zabiela 1999: 254). Jau karo metais Marija Alseikaitė-Gimbutienė Lietuvoje pradėjo rašyti doktoratą „Laidosena Lietuvoje priešistoriniais laikais“, kurį 1946 m. apgynė Tiubingeno universitete. Šiame darbe „... ji suformulavo pagrindinius laidosenos bruožų po 1387 m. Lietuvoje krikšto postulatus. Pagal ją, įvedus Lietuvoje krikščionybę, pakinta laidojimo būdas, tačiau pagoniškujų papročių atsisakyta po truputį, verčiant griežtiems bažnyčios įsakams ir taikant bausmes... Šie postulatai vėlesnių tyrinėtojų buvo besąlygiškai priimti ir dar labiau išplėtoti...“ (Svetikas: 2002: 74–97).

Vilniaus krašte, okupuotame Lenkijos, skirtingai negu Lietuvoje, veikė kultūros paminklų apsaugos įstatymas. Jame buvo apibrėžta kultūros paminklo sąvoka, o be specialaus Kultūros paminklų inspektoriaus leidimo uždrausta juos ardyti, kasinėti, naikinti, perdirbinėti, rekonstruoti ir pan. Jau 1922 m. Vilniaus mylėtojų draugija bandė išvalyti nuo griuvenų Aukštutinės pilies bokšto vidų, bet dėl lėšų trūkumo tada buvo mažai padaryta. Darbai atnaujinti 1930 m., kai rytinėje aikštėlės dalyje buvo atkasti pastato griuvėsiai, aptiktos gynybinių sienų ir pietinio bokšto liekanos. Dirbama buvo žiemą, pasitelkus bedarbius, dažnai akordiniu būdu, nekreipiant dėmesio į radinius. Taip negrįžtamai sunaikinti visi viršutiniai pilies kultūriniai sluoksniai, atspindintys pagrindinės Lietuvos valdovų rezidencijos istoriją. Jau to meto vietinėje spaudoje apie tai pasirodė kritinių straipsnių, ir tik 1938 m., prisikarus iki X–XIII a. datuojamų sluoksnių, tyrinėjimams vadovauti buvo paskirta archeologė A. Ketlinska, kurią rekomendavo žinomas to meto Lenkijos archeologas, Varšuvos universiteto rektorius V. Antonievičius. Deja, šių 1938 m. rytinėje kalno dalyje atliktų tyrinėjimų medžiaga karo metais liko be globos ir faktiškai pasimetė tarp daugybės kitų radinių, o visa tyrimų dokumentacija – dienoraščiai, nuotraukos, planai ir pan. – buvo sunaikinta per karą (Tautavičius 1960: 4–5). 1940 m. Gedimino kalną dar kasinėjo ir archeologai H. Cehak-Holubovičiovą ir V. Holubovičius (Holubovičiai 1941: 649–678), bet ir šie kasinėjimai iš esmės telietė priešistorės laikotarpi. Po tokių prieškarinio tyrimų šioje svarbiausioje LDK laikotarpio pilyje „žymioje Aukštutinės pilies dalyje buvo sunaikintas kultūrinis sluoksnis“ (Tautavičius 1960: 5). 1933 ir 1939 m. archeologai E. ir V. Holobovičiai kasinėjo į pietryčius nuo Bekešo kalno esančią kalvelę, kur buvo surasta XII–XIV a. datuojamų medinių pastatų liekanų ir to laikotarpio radinių. Spėta, kad šioje vietoje stovėjo 1390 m. sunaikinta Kreivoji pilis. 1931 m. Vilniaus Katedra buvo užtvindyta Neries ir jos gelbėjimo darbams

sudaryta speciali komisija. Buvo sutvirtinti pastato pamatai, o „1931 m. rugsėjo 21 d. vidurinės navos vakarinėje dalyje rasta aklinau užmūryta gotikinė krypta su Aleksandro ir Žygimanto abiejų žmonių – Elžbietos ir Barbaros palaikais“ (Vitkauskas 1989: 69). Tačiau tai buvo tik pastato architektūriniai tyrimai, kuriuose archeologai nedalyvavo. 1933 m. nedidelės apimties žvalgomieji archeologiniai tyrimai, kuriems vadovavo P. Sledzevskis, pradėti vykdyti buvusioje Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje, tarp Katedros rytinės sienos ir naujojo arsenalo. Ieškota Šv. Onos – Šv. Barbaros bažnyčios liekanų ir jomis palaikytos ten rastos mūro pastatų liekanos. Gedimino aikštė jau iki tol buvo ne kartą kasinėta, tiesiant požeminius kanalizacijos kanalus (Tautavičius 1960: 7–8). 1900–1903 m., statant paminklą Jekaterinai II, kasant duobę jo pamatams, apie 2 m gylį buvo aptikta akmenų grindinys, o po juo stori griuvenų sluoksniai su įvairiais radiniais. 1938 m., pertvarkant Gedimino aikštę, jau buvo specialiai vykdomi ir archeologiniai tyrinėjimo darbai. „Aikštė buvo perkirsta keliais grioviais, norint surasti gynybinių sienų liekanas ir nustatyti, kur stovėta kai kurių pastatų“ (Tautavičius 1960: 7–8). Jų metu buvo surasta gynybinių sienų liekanos prie Katedros varpinės ir ten buvusių įvairių laikotarpių mūro pastatų fragmentai, atidengta dalis buvusių tribunolo rūmų. Katedros aikštės tyrimai pratęsti ir Lietuvai atgavus Vilnių, bet šiuos darbus ilgam nutraukė sovietinė okupacija.

Sovietinėje Lietuvoje archeologiniai proistorės paminklų tyrimai atnaujinti 1948 m., pradėjus kasinėti Linksmučių kapinyną (Pakruojo rj.). Šiems tyrimams vadovavo archeologas P. Kulikauskas. 1952–1954 m. Nemenčinės piliakalnį tyrinėjo P. Kulikauskas ir R. Volkaitė-Kulikauskienė. Tiek šis, tiek ir dauguma kitų P. Kulikausko tyrinėtų piliakalnių naudoti ir proistorės, ir kovų su Vokiečių ordinu laikotarpiais. Vėlyvuosius piliakalnius, tarp jų ir tokius itin garsius kaip Kernavė, Maišiagalą ir Punia, tyrinėjo archeologė R. Kulikauskienė, kurios „indėlis į vėlyvųjų piliakalnių tyrimus didelis ir neginčijamas. Ji įtvirtino ankstesnių tyrinėjimų rezultatus, suformulavo pagrindines tolesnių darbų kryptis, suklasifikavo vėlyvojo geležies amžiaus chronologinę medžiagą“ (Zabiela 1995: 33). 1957–1991 m. laikotarpiu net dvyliką vėlyvųjų Lietuvos piliakalnių, tarp jų Aukštadvario ir Imbarės, tyrinėjo archeologas V. Daugudis. Jo darbai itin svarbūs atkuriant piliakalniuose stovėjusių medinių pastatų ir įtvirtinimų vaizdą (Daugutis 1982). Vėlyvuosius piliakalnius yra tyrinėję ir kiti Lietuvos archeologai, bet jų tyrimai buvo mažesnės apimties, o ir jų mokslinių studijų kryptis buvo visai kitų laikotarpių ar sričių problemos. Dabar svarbiausi ir didžiausios apimties vėlyvųjų piliakalnių tyrinėjimai vykdomi Kernavėje (vadovauja A. Luchtanas) ir Šeimyniškieliuose (vadovauja G. Zabiela). Vėlyvųjų laikų piliakalniai ir ten buvusios pilys – vienintelė viduramžių archeologijos

paminklų rūšis, kurių tyrimai buvo apibendrinti išsamioje monografijoje „Lietuvos medinės pilys“ (Zabiela 1995).

Archeologiniai mūrinių Lietuvos viduramžių pilių ir senamiesčių tyrimai po II-ojo pasaulinio karo pradėti nuo penktojo dešimtmečio. Šie darbai buvo tiesiogiai susiję su pilių ir senamiesčių restauravimo bei konservavimo darbų pradžia. 1950 m. įsteigta Mokslinė gamybos ir restauravimo dirbtuvė, kurioje dirbo architektai, istorikai ir kt. sričių specialistai. Dirbtuvė atliko tyrimo, konservavimo ir iš dalies restauravimo darbus Vilniaus, Kauno, Medininkų, Trakų, Vytėnų, Raudonės ir Biržų pilyse. Šių darbų metu buvo atliekami ir mažesnės ar didesnės apimties archeologiniai tyrimai, kurių dauguma tiesiogiai susiję su minėtais konservavimo ar restauravimo darbais. 1969 m. pabaigoje įkurtas Paminklų konservavimo institutas, į kurį perėjo dauguma paminklų tyrėjų. 1975 m. šiame institute įkurta archeologinių-geologinių tyrimų grupė, vėliau išaugusi į savarankiškus archeologinius padalinius Kaune ir Klaipėdoje.

1950 m. atnaujinti prieš karą vykdyti Trakų salos pilies konservavimo ir restauravimo bei pilies sienų, bokštų ir kazematų atkasimo darbai. Iki pat šeštojo dešimtmečio pradžios „šiuos archeologinius kasinėjimus vykdė ne vienas žmogus, o kasmet vis kitas, ir sukauptoji medžiaga bei aprašymas nėra vienodo lygio“ (Navickaitė 1960: 70). 1962 m. buvo pabaigtas pirmasis Salos pilies restauravimo darbų etapas ir jame įsikūrė Trakų istorijos muziejus. „Tyrimai pradėti nuo 1950 m., su pertraukomis tęsėsi iki 1993 m.“ (Lisaukaitė 2001: 115). Šių darbų metu buvo tyrinėjama priešpilio teritorija, kazematų vidus, bokštai ir jų aplinka. Tačiau nors Trakų salos pilies teritorijoje archeologai yra ištyrę gana didelį plotą, vos ne kiekvieną sezoną čia dirbo vis kiti asmenys (O. Navickaitė-Kuncienė, R. Šalūga, A. Tautavičius, J. Naudužis, A. Jakaitis, I. Jučienė, K. Mekas, A. Vaškelis, G. Gendrėnas, B. Lisaukaitė), tad tyrimų ataskaitos – nevienodos kokybės, dalis medžiagos nėra deramai sutvarkyta.

1961 m. pradėta tvarkyti ir Trakų pusiasalio pilis. Tada buvo atvalyta pietvakarinės sienos išorė ir bokšto vidus (vadovavo I. Jučienė). 1962–1964 m. didelės apimties archeologinius tyrimus šioje pilyje vykdė Lietuvos istorijos instituto archeologai (dirbo A. Tautavičius ir O. Kuncienė), dar vėliau, nuo 1964 m., čia vėl dirbo Paminklų restauravimo instituto archeologai (I. Jučienė, G. Gendrėnas ir kt.). Pastaruoju metu, nuo 1992 m., Trakų pusiasalio ir salos pilis kartkarčiais tyrinėja Trakų istorijos muziejaus archeologė B. Lisaukaitė. Iki 1964 m. surasta Trakų pusiasalio archeologinių tyrimų medžiaga buvo apibendrinta studijoje „Lietuvos pilys“ (Lietuvos pilys: 1971), o vėlesni archeologiniai tyrimai aptarti B. Lisaukaitės (Lisaukaitė 2001: 105–125). Trakų miesto ir pilių raida apžvelgta specialioje monografijoje (Baliulis, Mikėlionis, Miškinis 1991).

1954–1959 m. buvo atnaujinti ir Kauno pilies tyrimai, kurie taip pat vyko kartu su šios pilies išlikusių mūrų konservavimo darbais (Mekas 1993: 3). Pilies kasinėjimai buvo vėl pratęsti po 27 metų pertraukos, 1989–1991 m. ir 1994–1995 m. (vadovavo A. Žalnierius). Tyrinėta buvusios pilies kiemas, išoriniai gynybiniai grioviai, priešpilio teritorija. Pastarieji tyrimai rodo, kad šios tradiciškai pačios seniausios aptvarinės Lietuvos pilies raida ir ypač jos pradžia dar tebėra neaiški, taip pat suabejota „ankstesnių kasinėjimų išvadamis, kad Kauno pilies fosa buvo sausa“, pastebėta keletas pilies rekonstrukcijos etapų (Žalnierius 1995: 16–17).

1960–1964 m. nedidelės apimties archeologiniai tyrimai, taip pat susiję su daliniu pilies restauravimu, vykdyti ir Medininkų pilyje. Tyrimų darbai buvo atnaujinti 1992–1993 m., kai šiek tiek tyrinėtas pilies kiemas ir donžono (Didžiojo) bokšto vidus (Technikos žodis 1995).

1968 m. Lietuvos istorijos institutas ištyrė nedidelę dalį buvusios Klaipėdos piliavietės (Lietuvos pilys 1971: 282). 1975–1981 m. Klaipėdos piliavietę tyrinėjo Paminklų konservavimo instituto Klaipėdos skyriaus archeologai. Nuo 1993 m. tyrimo darbus tęsia Klaipėdos universiteto Vakarų Lietuvos ir Prūsijos istorijos centras. Nuo 1975 m. šiems tyrimams vadovauja V. Žulkus (Žulkus 1991; 2001: 45–77). Tiek Medininkų, tiek ir Klaipėdos pilies tyrimai buvo vėl atnaujinti 1992–1993 m., o Klaipėdos tebevykdomi ir dabar.

1955 m. vėl pradėti archeologiniai tyrimai Vilniaus pilių teritorijoje. Valant tuometinį A. Puškino skverelį nuo griuvenų, buvo surasta Vilniaus Žemutinės pilies gynybinės sienos liekanos (tyrimams vadovavo V. Daugutis), o į pietvakarius nuo Pilies kalno buvo aptikti buvusios Žemutinės pilies pastatai (tyrimams vadovavo A. Tautavičius) (Tautavičius 1958). 1958–1960 m. tyrimai buvo pratęsti šiaurinėje Pilies kalno papėdėje, kur tyrinėta buvusios Šv. Onos – Šv. Barboros bažnyčios pastato liekanos ir aplinka, aptikta senojo, XIII–XIV a. medinio Vilniaus miesto vieta (Tautavičius 1960: 43–66; Tautavičius 1960: 3–43; Tautavičius 1961). 1964 m., tiesiant šiluminę trasą ir stebint archeologui A. Tautavičiui, buvo perkasta Žemutinės pilies pietinė dalis, nuo Katedros a. rytinio krašto link Naujojo arsenalo pietinio galo. Darbų metu Gedimino kalno vakarinėje papėdėje, į rytus nuo buvusių rūmų vakarinio korpuso, buvo aptikta beveik 0,5 m storio kultūrinis sluoksnis su grublėta keramika ir vendinio rišimo mūro siena su kontraforsais, kuri architektūros istorikų buvo datuota XIII a. ir spėta, kad tai buvusio puošnaus pastato, gal netgi Mindaugo statytos katedros liekanos (Jurginis, Merkys, Tautavičius 1968: 26).

Žemutinės pilies Senojo Arsenalo ir buvusių kareivinių teritorijos tyrinėtoms 1978, 1980 m., 1986–1988 m., 1994–1996 m. (tyrimams įvairiais laikotarpiais

vadovavo archeologai V. Daugudis, A. Lisanka, A. Bertašius, V. Raškauskas, S. Sarcevičius ir kt.). Nors šių tyrimų metu, tiriant beveik 8 m storio kultūrinį sluoksnį, buvo surasta viduramžių medinio Vilniaus miesto liekanos, daugybė radinių, darbai teliko užfiksuoti gana nevienodos kokybės archeologinėse ataskaitose.

1982 m. Aukštutinės pilies teritoriją, šiauriniame Pilies kalno pakraštyje, greta 1940 m. Holubovičių tyrinėtų plotų, kasinėjo A. Lisanka, deja, ir šių tyrimų ataskaita nebuvo parašyta. Paskutiniai archeologiniai tyrimai Pilies kalne vyko 1995 m., kai buvo tvarkoma šio kalno aikštelė ir remontuojami ten esantys statiniai.

Nuo 1987 m. pradėti Vilniaus Žemutinės pilies rūmų tyrimai. Iki šio laiko, nors tyrimai tebesitęsia, atkasta buvusių pagrindinių Lietuvos valdovų rūmų, pastatų liekanos. Tyrimai pateikė medžiagos ne tik ambicingo projekto – Lietuvos valdovų rūmų – Vilniaus Žemutinės pilies atstatymo projektui, bet ir neįkainuojamos medžiagos šios pilies, Vilniaus miesto ir visos LDK materialinės kultūros pažinimui. Kol kas didžioji dalis surastos medžiagos dar tebelaukia specialių tyrinėjimų, bet jau dabar nemažai tyrimų rezultatų paskelbta atskiromis publikacijomis (Vilniaus Žemutinės pilies tyrimai 1989; 1991; 1995).

Lietuvos mūrinių pilių tyrimai 1971 m. buvo apibendrinti kolektyvinėje studijoje „Lietuvos pilys“, kurios autoriai buvo ne tik archeologai, bet ir istorikai bei architektai (Lietuvos pilys 1961). Po trisdešimties metų nauji archeologiniai viduramžių pilių tyrimų rezultatai yra aptarti kolektyviniame darbe „Lietuvos pilių archeologija“ (Lietuvos pilių archeologija 2001).

Lietuvoje saugomi Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Kėdainių, Trakų, Biržų senamiesčiai bei istorinių miestelių – Kražių, Merkinės, Veliuonos ir kt. senamiesčių kultūriniai sluoksniai. 1975–1978 m. tarp Lietuvos archeologų, tyrinėjančių viduramžių ir istorinių laikų paminklus, įvyko tarsi savotiškas darbų pasidalijimas: Lietuvos istorijos institute ir muziejuose ar aukštosiose mokyklose dirbę archeologai tyrinėjo tik periferijoje esančius paminklus, o dirbę Paminklų restauravimo institute (be Vilniaus senamiesčio, archeologai dar dirbo šio instituto padalinuose Kaune ir Klaipėdoje) tyrinėjo senamiesčius. Toks darbo pasidalijimas, sąlygotas tuometinių archeologų pajėgų, turėjo ir teigiamų, ir neigiamų pasekmių. Paminklų restauravimo institute susiformavo pajėgios archeologų grupės, išaugo ten dirbančių archeologų patirtis, sukaupta daugybė mokslinės informacijos. Vis dėlto miestų senamiesčių tyrimai, kurie dažnai būna gana didelės apimties, bet gana greitai atliekami („gelbėjimo archeologija“), be to, ūkiskaitos pagrindais egzistavęs su gana išpūstu valdymo aparatu Paminklų restauravimo institutas, pateko tarp biurokratinio ir svarbiausia finansinio preso.

Tyrimų apimtys ir tempai nesudarė sąlygų išsamesnėms mokslinėms studijoms. Iki šiol Lietuvos senamiesčių tyrimų medžiaga beveik nepublikuota, neapibendrinta, radiniai išblaškyti po įvairias vietas. Šiuo požiūriu geresnė situacija buvo Klaipėdoje, kur dirbo archeologai V. Žulkus, J. Genys ir R. Sprainaitis. Vilniaus paminklų restauravimo institute dirbę archeologai, minėtai įstaigai bankrutavus, šiuo metu dirba kitose institucijose (dalis perėjo dirbti į Lietuvos istorijos institute suformuotą Senamiesčių tyrimo grupę (K. Katalynas, G. Vaitkevičius, V. Vainilaitis, S. Sarcevičius), dalis į Kultūros paveldo centrą (D. Luchtanienė, T. Poška, L. Girlevičius ar kt. įstaigas). Klaipėdos senamiestyje dirbę archeologai tęsia savo tyrimus dirbdami Klaipėdos universitete (V. Žulkus) ir Mažosios Lietuvos istorijos muziejuje (J. Genys). Kaune sėkmingai tebedirba vienintelė Paminklų restauravimo institute išlikusi archeologų grupė (A. Žalnierius, A. Vaškėlis, D. Balčiūnas), Kėdainiuose dirba archeologas A. Juknevičius.

Vilniaus teritorijoje iki šiol vykdyta beveik 900 kasinėjimų ir stebėjimų (Katalynas, Vaitkevičius 2001). Dauguma – nedidelės apimties. Didesni ir svarbesni radiniais kasinėjimai, be jau minėtų tyrimų Vilniaus pilių teritorijoje, vykdyti L. Stuokos-Gucevičiaus ir Odminių gatvių sandūroje; dabartinės Lietuvos Respublikos Prezidentūros teritorijoje; Šv. Ignoto gatvės prieigose; Pilies ir Latako gatvių susikirtime; dabartinės Vienuolio gimnazijos priestato vietoje; Didžiojoje gatvėje vadinamos Didžiosios ir Mažosios Gildijos pastatų teritorijos ir kt. (Katalynas, Vaitkevičius 2001).

Pirmą kartą Vilniaus proistorė ir miesto formavimasis archeologiniais duomenimis buvo pagrįstas „Vilniaus miesto istorijos“ I tome, kurio skyrius: „Archeologiniai duomenys apie Vilniaus gyvenvietę“ ir „Vilnius XIV a.“ parašė A. Tautavičius (Jurginis, Merkys, Tautavičius 1968). Tai ne tik pirmasis išsamesnis darbas apie Vilniaus raidą, paremtas archeologiniais duomenimis, bet ir iki šiol vienintelė atspausdinta Vilniaus miesto istorija nuo seniausių laikų iki XX a. pradžios. A. Tautavičius „rėmėsi beveik vien pilių teritorijoje rasta archeologine medžiaga... išsamiau aprašė pilių teritoriją, akcentuodamas intensyvų jos užstatymą, pažymėjo, kad dabartinio senamiesčio teritorijoje gyvenvietė išaugo dar XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje; tuo metu gyventi plotai siekė dabartinę Vilniaus gatvę ir Trakų gatvės rajoną (remtasi tuo, kad pranciškonai Gedimino laikais jau turėjo bažnyčią). Kitame šios knygos skyriuje A. Tautavičius teigė, kad ant Bekešo ir Stalo kalnų buvusi miesto dalis 1390 m. buvo sunaikinta ir nebeatstatyta. Kairiajame Vilnios krante buvusi kita, didesnė, miesto dalis, jau XIV a. pradžioje apėmusi beveik visą tą plotą, kuris tada buvęs apvestas gynybinėmis sienomis. Vėlesnių tyrinėjimų duomenys rodo, kad pastarasis teiginys geriau tiktų XIV a. pabaigos situacijai apibūdinti“ (Katalynas, Vaitkevičius 1995: 26).

1978 m. I. Jučienė paskelbė straipsnį, kuriame buvo pateikta senųjų Lietuvos miestų – Vilniaus, Kauno, Trakų, Klaipėdos, Kėdainių, Biržų, Kražių, Merkinės trumpa tuometinių archeologinių tyrimų apžvalga ir jų vystymosi modelis (Jučienė 1978: 45–61). Nors per dešimtmetį po „Vilniaus miesto istorijos“ pasirodymo archeologinių tyrimų Vilniaus senamiestyje buvo gerokai daugiau, jie tebuvo gana paviršutiniškai aptarti, o ir pasiūlytas miesto raidos modelis atkartoją jau paskelbtus teiginius. Autorė teigė, kad pilies teritorija XIII a. viduryje buvo tankiai užstatyta mediniais pastatais, o XIV a. pabaigoje ji virto stambiu prekybos centru ir miestu tapo gerokai anksčiau, negu paminėta kaip valstybės sostinė (1323 m.). Tolesnė miesto augimo raida buvo siejama su „dviem apgyvendinimo židiniais“ – pirmasis tarp Bernardinų bažnyčios ir Vilnios, o antrasis nuo Žemutinės pilies link Šv. Jono bažnyčios bei Universiteto pastatų (Jučienė 1978: 46–48).

1990 m. L. Dzikas parengė išsamią Vilniaus miesto archeologinių tyrinėjimų, iki to meto paskelbtų publikacijų apžvalgą, kartu aptardamas ir miesto raidą nuo seniausių laikų iki XVIII a. (Dzikas 1990). Deja, šis darbas nebuvo išspausdintas.

Nedidelės apimties, daugiau publicistinis darbas apie Vilniaus miestą pasirodė 1993 m. (Daugutis 1993). Jis svarbus ne tiek naujais teiginiais, o Vilniaus vartų tyrimų aprašymu ir hipotezėmis spėjamų piliakalnių Kalnų parke aptarimu.

2000 metais K. Katalynas ir G. Vaitkevičius, pratęsdami L. Dziko pradėtą darbą, parengė išsamią Vilniaus miesto (senamiesčio ir priemiesčių) archeologinių tyrimų, paskelbtų publikacijų suvestinę. Šiame beveik poros šimtų mašinraščio puslapių tekste pagal atskirus miesto kvartalus pateikta detali Vilniaus miesto kultūrinių sluoksnių analizė, patikslintas jų datavimas (ypač pagal keramiką ir koklius). Darbas rengiamas publikuoti, bet jau dabar dalis šios apibendrinamosios medžiagos yra paskelbta atskirais straipsniais (Katalynas, Vaitkevičius 1995; 2001). Autorių apibendrinimai leidžia spėti, kad XIV–XV a. radimvietės Vilniaus senamiestyje išsidėstę tarsi keliais masyvais, atskirtais tuščių plotų. Jie išskyrė „penkis gyvenamuosius rajonus: vakarinė senamiesčio dalis...; Universiteto ir Alumnato rajonas; Bernardinų bažnyčios ir vienuolyno aplinka; „Rusų miestas“ tarp Maironio ir Latako gatvių; pietrytinė senamiesčio dalis aplink Šv. Dvasios cerkvę“ (Katalynas, Vaitkevičius 1995: 31–32). Iš esmės nuo XIV a. Vilniaus miestas buvo plečiamas nuo pilių į dabartinio senamiesčio teritoriją, išnaudojant palankesnes tuometinio reljefo savybes, prie sausesnių, bet netoli nuo geriamojo vandens telkinių. „Topografinės sąlygos ir savaime susiformavęs komunikacijų mazgas sudarė sąlygas miesto organizaciniam centrui atsirasti dabartinėje Rotušės aikštėje“ ... ir toliau „XV a. pradėtos apgyvendinti

teritorijos, nuo pagrindinės miesto dalies atskirtos natūralių kliūčių: Užupio žemutinė dalis, dabartinės Šv. Dvasios gatvės rajonas, Sodų gatvės rajonas bei erdvė šalia Pylimo gatvės“ (Katalynas, Vaitkevičius 2001: 74).

Kauno pilies teritorijoje archeologiniai darbai atnaujinti 1954 m., o sistemingiau stebėti žemės kasimo darbus senamiestyje pradėta tik nuo 1965 m. (Jučienė 1978: 51). Šie darbai tapo nuoseklesni nuo 1977 m. (Kugevičius 1981: 10–12). Deja, tik menka dalis šios tyrinėjimų medžiagos yra paskelbta, o apibendrinančio, išsamesnio darbo apie Kauno miesto formavimąsi, paremtą archeologiniais duomenimis, nėra. Trumpa Kauno miesto raidos apžvalga pateikta jau minėtame I. Jučienės straipsnyje (Jučienė 1978). Autorė pasiūlė suskirstyti visą senamiesčio teritoriją pagal jos apgyvendinimo laiką į tris rajonus: pilis ir jos prieigos, apgyvendinta nuo XIV a.; teritorija aplink miesto rotušę, apgyvendinta XV a. pradžioje – XVI a.; XV–XVI a. šios teritorijos susijungia ir miestas plečiasi rytų kryptimi. 1981 m. Kauno miesto raidą iki XVII a. vidurio trumpose pranešimo tezėse apžvelgė ilgametis Kauno pilies ir senamiesčio tyrinėtojas K. Mekas (Mekas 1981: 21–24). Jame be didesnės archeologinės argumentacijos teigiama, kad „jau apie XIII a. vidurį – antrą pusę šios gyvenvietės vietoje buvo pastatyta tiems laikams naujo kastelinio tipo pilis...“, kurios „datavimas paremtas, iš vienos pusės, archeologiniais duomenimis (iki pilies sugriovimo 1362 m. kultūriniai sluoksniai joje klostėsi daugelį dešimtmečių), o iš kitos, bendra politine situacija, kaimyninių kraštų statybinėmis tradicijomis ir netiesioginiais kronikų duomenimis“ (Mekas 1981: 21–24). Miesto pradžia giliau neanalizuojama, pasitenkinama tik teiginiais, kad „pagrindinis miesto vystymosi variklis buvo prekyba su Prūsais... Kaunas vystėsi sparčiai, ir 1413–1414 m. žiemą važiuavęs pro šalį de Lanua jau matė didelį miestą... Iš pradžių miestas buvo medinis... XV a. pabaigoje mieste buvo pastatyti pirmieji mūriniai pastatai...“ ir t.t. (Mekas 1981: 21–24). Kauno miesto užuomazga ir pradinis miesto tipo gyvenvietės atsiradimas yra aptarti A. Žalnieriaus (Žalnierius 1989: 145–150). Autorius, vadovavęs ne tik Kauno pilies, bet ir daugelio senamiesčio vietų tyrimams, mano, kad šios mūrinės pilies statyba turėtų būti datuojama XIV a. viduriu, o pats Kauno miestas iki XV a. vidurio kūrėsi Nemuno ir Neries santakoje.

Bene liūdniausia padėtis su Trakų senamiesčio tyrinėjimais. „Vienas iš trūkumų, atliekant archeologinius tyrimus pilyje (Trakuose), tai archeologų keitimasis, trukdęs įsigilinti į duomenis ir sistemingai juos apibendrinti“ (Lietuvos pily 1971: 126). Trakų senamiestyje iki šiol praktiškai neatliekami tikslingi ir sistemingi archeologiniai tyrimai, dažniausiai kasama tik tranšėjomis arba šurfais, o archeologinė medžiaga, ypač keramika, saugoma Trakų istorijos muziejuje, deramai nesutvarkyta.

Išsamiausiai archeologų yra išnagrinėta Klaipėdos pilies ir miesto raida (Žulkus 1987: 6–12; Žulkus 1991; Žulkus 1994; Žulkus 2001). Klaipėdos miesto raida tiesiogiai susijusi su pilies pastatymu ir jos etapais. „1252 m. pastatyta pirmoji medinė kalavijuočių pilis buvo kairiajame Danės senosios vagos krante... Vieta miestui buvo numatyta kitoje upės pusėje, t.y. dešiniajame Senosios Danės krante... Nebaigta įrengti pilis buvo palikta 1253 m., pradėjus statyti naują mūrinę pilį aukštesnėje, ne taip klampioje vietoje... jau dešiniajame Senosios Danės krante, Ordino ir vyskupo miesto dalyje...“ (Žulkus 1991: 7). Pilis ir vėliau buvo daug kartų perstatoma ir remontuojama ir modernizuojama. Seniausi Klaipėdos senamiesčio kultūriniai sluoksniai datuojami XV a. pabaiga – XVI a. pradžia. „XVI a. pradžioje, rekonstruojant pilį ir smarkiai plečiant jos išorinę sistemą, senojo miesto teritoriją užėmė pilies įtvirtinimai, o negausūs gyventojai ir pastatai buvo perkelti į kitą vietą. Naują gynybinį kanalą sujungus su senuoju, pusiasalis virto sala ir atsirado Naujosios Danės vaga. Šioje saloje yra dabartinis senamiestis“ (Žulkus 1991: 72).

Kaip jau minėta, vėlyvųjų senkapių tyrimų istorija yra apžvelgta E. Svetiko, kuris chronologiškai sugrupavo, išskyrė svarbesnius tyrimus, tam tikrus šių darbų etapus (Svetikas 2002: 74–97). Jo manymu, vėlyvųjų senkapių tyrime, „esminių pasikeitimų įvyksta 1959 m. Tais metais K. Gabriūnaitė (Kauno valstybinis istorijos muziejus kasinėjo Radikių (Kauno rj.) kapinyną ir atidengė 73 kapus. Tai didžiausias kapinynas kapų skaičiumi po 1888 m. Alovės kapinyno kasinėjimų... Atrodo, Radikių kapinyno duomenys pakeitė archeologų požiūrį į vėlyvuosius kapinynus, nes jau po kelerių metų nuo žvalgomųjų ir nedidelės apimties kasinėjimų pereita prie ilgalaikių, siekiant ištirti visą arba bent jau didžiąją dalį kapinyno“ (Svetikas 2002). 1961–1963 m. kasinėtas vienas iš didžiausių ir svarbiausių šio laikotarpio kapinynų Rumšiškėse (Urbanavičius 1970). Šį kapinyną kaip ir daugumą kitų, vėlyvųjų senkapių, kuriuose buvo ištirta po kelias dešimtis ar net kelis šimtus palaidojimų: Ažugiriai (Utenos rj.), Diktarai (Anykščių rj.), Gėluva (Raseinių rj.), Jakštaičiai (Šiaulių rj.), Kavarskas (Anykščių rj.), Liepiniškės (Utenos rj.), Obeliai (Ukmergės rj.) ir kt. tyrinėjo V. Urbanavičius. Jis pirmasis ėmėsi tyrinėti laidosenos pokyčius vėlyvuosiuose senkapiuose pagal ten aptiktus radinius. Autorius manė, kad nuo XIV a. Lietuvoje suvienodėjo laidosena, į kapus pradėti dėti kitokie papuošalai, buities dirbiniai, bet kartu dar ilgai, bent iki XVII a., išsilaiškė ir pagoniški papročiai, ypač pagoniškųjų įkapių dėjimas mirusiajam (Urbanavičius 1966: 105–119; Urbanavičius 1967: 61–74; Urbanavičius 1969: 111–120; Urbanavičius 1974: 77–91; Urbanavičius 1978: 36–45; Urbanavičius 1994: 47–55). Vėlyvus senkapius tyrinėjo ir kiti archeologai, bet jie dažniausiai apsiribojo tik surastos medžiagos publikavimu

(Volkaitė-Kulikauskienė, Luchtanas 1979: 101–111; Volkaitė-Kulikauskienė 1979: 112–121; Kuncienė 1979: 76–100). 1984–1986 m. E. Svetikas tyrinėjo Alytaus kapinyną, kuriame buvo atidengta net 1152 kapai. Iki šiol tai didžiausias tyrinėtas vėlyvasis kapinynas Lietuvoje. Šio kapinyno kai kurie radiniai yra aptarti atskiruose straipsniuose (Svetikas 1988; 1989).

Vis tik, prisiminus, kad Lietuvoje iki šiol kasinėta apie 240 kapinynų, kuriuose atidengta per 9400 kapų, surasta daugybė tūkstančių radinių, XIV a. pab. – XVII a. pr. laidojimo paminklų kasinėjimai dar tebelaukia išsamesnių studijų. Daugelio tyrinėtų senkapių medžiaga nepublikuota. 1995 m. vienas iš „Lietuvos archeologijos“ tomų buvo skirtas tokios medžiagos publikavimui. Jame paskelbta vienuolikos tyrinėtų senkapių medžiaga bei atskiri straipsniai apie senkapiuose aptinkamas monetas, Alytaus senkapio antropologinius tyrimus ir kt. (Lietuvos archeologija 1995). Be to, pastaruoju metu spaudoje pasirodė E. Svetiko straipsnių, kuriuose tęsiama atskirų senkapiuose aptinkamų dirbinių analizė (Svetikas 1995: 117–151; Svetikas 1998: 389–431; Svetikas 1997: 28–34; Svetikas 1997: 13–38; Svetikas 1998: 21–42; Svetikas 1999: 45–77; Svetikas 2000: 26–48; Svetikas 2000: 173–187; Svetikas 2000: 5–19; Svetikas 2004). Tačiau nežiūrint didelio ištirtų istorinius laikus siekiančių kapinynų skaičiaus, tebelieka daug klausimų, ypač kalbant apie XIII–XIV a. laidoseną. Rašytiniai šaltiniai kalba, kad pagoniškoje Lietuvoje vyravo mirusiųjų deginimo paprotys (Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai 1996), bet tokių kapinynų ir netgi pavienių XIII–XIV a. kapų archeologai yra suradę ir tyrinėję labai mažai, o ir surastieji gana skirtingai interpretuojami. Tai sąlygoja keletas priežasčių: netikslus šio laikotarpio kapuose surandamų dirbinių datavimas, netobula degintinių kapų tyrimo metodika, nesurastos ir todėl netyrinėtos XIII–XIV a. senųjų miestiečių kapinės Vilniuje, Trakuose, Kaune ar prie kitų svarbesnių pagoniškos Lietuvos valstybės centrų. Nerasti ir pagoniškosios Lietuvos valdovų kapai. Pagoniškas mirusiųjų deginimo paprotys buvo paplitęs beveik visoje teritorijoje, bet tuo metu, matyt, buvo laidojama nedidelėse ir negiliose duobėse, todėl dauguma kapų vėliau galėjo būti sunaikinti. 1993 m. surastas ir iki šiol tebetyrinėjamas Kernavės XIII a. pabaigos – XIV a. kapinynas, kuriame surasta per 250 griautinių kapų (Vėlius 2001: 5). Kol kas tai vienintelis išsamiau tyrinėtas viduramžių laikotarpio miestietiškas kapinynas. Matyt, todėl, kad neabejotinai Kernavėje XIII–XIV a. mirusieji buvo laidojami nedeginti, bet su kai kuriais slaviškose žemėse paplitusiais papuošalais, ginčijamasi dėl jo etninės priklausomybės. G. Zabiela šį kapinyną linkęs priskirti slavams (Zabiela 1998: 351–379), tačiau Kernavę tyrinėjantys archeologai A. Luchtanas ir G. Vėlius neabejoja, kad tai vietinių gyventojų, galbūt, paveiktų jotvingių kultūros, kapai (Luchtanas, Vėlius

1996: 80–88). Jų manymu, „... kremacijos papročio (plačiaja prasme) klestėjimo laikotarpis – XI–XII a. Nuo XIII a. II p., ir ypač XIV a. plinta inhumacijos paprotys“ (Luchtanas, Vėlius 1996: 85). Dar įdomesnė diskusija kilo po Obelių ežero tyrimų (Urbanavičius, Urbanavičienė 1988), kur vandenyje buvo surasta XIII–XIV a. degintinių kapų liekanų. Tyrimams vadovavęs archeologas V. Urbanavičius išskėlė įdomią hipotezę, kad to meto Lietuvoje gyvavo paprotys laidoti sudegintus mirusiuosius vandenyje (Urbanavičius 1994: 47–55). Matyt, ginčus dėl to, kaip ir kada kito pagoniški laidojimo papročiai, išspręs tik tolesni tyrinėjimai ir preciziškas surastų dirbinių datavimas.

Dėl rašytinių šaltinių stokos ir jų tendencingumo apie pagonybę mūsų žinios gan kuklios, o šaltiniuose pateikiama informacija istorikų labai skirtingai interpretuojama (Jurginis 1976; Rybelis 1978: 18–53; Jurginis 1987; Dundulienė 1990). Beveik nėra žinių ir apie pagoniškas šventyklas – statinius. Jos minimos tik vėlyvesniuose, jau po krikšto parašytuose darbuose. Neabejotina, kad pagonybės laikais Lietuvoje buvo garbinama šventos vietos (miškai, upės, ežerai, šaltiniai, medžiai ir pan.), tačiau archeologiškai jos sunkiai identifikuojamos, o jų tyrimai tradiciniais archeologiniais kasinėjimo metodais dažnai negali patvirtinti ar paneigti jų paskirties ar naudojimo laiko. Deja, tenka konstatuoti, kad pagoniškosios kulto vietos Lietuvoje archeologų tebėra beveik netyrinėtos. Viena iš šios rūšies archeologinių paminklų grupių – alkakalniai, įvairaus dydžio ir formos kalvos, garbintos pagonybės laikais. Šios vietos dažnai taip ir vadinamos – Alkakalniai, Alkos, taip pat Šventkalniai, Perkūnkalniai, Ragankalniai ir kt. mitiniais vardais. Alkakalnių archeologiniai tyrinėjimai pradėti tik aštuntajame dešimtmetyje. 1972 m. archeologas V. Urbanavičius Reizgių alkakalnyje (Šiaulių rj.) ištyrė 1000 kv. m plotą, bet konkrečių rezultatų, kurie leistų atsekti čia buvusias pagoniškas apeigas, nepavyko (Urbanavičius 1974: 105–108). Kiek vėliau V. Urbanavičius tyrinėjo Mikytų (Plungės rj.), Gojaus (Šilalės rj.) ir eilę kitų alkakalnių, bet šie tyrimai parodė, kad „kultūrinis sluoksnis juose yra lokalinio pobūdžio ir todėl jį aptikti yra labai sudėtinga...“ (Urbanavičius 1978: 41–42). Archeologinių duomenų, kaip galėjo atrodyti LDK laikų pagoniška šventykla, pateikė Birutės kalno (Palanga) 1976 m. ir 1983 m. archeologiniai tyrimai (Žulkus 1997: 16–54). Šioje alkavietėje buvo surastas viduramžių laikotarpio kultūrinis sluoksnis, laužavietės ir vienuolika stulpaviečių, kurių išsidėstymas leido spėti, kad čia XIV a. antroje pusėje buvo paleoastronominė šventykla. Spėjamos pagoniškos šventyklos liekanos surastos 1970–1976 m. ir 1984–1985 m. tyrinėjant Vilniaus arkikatedros rūsius (Vitkauskas, Lisanka, Lasavickas 1986; 1987; Vitkauskas 1989: 115–126). Šioje vietoje surasti ikikrikščioniškojo laikotarpio grindiniai ir židiniai, esantys dabartinės arkikatedros vidurinėje navoje, buvusio seniausio vadi-

namojo keturkampio pastato centre, laikomi pagoniškaisiais židiniais. Minėtas kvadratinis pastatas ir ypač prie jos buvę mūriniai laiptai kai kurių tyrėjų laikomi pagoniškos šventyklos, kuri čia buvo nugriovus Mindaugo statytą katedrą iki pat Lietuvos krikšto 1387 m., liekanomis (Vitkauskas 1989: 124; Urbanavičius 1987: 53–56). Tačiau, tenka konstatuoti, kad ligšioliniai pagoniškųjų vietų archeologiniai tyrimai neleidžia atkurti ten vykusių apeigų. Diskutuotina, ar buvo pagoniškos šventyklos – statiniai. Panaši situacija ir su mitologinių bei dubenuotųjų akmenų tyrimais, kurie pradėti maždaug nuo 1970 m. Prie kai kurių akmenų buvo surasti menki kultūrinio sluoksnio pėdsakai leido daryti tam tikras prielaidas dėl jų panaudojimo (Urbanavičius 1972: 77–83; Urbanavičius 1974: 108–110), bet dėl jų paskirties yra pareikšta įvairių, kartais itin skirtingų nuomonių (Jurginis 1976: 59).

Pagonybės ir katalikybės santykių atkūrimui, viduramžių miesto raidos, miestiečių kasdienio gyvenimo atkūrimui ir pan. itin svarbūs seniausiųjų bažnyčių archeologiniai tyrimai. Jų pradžia Lietuvoje 1931–1932 m., kai po Neries potvynio buvo tvarkoma ir remontuojama Vilniaus arkikatedra. Tačiau tai buvo daugiau pastato architektūriniai, bet ne archeologiniai tyrimai, nors jų metu buvo surasta XIV–XV a. katedros pamatai, karališkieji palaidojimai ir kt. Pirmieji pokariniai bažnyčios ir jos aplinkos archeologiniai tyrimai Lietuvoje atlikti 1955–1961 m. Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje buvusios Šv. Onos – Šv. Barboros bažnyčios vietoje (Tautavičius 1960: 3–48; Kitkauskas 1989: 177). Sovietiniais laikais bažnyčių archeologija nebuvo skatinama tyrimų sritis, todėl išskyrus restauravimo konservavimo metu atliekamus mažos apimties archeologinius žvalgomuosius tyrimus, tokie darbai nebuvo vykdomi. Tarkim, 1968–1976 m. Vilniaus katedroje, tvarkant tuometinį ten veikusį dailės muziejų, buvo ne kartą kasami įvairūs šurfai ar duobės šalia pamatų, bet tai tebuvo architektūriniai pastato tyrimai. Platesnės apimties specialūs archeologiniai senųjų bažnyčių tyrimai prasidėjo tik 1984–1985 m., kai Vilniaus katedroje, įrengiant naują oro kondicionavimo sistemą, atlikti archeologiniai tyrimai ir šių darbų metu atkurta ne tik sudėtinga, iki tol nežinota katedros raida, bet ir surasta spėjamos pagoniškos šventyklos vieta (Kitkauskas N. 1989). 1988 m. archeologiniai tyrimai vykdyti Trakuose 1384 m. statytos Skaisčiausios Dievo motinos gimimo cerkvės vietoje, pradėta viena seniausių Kauno Šv. Gertrūdės bažnyčia, 1989–1990 m. tyrinėta senosios Kernavės bažnyčios vieta. Gražinus bažnyčias tikintiesiems tokių tyrimų sparčiai daugėja. Įdomūs tyrimai vyko Vilniaus Šv. Pranciškonų bažnyčios ir vienuolyno, Kaune bernardinų Šv. Jurgio bažnyčios ir vienuolyno teritorijose ir kt. senosiose bažnyčiose. Tačiau šie tyrimai tebėra nesistemiški, praktiškai beveik nevykdomi šventorių tyrimai, o ir atkasta medžiaga tebėra deramai neapibendrinta.

Seredžiaus piliakalnis

Lietuvos pilių raida

Pilis viduramžiais – tai uždaras, gynybinis ir gyvenamasis kompleksas. Lietuvoje mūrinių viduramžių pilių buvo tik keletas ir jos žiedu apjuosė teritoriją nuo Kauno, link Gardino, Lydos, Krėvos, Medininkų, o jį uždarė Trakų bei Vilniaus pilių kompleksai (čia nepaminėta Klaipėdos pilis, kurią pastatė ir naudojo Livonijos ir Vokiečių ordinais). Viduramžiais mūro pilis – ne tik galingiausias to meto įtvirtinimas, bet ir šalies valdovų, didikų rezidencija. Jų statyba ir gynyba reikalavo daugelio žmonių pastangų ir didelių lėšų. Todėl visuose kraštuose mūro pilių statybos pradžia tiesiogiai siejasi su valstybės atsiradimo ir jos stiprėjimo raida. Ne išimtis ir Lietuvos Didžioji kunigaikštystė.

Kada pradėtos statyti Lietuvoje mūrinės pilys, informacijos rašytiniuose šaltiniuose – nėra. Abejotina, ar tokie darbai buvo galimi valstybės užuomazgoje, o ir po Mindaugo nužudymo, kurį laiką Lietuvos valdovai keitėsi dažnai ir vargu ar juos domino tokių pilių statyba. Netgi galingame Kernavės pilių komplekse, kur, anot rašytinių šaltinių, buvo Traidienio (1269–1282) sostinė, kol kas neaptikta jokie mūrinio to meto pastato liekanų, o pilių įtvirtinimai buvo tik iš žemės ir medžio. Pastaruoju metu Vilniaus pilių vis dažniau siejama su Vytenio vardu (1295–1316). Deja, apie šį valdovą žinome labai mažai. Neabejotina, kad jau pačioje Gedimino valdymo (1295–1341) pradžioje lietuviškos mūrinės pilys buvo pastatytos Senuosiuose Trakuose ir Vilniuje (pirmoji sunaikinta ir apleista XIV a. antrojoje pusėje, Vilniaus pilis buvo daug kartų perstatyta). Taigi, kuris Lietuvos valdovas buvo mūro pilių statybos pradininkas – galime tik spėlioti, bet neabejotina, kad, anot istoriko A. Nikžentaičio, galime teigti, kad „Gediminas rado Lietuvą medinę, o paliko mūrinę...“ ir pirmasis neabejotinas

Kernavės piliakalniai nuo Pajautos slėnio

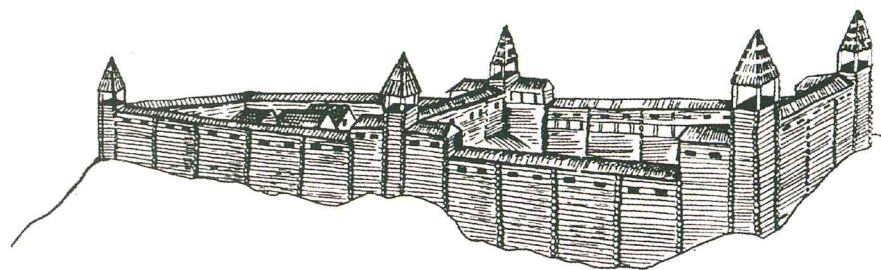
mūro pilių statybos etapas sietinas su jo valdymo laikotarpiu. Lietuvos mūro pilių žiedas beveik sutampa su istorikų įvardijama Mindaugo žemės valda-domeniu. Manoma, kad šioje teritorijoje buvo ir Gediminaičių dinastijos šaknys. Čia, tarp Neries ir Nemuno, iškilo senieji Lietuvos valstybės centrai – Kernavė, Trakai, Vilnius.

Vos keletas lietuviškų mūro pilių nebūtų atlaikę visos Vakarų Europos palaikomo nuolatinio kryžiuočių puolimo. Palyginimui verta priminti, kad vien Livonijos teritorijoje aptariamam laikotarpiu būta apie 150 mūro pilių, o Vokiečių ordino žemėse Prūsijoje – apie 40. Todėl neabejotina, kad pagrindinį atakų smūgį turėjo atremti medinės to meto pilys, apie kurias teprimena beveik 1000 vien dabartinės Lietuvos teritorijoje buvusių piliakalnių. Manoma, kad apie pusė iš jų galėjo būti naudota kovų su kryžiuočiais metu. Tiek medinės ant piliakalnių stovėjusios pilys, tiek ir mūrinės priklauso tai pačiai paminklų kategorijai. Viduramžių rašytiniuose šaltiniuose taip pat nėra griežtai atskiriama medinės ir mūrinės pilies sąvoka. Lietuviškos medinės ant piliakalnių stovėję pilys dažnai minimos Livonijos ir vokiečių ordino metraštininkų buvo vadinamos tuo pačiu vardu kaip ir mūrinės pilys – lotyniškai „castrum“ arba vokiškai „Burg“. Paskaičiuota, kad „XIII–XV a. rašytiniuose šaltiniuose to meto etninėje Lietuvos teritorijoje minima 71 pilis ar piliavietė. 64 pilys buvo medinės... Bent

pusė iš 64 medinių pilių, minimų rašytiniuose šaltiniuose, XIV a. pabaigoje jau buvo apleistos ar sunaikintos... (Baranauskas T. 2003:58-59).

Lietuvos medinės pilys, kurios karų su Ordinais metu atlaikė daugybę priešų antpuolių, iki mūsų dienų neišliko. Šios, iki XIV a. pabaigos – XV a. pradžios egzistavusios medinės pilys – unikalus reiškinys viduramžiškoje Europoje. Išorinės ir vidinės aplinkybės lėmė, kad tai buvo pagrindinis ir populiariausias pilies tipas Lietuvoje. Kad tai buvo patikimas gynybinis kompleksas, akivaizdžiai patvirtina ne tik laimėta poros šimtų metų kovų su Vokiečių ordinu istorija, bet ir tai, kad ordino riteriai statė medines ar iš dalies medines pilis užgrobtose Lietuvos teritorijose: pirmoji medinė Klaipėdos pilis (1252); Christmemelis (Skirsnemunė) (1311); Bajerburgas (1337); Georburgas (1336); Gotesverderis (1362–1369); Marienburgas (1367–1368). Lietuvos vėlyvųjų medinių pilių raida – archeologijos mokslų objektas. Ji išsamiai nagrinėjama archeologo G. Zabielos monografijoje – „Lietuvos medinės pilys“ (Zabiela G. 1995).

Lietuva ir kitos baltų genčių žemės gali būti vadinamos piliakalnių kraštu. Vien dabartinėje Lietuvos teritorijoje būta apie 1000 piliakalnių, iš kurių iki mūsų dienų išliko ir yra saugoma per 800 piliakalnių. Latvijoje žinoma apie 480 piliakalnių, Sambijoje būta per 170 piliakalnių. Manoma, kad beveik pusė dabar saugomų piliakalnių galėjo būti naudojami ir kovų su kryžiuočiais metu (Zabiela G. 1995: 74). Iki Vokiečių ordino atsikraustymo lietuviškos medinės pilys buvo statomos gana primityviai, statybai panaudojant tik molį ir medį. Tokias ant kalvos pastatytas XIII–XIV a. medines pilis pirmiausia saugojo statūs, paprastai nuo 10 iki 30 m aukščio kalvos šlaitai, kurie buvo sutvirtinami 10–30 cm storio plūkto molio sluoksniu (Šeimyniškeliai, Punia ir kt.) kartais šlaitai buvo išgrindžiami akmenimis (Migonys). Dažnai jas supo natūralios gamtinės kliūtys (vanduo, pelkė ir pan.). Lengviau priešui pasiekiamas pilies prieigas saugojo nuo 2 m iki 10 m aukščio žemių pylimas ir už jo iškastas nedidelis, paprastai iki 2 m gylio gynybinis griovys. Kai kurie piliakalniai (apie 15 %) tokiais pylimais apjuosti iš visų pusių. Piliakalnio aikštelė dažnai keturkampė apie 100–200 m ilgio perimetro, iš visų pusių apjuosta mediniais gynybiniais įtvirtinimais. Pastarieji, norint juos geriau apsaugoti nuo ugnies, buvo rentinės konstrukcijos, dažnai apkrėsti moliu. Vartai į tokių pilį priminė medinį tunelį, kurį patogų ginti iš viršaus ir iš šonų. Tokio tipo vartai surasti Impilties piliakalnyje. Jų ilgis apie 8 m, plotis apie 3 m, aukštis iki 2 m. Kartu su vartais pilyse buvo keturkampio plano rentinės arba karkasinės konstrukcijos mediniai bokštai (Bražuolė). Pilies aikštelėje, šalia gynybinių sienų ir pylimų, stovėjo nedideli, keturkampiai, apie 4x4 m dydžio rentiniai pastatai. Pastatai statyti vienas greta kito, ir tokia jų eilė besišliejanti prie pylimo, kartu su medine

Dapšių pilis XII–XIII a. (pagal V. Daugudį ir J. Stankų)

gynybine siena sudarė vientisą medinį įtvirtinimą. Mažesnėse pilyse pilies kiemas buvo visai tuščias, didesnėse – jos pakraščiuose buvo pavieniai pastatai. „Medinės pilys buvo statomos greitai, taigi neturėjo būti itin sudėtingi statiniai. 1405 m. Vytautas kryžiuočiams Žemaitijoje pastatė Kionigsburgo pilį (netoli Josvainių). Lietuviai, dirbdami dieną ir naktį, pilį surentė per 5 ar 8 dienas...“ (Baranauskas T. 2003: 69). Rašytiniai šaltiniai taip pat retkarčiais pamini šiose medinėse pilyse buvusius gynybinius įtvirtinimus: medinės sienas, tiltus, užtvartas ir kt.

Iš kovų su kryžiuočiais aprašymo aiškėja, kad bent jau prie Nemuno ir Jūros upių buvusios medinės pilys „nebuvo atskiri gynybiniai vienetai, o sudarė vientisą lietuvių gynybinę liniją“ (Nikžentaitis A. 1996: 68). Kryžiuočiams nuo XIII a. pabaigos pradėjus Lietuvos puolimus, nuo Nemuno žemupio link Kauno įrengiama keliasdešimt, vienas šalia kito, kartais tik 10 km atstumu vienas nuo kito, medinių pilių sistema. Susiformavo tarsi du pilių ruožai – linijos. Pirmoji prie Nemuno: Bisenės, Pieštėvės, Paštuvos, Kauno, Alytaus, Gardino pilys ir antroji nuo Livonijos Ordino pusės: Dubysos, Šiaulių, Upytės, Užpalių, Utenos, Tauragnų, Linkmenos ir kt. pilys (Zabiela G. 1995: 177). XIV a. pabaigoje išsiskiria Žemaitijos pilių juosta (Gegužės, Gedimino pilis, Medvėgalis, Žiesdytė ir kt.) bei Vilniaus bei Trakų prieigas saugojusios pilys (Kernavė, Aukštadvaris, Nemenčinė, Maišiagala, Bražuolė, Medininkai, Eišiškės ir kt.). Rašytiniai šaltiniai pažymi, kad tokiose XIII–XIV a. medinėse pilyse buvo įgula, budėjo sargyba. Kai kurios medinės pilys buvo itin didelės ir jų pilies kiemas siekė net iki 2 ha. Kai kurių pilių prieigas saugojo galingas priešpilis. Vienas iš galingiausių tokių priešpilių išlikęs Kernavėje – vadinamas Mindaugo sostas, kuris saugojo ant Aukuro kalno buvusią valdovo pilį. Pilys Kernavėje, Veliuonoje, Vilniuje sudarė išstisus kompleksus. Dauguma tokių medinių pilių buvo apleistos ir nunyko baigiantis kovoms su kryžiuočiais. 1390 m. sudegintos ir apleistos galingos medinės pilys Kernavėje, Maišiagaloje, Vilniaus Kreivoji pilis. 1437 m. kovų tarp Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio metu buvo sudeginta, matyt, viena paskutiniųjų medinių Lietuvos pilių Šeimyniškėse.

Mūro pilių Lietuvoje buvo vos keletas. Tai Gardino (Baltarusija), Kauno, Krėvos (Baltarusija), Lydos (Baltarusija), Liškiavos (nebaigta statyti), Medininkų, Naugarduko (Baltarusija), Trakų (Senųjų Trakų, Trakų pusiasalio, Trakų salos pilys), Vilniaus (Aukštutinė ir Žemutinė pilių kompleksas). Klaipėdoje buvo Ordino statyta ir jiems priklausiusi pilis. Jos pagal savo išplanavimą, statybos techniką ir kitus požymius skirstomos į grupes. Tradiciškai seniausiomis mūro pilimis laikomos taip vadinamos aptvarinės arba gardinės pilys – Kaune, Medininkuose, Krėvoje ir Lydoje (pastarosios pilys yra Baltarusijos teritorijoje). Kiek vėlesnės – netaisyklingo plano, kalvos viršuje ar saloje įrengtos pilys, turinčios gynybinių bokštų sistemą, gotikinius pastatus arba rūmus pilies viduje. Pastarosios pilys buvo Vilniuje – Aukštutinės ir Žemutinės pilių kompleksas, Trakuose – Senųjų Trakų buvusi mūrinė pilis neišliko, Trakų mieste, kuris tuo metu buvo vadinami Naujaisiais Trakais, yra dvi mūro pilys – Pusiasalio ir Salos, taip pat mūro pilys buvo Gardine ir Naugarduke (abi yra Baltarusijos teritorijoje). Prie šio tipo pilių dar būtų galima priskirti XV a. pradžioje pradėtą statyti, bet po laimėto Žalgirio mūšio, kaip jau nereikalingą krašto gynybai, nebaigtą statyti Liškiavos pilį.

Vėlyviausios gynybinės pilys Lietuvoje statytos XVI a. Tai bastioninės pilys Biržuose, Klaipėdoje, Geranainiuose ir Nesvyžiuje (pastarosios dabar yra Baltarusijoje). Taip pat XVI a. plito reprezentacinės privačios pilys – įtvirtintos dvarvietės. Jos išliko Baltadvaryje (Molėtų rj.), Siesikuose (Ukmergės rj.). Panašūs rezidenciniai dvarai, primenantys pilis, statyti ir XVII a. Tokiose renesansinio stiliaus pastatuose buvo specialiai įrengiama gana daug nesudėtingų, bet labai išvaizdžių gynybinių įrenginių imitacijų. Tokios rezidencinės pilys išliko Panemunėje, Raudonėje, Raudondvaryje ir kitose vietose.

Rašytiniai šaltiniai mūro pilis Lietuvoje pradeda minėti tik nuo XIV a. antrosios pusės. Bet tai svetimšalių, Lietuvą puolusių ordinų metraštininkų aprašymai, todėl informacija apie pilis labai lakoniška, jose nekalbama kas ir kaip tą pilį pastatė, nors neužmirštama pasigirti savo gudrumu ir drąsa, dažnai neįtikėtinais padidinant besiginančių arba nugalėtų lietuvių karių skaičių. Mūro statyba Lietuvoje atsirado XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje. Iki tol mūro pilys baltams buvo nematytos. Henrikas Latvis mini, kad pastačius Ykeskoloj pirmąją mūro pilį lyvių žemėje, „kaimynai pagonyms semigalai (semigalli), išgirde apie pastatą iš akmens ir nežinodami, kad akmenys suklijuoti kalkėmis (caemento), atėjo su drūtomis laivų virvėmis ir norėjo neišmanėliai pilį nutempti į Dauguvą. Sužeisti strėlėmis jie pasitraukė nieko nepadarę.“ (Henrikas Latvis. Hermanas Vartbergė. Livonijos kronikos 1991: 25).

Kauno pilis pirmą kartą paminėta tik apie 1361 m., kai didysis Ordino magistras įsakė Ragainės komturui surinkti ruošiamam Kauno pilies puolimui

žinias apie pilies sienų aukštį, storį ir stiprumą (Mekas K. 1993: 4). Kauno pilies puolimas įvyko 1362 m. Hermanas Vartbergė „Livonijos kronikoje“ aprašo, kaip Ordino magistras Arnoldas, tikėdamasis pagauti LDK kunigaikštį Kęstutį (kartu su broliu Algirdu valdė Lietuvą 1345–1382 metais), prieš tai sėkmingai pabėgusį iš įkalinimo Marienburgo pilyje, su laivais pasiekė Kauną, „tačiau pilį, iš akmenų mūrytą ir aukšta mūrine siena sutvirtintą, sunku buvo užimti, o abu karaliai su savo jėgomis stėjo priešais. Pagaliau po ilgą laiką trukusių pastangų ir pakartotinių puolimų pilis Velykų dieną (balandžio 16) buvo užimta. Į nelaisvę paimtas vienas Kęstučio sūnus, pilies viršininkas su sūnumi ir 37 kiti: likusieji, apie 2000 rinktinių ir stiprių vyrų, žuvo nuo kalavijo arba nuo ugnies. Krito 7 broliai ir 20 kitų...“ (Henrikas Latvis. Hermanas Vartbergė. Livonijos kronikos 1991: 186). Jau kitais, 1363 m., „didysis magistras, su kariuomene atvykęs laivais, užėmė keletą pilių Lietuvoje (in Letovia), visų pirma Kauno pilį, kurios atstatymas buvo pradėtas su atkakliomis ir neįtikėtinomis pastangomis...“ (Henrikas Latvis. Hermanas Vartbergė. Livonijos kronikos 1991: 187). Aprašant 1367 ir 1368 metų įvykius, šis metraštininkas mini Senąjį Kauną ir Naująjį Kauną (Henrikas Latvis. Hermanas Vartbergė. Livonijos kronikos 1991: 190, 192).

Vilniaus pilys minimos tik nuo 1365 m., kai kryžiuočiai, „Kęstučio sūnaus Butauto vedami, pirmą kartą pasiekė Vilnių ir puolė pilį – „castrum Wille“ (Lietuvos pilys. 1971: 26). Nors neabejotina, kad Vilniaus pilys, kuriose galėjo būti ir mūrinių pastatų, jau stovėjo bent jau Gedimino valdymo laikais (1316–1341), kai miestas tapo nuolatine Lietuvos sostine. Vilniaus pilis buvo puolama dar ir 1375, 1377, 1383, 1390, 1394, 1402 m. (Lietuvos pilys 1971: 26), bet šie aprašymai beveik nepateikia papildomų žinių apie pilies vaizdą. Kiek detaliau aprašytas itin didelis svarbiausių Lietuvos pilių, taip pat ir Vilniaus pilių puolimas 1390 m. vasarą. Žygiui vadovavo Vokiečių ordino maršalas Engelhardas Rabė ir tuo metu nuo valdžios nustumtas kunigaikštis Vytautas. Taip pat žygyje dalyvavo Livonijos ordino riteriai, vadovaujami paties magistro, riteriai iš Anglijos (tarp jų karaliaus Henriko Lankasterio sūnus su 300 riterių) (Lietuvos pilys 1971: 27). Tuo metu Vilniuje jau buvo trys pilys. „Jau per pirmąją ataką buvusi paimta medinė pilis, vadinta Kreivąja (curvum castrum), arba Aukščiausiaja (obirste hus). Kreivojoje pilyje slėpėsi keli tūkstančiai ginkluotų žmonių, taigi ji turėjo būti didelė ir skirtinga Vilniaus miestiečių bei jų turto apsaugai. Kreivoji pilis turėjo būti netoli Aukštutinės pilies. Istoriografijoje įsitvirtino nuomonė, kad Kreivoji pilis greičiausiai buvo ant Plikojo kalno, esančio už Vilnios, į rytus nuo Pilies kalno“ (Kitkauskas N. 1989: 14). „1390 m. kryžiuočiai Vilniuje išbuvo penkias savaites ir dvi dienas, t.y. nuo rugsėjo 4 d. iki spalio 27 d. Jie bandė pulti ir kitas dvi Vilniaus pilis. Ar buvo tuomet Vilniuje mūrinės pilys,

kada išmūryta siena kalne ir, nusileidžiant nuo jo, iš dviejų pusių apvesta kalno papėdės teritorija, iš rašytinių šaltinių neaišku“ (Lietuvos pilys 1971: 28). Dar kartą kryžiuočiai puolė Vilniaus pilis 1394 m. rugpjūčio mėnesį. „Jame dalyvavo riteriai iš Anglijos, Prancūzijos, Italijos. Jiems talkino Livonijos kariuomenė. Jie apgulė Vilniaus pilis ir išlaikė apgulime tris savaites ir dvi dienas. Vienas iš Žemutinės pilies bokštų griuvo į Nerį.“ (Lietuvos pilys 1971: 29). Paskutinį kartą kryžiuočiai bandė užimti Vilniaus pilis 1402 m. vasarą. Flamandų keliautojas, 1413–1414 m. keliavęs po Lietuvą, taip aprašė Vilniaus pilis: „... pilis, pastatyta ant labai aukšto smiltingo kalno, sutvirtinta akmenimis, žeme ir mūru. Viduje ji visa padaryta iš medžio. Tos pilies atslaimas leidžiasi nuo aukšto kalno dviem šonais ligi apačios. Tame atslaimė, apjuostame mūrine siena, yra daug namų. Pilyje ir jos kieme paprastai esti minėtas kunigaikštis Vytautas, Lietuvos valdovas. Jis ten turi savo dvarą ir savo būstinę. Arti tos pilies teka upė, kurios srovė bėga per miestą žemyn. Ji vadinasi Vilnia. Miestas nėra uždaras. Jis ilgas, siauras ir tęsiasi nuo kalno žemyn. Namai mediniai, labai negražiai sustatyti, tačiau yra keletas mūrinių bažnyčių. Minėta pilis ant kalno yra apsupta tik medine siena, padaryta mūro pavidalo.“ (Jurginis J., Šidlauskas A. 1983: 49). Su Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto valdymu (1392–1430) susijęs ir paskutinis, iki mūsų dienų išlikęs Aukštutinės pilies perstatymas, atliktas po 1419 m. gaisro. Tada kalno viršuje pastatyta mūrinė gynybinė siena su trimis bokštais bei trijų aukštų gotikiniai mūriniai rūmai.

Naujuose Trakuose taip vadinama senoji Kęstučio pilis dabar taip vadinama Trakų pusiasalio pilis rašytiniuose šaltiniuose minima tik nuo 1377 m. Bet tai jau antroji pilis, pastatyta apleidus Senųjų Trakų pilį (dabar Senieji Trakai – nedidelė gyvenvietė, esanti apie 5 km nuo Trakų miesto). Trakų vardu šaltiniuose vadinamos net trys pilys: Senųjų Trakų pilis, Naujųjų Trakų pusiasalio ir salos pilis. Trakų vardas rašytiniuose šaltiniuose minimas nuo 1337 m. Vygando Marburgiečio kronikoje pasakojama, kaip vienas iš Ordino riterių „brolis – Tilmanas iš Zunpacho, šaulių vadas, padegama strėle uždegė vėliavą ir tuoj po to pataikė strėle stabmeldžių Trakų karaliui į sprandą tarp menčių ir (tasai) mirė...“ (Vygandas Marburgietis. 1999: 86). Ši žinia sietina dar su Senųjų Trakų pilimi, o žuvęs „Trakų karalius“ greičiausiai buvo Gedimino sūnus, iš Senųjų Trakų valdęs Trakų žemę. Apie Senųjų Trakų kilmę težinome tik iš „Lietuvos metraščio“, kuris parašytas apie XVI a. vidurį. Jo taip vadinamoje legendinėje dalyje „apie Gedimino sapną, Vilniaus ir Trakų įkūrimą“ pateikta legenda apie šių sostinių įkūrimą: „Vieną kartą didysis kunigaikštis Gediminas išvyko iš savo sostinės Kernavės medžioti už penkių mylių, už Neries, ir rado girioje gražų kalną, apsuptą ąžuolynų ir lygumų; jam didžiai patiko, jis apsi-

gyveno tenai, įkūrė miestą ir davė jam Trakų vardą – tenai, kur buvo Senieji Trakai; ir iš Kernavės perkėlė savo sostinę į Trakus. Neilgai trukus, išvyko didysis kunigaikštis Gediminas medžioti už keturių mylių nuo Trakų; ir randa ties Vilnios upe gražų kalną, ant kurio užtinka didžiulį žvėrį, taurą, užmuša jį ant to kalno, kuris ir dabar tebevadinamas Taurakalniu. O kad buvo labai vėlu grįžti į Trakus, jis sustojo Šventaragio slėnyje, kur degindavo pirmuosius kunigaikščius, ir čia apsinakvojo. Tenai miegodamas, jis susapnavo, kad ant kalno, kuris buvo vadinamas Kreivuoju, o dabar Plikuoju, stovi didžiulis geležinis vilkas, o jame staugia tarytum šimtas vilkų. Pabudo iš miego ir tarė savo žyniui, vardu Lizdeikai, kuris buvo rastas erelio lizde, – tasai Lizdeika buvo Gedimino žynys ir vyriausias pagonių kunigas: „Susapnavau keistą sapną“. Ir nupasakojo viską, kas jam sapne buvo pasirodę. Tasai žynys Lizdeika tarė: „Didysis kunigaikšti, geležinis vilkas reiškia: sostinė čia stovės, o staugimas jo viduje – tai jo garsas sklis po visą pasaulį“. Ir didysis kunigaikštis Gediminas tuoj rytojaus dieną, nebeišvykdamas, pasiuntė žmonių ir įkūrė vieną pilį Šventaragyje – Žemąją, o antrąją – Kreivajame kalne, kuris dabar vadinamas Plikuoju, ir davė toms pilims Vilniaus vardą“ (Lietuvos metraštis 1971: 71–72).

Gediminaičių dinastijos kilmė nėra aiški. Manoma, kad jų domenai buvo beveik ten pat, kur ir Mindaugo, t.y. Nemuno ir Neries tarpupyje, į pietus nuo Neries (Gudavičius E. 1998: 151). Tai, kad Trakų pilis buvo įkurta miškingoje, menkai apgyvendintoje vietoje netiesiogiai patvirtina ir pats vardas, kuris kildinamas iš žodžio „trakas“, reiškiančio miške iškirstą vietą. Mes nežinome, kur buvo Mindaugo laikų (1236–1263) Lietuvos sostinė, kur jis buvo krikštytas (1251) ir kur vainikuotas Lietuvos karaliumi (1253 08 06). Kernavės pilys, kurias sudarė bent keturių medinių pilių kompleksas, rašytiniuose šaltiniuose minimos tik kaip Traidenio sostinė (1270–1282). Gediminas savo 1323 m. laiškuose Vakarų Europos miestams pirmą kartą paminėjęs miestą ir pilį Vilniuje ir nuo to laiko tai neabejotina Lietuvos sostinė. Galbūt ankstyvoje valstybės stadijoje nuolatinės sostinės ir nebuvo. Kur apsistodavo valdovas – ten ir buvo sostinė. Vilniui tapus sostine, nors Trakų kunigaikštija formaliai pasiliko antroje vietoje, tačiau Trakų kunigaikščiai buvo laikomi beveik lygūs su Didžiuoju Lietuvos kunigaikščiu, ne tik pačioje Lietuvoje, bet ir kaimynuose.

Anot „Lietuvos metraščių“, Didysis kunigaikštis Gediminas, prieš savo mirtį (1341), „prie savo gyvos galvos apdalino visus savo sūnus, ir penkiems savo sūnams davė dalis... O šiuos du savo sūnus paliko didžiaisiais kunigaikščiais: Jaunutį savo sostinėje Vilniuje, o Kęstutį Trakuose bei visoje Žemaičių žemėje...“ Toliau metraštyje pasakojama, kaip „bejodinėjant už mylios nuo Trakų, kunigaikščiui Kęstučiui labai patiko vietovė tarp ežerų, ir jis ten apsigyveno, ir įkūrė miestą,

pramindamas jį Naujaisiais Trakais, o savo sostinę iš senųjų Trakų perkėlė į naujuosius. O jo sūnus Vytautas gimė Senuosiuose Trakuose...“ (Lietuvos metraštis 1971: 72–73). Anot istoriko A. Kučinsko, „mes nežinome, kiek ši legenda yra tikra, bet mūsų nežinojimas dar negali paneigti pačios legendos buvimo. O legendos buvimas negali paneigti jos panašumo į tikrovę. Todėl, jei sausas metraštis ją užrašė greta eilės svarbių politinių įvykių, tai, matyt, toks padavimas žmonių lūpose buvo gyvas ir kaip charakteringas buvo pažymėtas“ (Kučinskas A. 1988: 196). Senųjų Trakų pilis iki mūsų dienų neišliko, matyt, ji buvo sunaikinta XIV a. pabaigoje ir nebeatstatyta. Apie šios pilies vaizdą galima kalbėti tik pasinaudojant archeologinių tyrimų medžiaga.

Trakų pusiasalio pilis, kurios griuvėsiai yra Trakų miesto centre, pusiasalyje tarp Galvės ir Bernardinų (Lukos) ežerų, kaip jau minėta, pirmą kartą, anot Marburgiečio ir Jono iš Posilgės kronikų, užpulta 1377 m. (Vygandas Marburgietis 1999: 155–156). 1383 m. kryžiuočiai sąjungoje su Vytautu surengė didelį Trakų puolimą. „Magistras su savaisiais vienoje pusėje, Vytautas – kitoje pritraukia bombardas ir visokiais sviediniais aižo ir verčia dulkėmis mūrą, kaip kad sutrinamas liepos lapas...“ (Vygandas Marburgietis 1999: 184–185). Tų pačių metų lapkričio mėnesį Jogaila ir Skirgaila susigrąžino Trakus. Po šio sunaikinimo Trakai dar buvo puolami 1391 m., o 1394 m. po ilgai trukusios nesėkmingos Vilniaus apsiausties didysis magistras Konradas Jugingenas grįždamas į Ordiną buvo apsistojęs nakvynės Trakuose. Todėl manoma, kad po 1391 m. sunaikinimo Trakų pusiasalio pilis nebuvo greitai atstatytos. Jau minėtas prancūzų kilmės riteris Žiliberas de Lanua (Ghillebert de Lannoy), 1413–1414 m. lankęsis Lietuvoje, apie to meto Trakus rašė, kad tai „labai didelis Lietuvos miestas... skurdžiai apstatytas vien tik mediniais namais ir visai neaptvertas. Yra ten dvi pilys, kurių viena labai sena medinė, apsupta pylimu iš rąstų ir velėnų. Senoji pilis stovi kitoje ežero pusėje, atviroje vietoje. Antra pilis stovi vidury kito ežero, per patrankos šūvio atstumą nuo senosios. Ji yra visai nauja, pastatyta iš plytų prancūzų pavyzdžiu.“ (Jurginis J., Šidlauskas A. 1983: 49). Antroji pilis – tai šiuo metu viena iš populiariausių Lietuvos pilių – Trakų salos pilis, kuri pastatyta pačioje XV a. pradžioje.

Kaip matome, rašytiniai šaltiniai apie pačias svarbiausias Lietuvos valdovų mūro pilis labai skurdūs. Jų dar mažiau apie kitas Lietuvos pilis. Medininkų pilis, kuri pagal savo stilių architektų priskiriama prie seniausių lietuviškų pilių tipo, rašytiniuose šaltiniuose pirmą kartą paminėta tik 1402 m. Dabartinėje Baltarusijos teritorijoje esančios Krėvos pilis – pirmą kartą aprašyta pasakojant apie ten 1382 m. nužudytą Kęstutį. Lydos pilies pirmasis paminėjimas – 1384 m., kai Vokiečių ordinui pavyko užimti šią pilį. Lietuvos aptvarinės pilys, kurios

tradicškai laikomos pačiomis seniausiomis, savo planu labiau primena seniausias XIII a. Livonijos pilis. Vėlyvesnės, gotikinio stiliaus Lietuvos pilys savo stiliumi ir planu artimesnės Vokiečių ordino taip vadinamam konvento pilies stiliui.

Ordino pilių istoriją gerai atspindi **Klaipėdos pilies raida**. Livonijos ordinas Danės upės žiotyse pirmąją dar medinę pilį pastatė 1252 m., bet kaip ji atrodė – nežinoma. Spėjama, kad ji pastatyta drėgnoje ir nepatogioje vietoje ir ją sudarė pilies branduolys ir du priešpiliai (Žulkus V. 1991: 7). 1253 m. dešiniajame senosios Danės upės krante pradėta statyti nauja mūrinė pilis. Apie ją duomenų taip pat nedaug, bet, atrodo, tai buvo aptvarinio (gardinio) stiliaus pilis (Lietuvos pilys 1971: 289). 1328 m. Klaipėdą ir jos pilį „Livonijos broliai amžinai perleido Prūsijos (teutonų ordino) broliams Klaipėdos pilį su visomis pajamomis ir išlaidomis“ (Henrikas Latvis. Hermanas Vartbergė 1991: 177). Apie 1330–1340 metus ši pilis perstatyta į konventinę pilį. Šios pilies teišliko pavieniai sienų fragmentai, surasti archeologinių tyrimų metu. Daugiau žinome apie dar kartą kapitaliai rekonstruotą Klaipėdos pilį XV a. pirmoje pusėje. Jau kelinti metai tebevykstančiuose archeologiniuose šios pilies tyrimuose (vadovauja dr. V. Žulkus) atidengta dalis šio laikotarpio gynybinių apie 2 m storio sienų fragmentų, dalis buvusio medinio tilto ir kt. Klaipėdos pilis XVI a. pirmoje pusėje buvo vėl perstatyta šį kartą į bastioninio tipo pilį. Senesnės pilies sienos panaudotos naujų korpusų statyboje. Klaipėdos bastioninė pilis buvo viena iš pirmųjų bastioninio tipo pilių Pabaltijyje (Lietuvos pilys 1971: 292). Dalis šios pilies – Didžiojo bokšto apatinė dalis, galingi ir aukšti žemių pylimai ir po jais esantys kazematai išliko iki mūsų dienų.

Kauno pilis, kaip jau minėta, architektūros istorikų tradiciškai laikoma seniausia Lietuvos pilimi ir ją paprastai pradedama pilių apžvalga (Lietuvos architektūros istorija 1987: 37–38), nors kada ji pastatyta – nežinome. Iki mūsų dienų išliko tik apie 1/3 buvusios pilies, likusi dalis buvo nuplauta Neris upės, o ir išlikę iki mūsų dienų šios pilies mūrai jau vėlesnės statybos etapai. Pilies pirminis vaizdas pagrįstas archeologiniais tyrimais ir architektūrine mūro analize. 1930 m., švenčiant Vytauto Didžiojo mirties 500 metų ir tariamą Kauno miesto įkūrimo 900 metų sukaktį, buvo susirūpinta tuomet visiškai apleistos Kauno pilies likimu. Tuometinės Kauno pilies gynybinis griovys buvo užverstas žemėmis ir šiukšlėmis, kiemas užstatytas miestiečių trobesiais, o Neris upė buvo nuplovusi net apie 2/3 visos buvusios pilies (Mekas K. 1993: 3). Kauno miesto valdyba nupirko gyventojų pastatus, juos nugriovė, o pasamdyti bedarbiai atkasė ir vežimais išvežė griuvenas. Darbus prižiūrėjo „tuo metu jau senukas miesto muziejaus direktorius prof. Eduardas Volteris ir trečiojo kurso studentas Karolis Mekas“ (Mekas K. 1993: 3). Kauno pilies teritorijos tyrimai, nežiūrint

darbų skubos ir tuometinės tyrėjų kvalifikacijos, buvo ne tik kultūros paminklų tvarkymo pradžia Lietuvoje, bet ir pakankamai kvalifikuotai atlikti (Lietuvos pilys 1971: 154). Pilies tvarkymo ir tyrimų darbai užtruko keletą metų, buvo atnaujinti dar ir 1938 m., kol juos nutraukė prasidėjęs karas. 1954–1959 m. Kauno pilies tyrimai atnaujinti, o vėl pratęsti tik 1989, 1991 m. ir 1994–1995 m. Pastarieji tyrimai rodo, kad šios tradiciškai laikomos pačios seniausios aptvarinės Lietuvos pilies raida ir ypač jos pradžia dar tebėra neaiški (Žalnierius A. 1995: 16–17). Manoma, kad pirmoji pilis neturėjo gynybinių bokštų ir ją saugojo tik iš lauko akmenų, su pavienėmis plytomis sumūrytos sienos, kurios storis iki 2,2 m (išliko iki 2 m aukščio sienos pamatai). Tokia mūro konstrukcija, kai sienos išorinėse pusėse rūpestingai, eilėmis sudedami akmenys, o jos vidus užpilamas smulkiais akmenimis, vadinamas kiautine mūro konstrukcija ir ji būdinga visoms aptvarinėms Lietuvos pilims. Tyrimų metu buvo surasta dar vienos sienos, juosusios pilį, atskiri fragmentai. Pastaroji siena buvo nutolusi apie 18–26 m nuo pirmosios ir apie 5 m žemiau jos, apsauginio griovio šlaite. Gynybinis griovys, kuris juosė pilį, iškastas už 20 m nuo pilies sienų ir jo plotis apie 20–30 m, gylis iki 3–4 m.

Kaip jau minėta, Lietuvos aptvarinių pilių pradžia datuojama gana įvairiai. Visos aptvarinės pilys yra daugiau ar mažiau tyrinėtos archeologų. Kol kas daugiausia tyrinėtos šio tipo pilys – Krėva ir Lyda (abi dabartinėje Baltarusijos Respublikos teritorijoje). Krėvos pilis įėjo į istoriją ne tik kaip pilis, kurioje Jogailos įsakymu buvo pasmaugtas Kęstutis (1382) ir įkalintas, bet sugebėjęs iš ten pabėgti jo sūnus Vytautas, bet ir kaip vieta, kur 1385 m. rugpjūčio 14 d. buvo pasirašyta Krėvos sutartis, kuria Jogaila išsipareigojo krikščytis katalikų apeigomis, padėti Lenkijai atgauti visas jos prarastas žemes ir „savo Lietuvos ir Rusijos žemes amžinai pridėti prie Lenkijos karalystės karūnos žemių.“ Šios pilies dydis 85x108x71,5x97 m, sienų storis 2,5–2,9 m, o jų aukštis pilies klestėjimo metu siekė apie 12–13 m. Sienos kiautinės konstrukcijos – tarp dviejų sienelių išmūrytų iš stambių akmenų ir sudėtų lygiomis eilėmis, į vidų sienos, primesta mažesnių lauko akmenų, užpiltų kalkių skiediniu. Sienos apatinė dalis sumūryta tik iš lauko akmenų, o viršus tik iš plytų. Apie 7 m aukštyje sieną puošė dekoratyvinė plytų juosta. Pilyje buvo du bokštai. Didysis bokštas, kurio dydis 18,65x17 m, keturių aukštų ir dar su rūsiu, buvo apie 25 m aukščio. Krėvos pilis Baltarusijos archeologų tyrinėta 1970, 1985 ir 1988–1989 metais (Дзяновіч А.І., Трусаў А.А., Чярнявскі 1993). Tyrimai rodo, kad šis bokštas pastatytas po to, kai buvo išmūrytos pilies sienos. Manoma, kad tai buvo ne tik gynybinis, bet ir gyvenamasis bokštas. Tai patvirtina ir bokšto aplinkoje surasta apie 2000 pavienių freskos gabaliukų. Į šio bokšto vidų buvo patenkama tik iš trečiame

aukšte, nuo gynybinės galerijos buvusio įėjimo. Mažesnis, pietrytinis bokštas, kurio dydis 11x10,65 m pastatytas jau vėliau, antrajame pilies statybos, remonto etape. Baltarusių archeologai, tyrę šią pilį, mano, kad ji pastatyta XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje. Krėvos pilis, kaip ir kitos Lietuvos aptvarinės pilys, buvo statomos naujai parinktoje, žemoje ir net šlapioje vietoje. Visai šalia Krėvos pilies yra gana aukštų kalvų, o viena iš jų „Jurova gora“ yra laikoma pagoniškuoju alkakalniu, be to, netoliese yra ir piliakalnis.

Taip pat žemoje ir drėgnoje, iki tol negyventoje vietoje buvo pastatyta **Lydos pilis**. Lydos pilies kiemo, kurį juosia apie 2 m storio ir iki 15 m aukščio gynybinės sienos, dydis 93,5x83,5x80x84 m, manoma, kad jau pirmajame statybos etape apie XIV a. trečiąjį dešimtmetį, buvo pastatytas pietvakarinis keturkampis, apie 9x9 m dydžio bokštas (išliko tik jo pamatai). XIV a. čia buvo tik šis vienas bokštas. Po 1392 m. buvo pastatytas dar vienas, pritaikytas artilerijai, bokštas. Pilis turėjo tris vartus: du rytinėje sienoje ir vieną – pietinėje. Pastarasis, matyt, naudotas tik ypatingo pavojaus metu, išmūrytas pietinėje sienoje, apie 22 m nuo bokšto, yra net 4 m aukštyje nuo buvusio pilies kiemo paviršiaus. Lydos pilies sienos, kaip ir visų aptvarinių pilių, sumūrytos beveik ištais iš akmenų, o plytos naudotos tik svarbesnėms konstrukcijoms arba kaip dekoratyvinis elementas. Pilį tyręs archeologas M. Tkačiovas paskaičiavo, kad pilies statybai buvo panaudota apie 23 tūkstančiai kubinių metrų akmenų, apie 1,5 mil. plytų, daugybė skiedinio, smėlio ir tokia statyba truko apie 5–7 metus. Lydos pilis gana išsamiai yra tyrinėta (Трыцай А.А. 1990). 1970 m. ištirta pietvakarinio bokšto aplinka (vadovavo M. Tkačiovas), 1972 m. tyrinėtas pilies kiemas (vadovavo J. Zveriuga), o didžiausios apimties darbai vyko 1977–1978 ir 1980–1985 m. (vadovavo A. Trusovas). Tada buvo ištirtos abiejų bokštų liekanos ir beveik visa kiemo teritorija. 1986–1987 m. dar buvo pratęsti pilies kiemo tyrimai (vadovavo A. Kravcevičius).

Geriausiai iki mūsų dienų išliko aptvarinė **Medininkų pilis**. Tai viena didžiausių Lietuvos viduramžių pilių. Pilies kiemo plotas 1,85 ha (viso pilies komplekso su dviguba gynybinių griovių ir pylimų sistema plotas – 6,5 ha). Pilis turėjo keturis bokštus: didįjį, stovėjusį šiaurės rytų kampe, ir tris mažesnius – per vidurį vakarų, rytų ir pietų sienų. Pirmieji trys pastatyti kartu su pilies sienomis, pietinis – vėliau. Didžiojo bokšto planas kvadratinis, jo dydis 14,2x15,4 m, 5 aukštų, o jo aukštis beveik 30 m, manoma, kad viršutiniai šio bokšto aukštai buvo gyvenami. Tai patvirtina ir šio bokšto archeologinių tyrimų metu rasti dažyti (polichrominio tinko gabaliukai). Pilis visose sienose turėjo vartus. Rytiniai ir vakariniai buvo įrengti kiemo lygyje, o kita priešingose sienose vartų pora net apie 5 aukštyje. Medininkų pilies statybai taip pat parinkta žema, drėgna

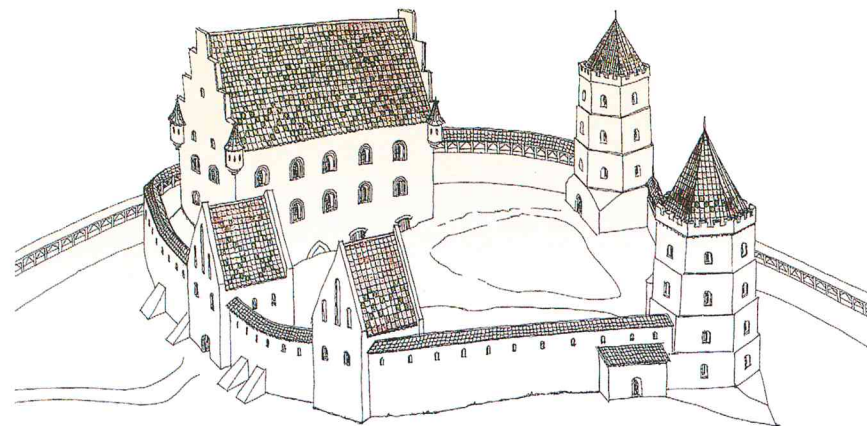

Medininkų pilis

netgi pelkėta vieta. Pilies teritorijoje 1960–1964 m. vykdyti nedidelės apimties archeologiniai tyrimai, susiję su daliniu pilies restauravimu. Tyrimai buvo atnaujinti 1992–1993 m. Šiuo metu Medininkų pilyje vykdomi konservavimo ir bokšto atstatymo darbai. Archeologiniai tyrimai vyko didžiajame pilies bokšte ir jo aplinkoje, taip pat buvo tyrinėtas pilies kiemas (Aleliūnas G. 1993: 31–32; Aleliūnas G. 1994: 191–195; Aleliūnas G., Merkevičius A. 1996: 157–159).

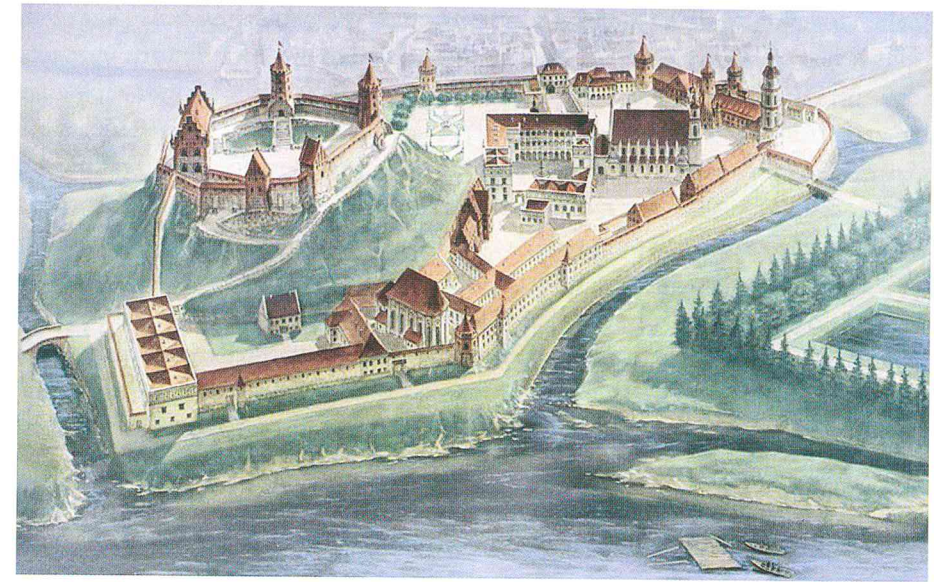
Iki XIV a. vidurio Lietuvoje buvo pastatytos ne tik aptvarinės pilys, bet ir mūrinės pilys – Lietuvos valdovų rezidencijos. Kaip jau minėta, šiame laikotarpyje buvo dvi svarbiausios Lietuvos valdovų rezidencijos – sostinė Vilnius ir submonarcho rezidencija, Senieji Trakai.

Vilniuje viduramžiais buvo dvi mūrinės pilys: ant kalno Aukštutinė ir jos papėdėje, link Katedros, **Žemutinė pilis**. Pastarosios kompleksiniai archeologiniai, istoriniai, architektūriniai tyrimai pradėti 1987 m. ir tęsiasi iki šiol. Dabartinis šios, centrinės Vilniaus dalies, reljefas neatpažįstamai pakitęs, lyginant su aptariamuoju laiku. Pirmųjų mūro pastatų statybos metu šioje vietoje nuo Pilies kalno link dabartinės Katedros varpinės tęsėsi apie 180 m ilgio ir iki 40 m pločio smėlio ragas-iškyšulys. Jo šlaitai siekė iki 6 m aukščio, buvo gana statūs ir šaltiniuoti. Iš pietų pusės iškyšulį supo šrauni Vilnelės upė, kuri lanku juosė visą dabartinę Katedros aikštę ir įtekėjo į Nerį prie dabartinės Mokslų Akademijos pastato (dabartinė Vilnios vaga – dirbtinai prakasta pilių statybos

Vilniaus Aukštutinė pilis (pagal S. Lasavicką)

metu). Ant šio skardžio krašto, šalia dabartinio Pilies kalno, minėto iškyšulio šiaurinėje pusėje, buvo sumūryta gynybinė siena. Šiaurės vakarinėje dalyje ši apie 1,7 m storio siena link kiemo pusės turėjo kontraforsus, spėjamos medinės gynybinės galerijos atramas. Šios sienos tęsinys šiaurės vakarinėje dalyje jau be kontraforsų, bet šiame kampe buvo apie 9 m skersmens bokštas. Spėjama, kad toliau ši siena galėjo sukti link Katedros. Iškyšulio pietiniame šlaite taip pat rasta keletas senesnių nei XV a. pradžia mūro pastatų ir gynybinės sienos fragmentai. Šios sienos prieigos nuo Vilnelės griovos pusės buvo sutvirtintos medinėmis rąstų ir lentų konstrukcijomis. Pilies kieme, apjuostame mūro sienų, būta ir gyvenamųjų mūrinių pastatų. Kol kas surasti du tokie pastatai (vieno iš jų dalis sunaikinta dar 1831 m., kasant carinės tvirtovės gynybinį griovį). Šie pastatai buvo beveik sugriauti XV a. pradžioje, kai Lietuvos Didysis kunigaikštis Vytautas po didelio 1419 m. gaisro perstatė Žemutinės pilies rūmus. Minėti senieji pastatai buvo apie 10x8 m dydžio, su apie 7,5x5,5 m dydžio vidine patalpa. Abiejų buvusių pastatų išliko tik buvusio pusrūsio patalpos ir iki 3 m aukščio sienų fragmentai. Sienos kiautinės mūro konstrukcijos, išorinėje ir vidinėje sienos pusėje plytos, tarpusavyje rištos baltiškuoju (vendiniu) rišimu (dvi ilgos, viena trumpa), jos viduje – akmenys. Pastatus datuoti padėjo ir jų aplinkoje rasti daiktai: pirmosios lietuviškos monetos, metalinių indų fragmentai. Manoma, kad šie pastatai pastatyti XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje. Rūmų raida neatsiejama viso Vilniaus pilių komplekso, kurį sudarė Aukštutinė, ant dabartinio Gedimino kalno stovinti pilis, bei vadinama Kreivoji, kuri buvo

Vilniaus pilys (pagal N. Kitkausko rekonstrukciją, dail. P. Juška)

medinė ir po jos sudeginimo 1390 m. nebeatstatyta. Deja, apie **Aukštutinės pilies, vadinamos Gedimino pilimi**, pradžią žinome mažai. Ši garsiausia ir, matyt, svarbiausia XIV a. Lietuvos pilis archeologų beveik netyrinėta, o ypač prieš Antrąjį pasaulinį karą atlikti darbai buvo vykdomi be reikiamos archeologų priežiūros. Dabar šio kalno šlaitai apie 48 m aukščio, jo aikštelės plotas apie 110–120x50–60 m. Archeologiniai tyrimai rodo, kad jau iki XIII a. šioje vietoje stovėjo medinė pilis. 1323 m. spalio 2 d. Gedimino sutartyje su Ordinų ir Rygos miestu pirmą kartą paminėta ir Vilniaus pilis (Lietuvos pilys 1971: 26). Jau minėta, kad 1413–1414 m. flamandų keliautojas Žiliberas de Lanua minėjo, kad ši pilis „sutvirtinta akmenimis, žeme ir mūru. Viduje visa padaryta iš medžio“ (Jurginis J., Šidlauskas A. 1983: 49). Dabartiniai išlikę Aukštutinės pilies griuvėsiai ir dalinai atstatytas bokštas statyti jau Vytauto valdymo laikais (1392–1430), matyt, po 1419 m. didelio gaisro. Ne itin aiškus ir pavienių Žemutinės pilies komplekse buvusių pastatų statybos laikas ir tuo pačiu šios teritorijos raida. Manoma, kad bent jau XIV a. pabaigoje visa Aukštutinės ir Žemutinės pilies teritorija, kuri užima apie 4 ha plotą, buvo apjuosta gynybine mūro siena su bokštais. Dabartinės katedros varpinės, buvusio bokšto tyrimai rodo, kad pradžioje tai buvo kvadratinio plano, apie 13,5x13,5 m dydžio bokštas, kuris galėjo būti pastatytas XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje. Šiaurinėje pilies sienos apie 170 m atkarpoje buvo bent 6 bokštai ir dveji įvažiavimo vartai.

Žemutinės pilies sienų, bokštų vietos yra pažymėtos senuosiuose planuose, minimos rašytiniuose šaltiniuose, dalis jų surasta archeologinių tyrimų metu.

Senųjų Trakų pilis pastatyta XIV a. pradžioje, o apleista XIV a. pabaigoje. 1384–1402 m. kryžiuočių kelių į Lietuvą aprašyme sakoma, kad, „... atėjus į Trakus ir panorus vykti tolyn į kraštą, reikia vykti šiuo keliu. Pirmiausia nuo Trakų vykti į Senuosius Trakus iki Vokės (upės) 3 mylias...“ (Jurginis J., Šidlauskas A. 1983: 33). Taigi jau tuo metu ši pilis nebuvo žygio tikslas, o tik tarpinis punktas. Senųjų Trakų pilis buvo mūrinė, bet iki mūsų dienų ji neišliko. Dabar tai tik buvusios pilies vieta, apjuosta iš visų pusių apie 35–40 m pločio ir iki 8 m gylio gynybiniu grioviu. Pilies kiemas apie 140x150 m, jame tebestovi benediktinų vienuolynas (įkurtas 1405 m., stovintis vienuolyno pastatas perstatytas XVIII a. ir bažnyčia, kuri paskutinį kartą perstatyta 1899 m.). Archeologiniai tyrimai parodė, kad mūro sienos liekanos išliko aplink visą piliavietės pakraštį (bent jau iki šiol tyrinėtuose plotuose). Mūrai aptikti 1–1,5 m gylyje, sienų storis yra apie 2 m, jos įleistos gilyn apie 3–4 m. XV a., statant vienuolyną, senosios pilies sienos buvo nugriautos iki tuometinio kiemo paviršiaus. Senųjų Trakų pilies gynybinės vakarinės ir pietinės sienos vidinė pusė sumūryta iš gana stambių lauko akmenų, išorinė – iš plytų, o sienos viduje – smulkūs akmenys su pavieniais plytgaliais, užpildais storu skiedinio sluoksniu. Senųjų Trakų pilies plytos taip pat labai gerai išdegtos, dažnai be braukų, jų ilgis – nuo 30 iki 33 cm, plotis – 15–16 cm, storis 7–9 cm. Plytų kiautas surištas ištrėkštomis siūlėmis, jam išlyginti naudoti klojiniai. Kiautas mūrytas daug riebesniu skiediniu (1:1,8), kurio rišamoji medžiaga – kalcinės kalkės, o užpilas sudarytas iš 35 procentų smėlio ir apie 30 procentų žvyro. Tos pačios sienos tęsinys piliavietės šiaurinėje ir šiaurės rytinėje dalyje sumūrytas iš vidinės pusės vien tik iš plytų, dedant jas baltiškuoju būdu, o išorinėje pusėje – gana stambūs, netašyti lauko akmenys. Taigi ši sienos dalis, kiek skiriasi nuo anksčiau paminėtųjų, kur plytų kiautas mūrytas iš išorinės pusės. Nei sienos vidinėje, nei išorinėje pusėje kol kas nepavyko pastebėti pamatų griovio pėdsakų, kurie praktiškai neišsiskiria supiltinio, biraus žvyro sluoksnyje. Šie tyrimai ir tebematomi pavieniai mūro sienos likučiai piliavietės pietiniame ir šiauriniame šlaite rodo, kad mūrinė gynybinė siena juosė visą Senųjų Trakų piliavietę. Tikslėsnį šių sienų vaizdą ar spėjamas bokštų vietas gali atskleisti tik tolimesni archeologiniai tyrimai. Tokia mūro konstrukcija, vadinama kiautine, yra būdinga seniausiems Lietuvos mūriniams statiniams. Plytos sienos išorėje rištos baltiškuoju būdu (kiekvienoje eilėje stovi dvi, labai retai trys ilginės plytos pakaitomis su viena trumpine plyta). Šis, mūsų kraštuose seniausias plytų rišimo būdas, buvo paplitęs XIII a. antrojoje – XIV a. pirmojoje pusėje. Tai, kad plytos sienose sujungtos su akmenų mūru ir visose atkastose sienose jos vidaus užpildė

daug plytgaliukų, rodo, kad gynybinės sienos statytos vienu metu naudojant ir akmenis, ir plytas. Architektūros istorikai senuosius mūrus datuoja ne tik pagal mūrijimo technologiją, bet ir pagal plytų formą bei jų proporcijas. Seniausios Vilniaus Žemutinės pilies rūmų teritorijoje rastos plytos yra gana įvairių dydžių, kartais su braukais (viename iš plytos šonų, prieš jas išdegtas, pirštais įspausti grioveliai). Architektūros istoriko N. Kitkausko duomenimis, seniausios plytos (Vilniaus katedros kvadratiname pastate, XIII a. pabaigos – XIV a. pradžios aptvarinėse pilyse) dažniausiai dar be braukų, gerai išdegtos, jų ilgio ir pločio santykis mažesnis arba lygus 2. Taigi ir rastos plytos neprieštarauja teiginiui, kad pilis Senuosiuose Trakuose statyta XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje. Senųjų Trakų mūro sienų skiedinių tyrimai, kuriuos atliko Lietuvos kultūros paveldo mokslinio centro techninių tyrimų laboratorija (darbų vadovė – E. Telksnienė) rodo, kad plytų kiautas mūrytas daug liesesniu nei akmenų mūras skiediniu. Architektų bandymai datuoti mūro statinius pagal plytų proporcijas ir ypač pagal skiedinio sudėtį, tuo labiau pagal spalvą, negali būti laikomi itin patikimais. E. Telksnienės tyrimų išvados tik leidžia teigti, kad Senųjų Trakų pilies akmenų mūrijimo technologiją galėtume prilyginti Kauno pirmosios pilies, Medininkų pilies mūrijimo būdai, o skiedinių gamybos pirminė technologija tapatinga Vilniaus aukštutinės pilies skiediniams. Tačiau Senųjų Trakų pilies gynybinė siena skiriasi nuo kitų senųjų Lietuvos aptvarinio stiliaus pilių (Kaunas, Krėva, Lyda, Medininkai) tuo, kad jos sienų viena pusė (arba išorinė, arba vidinė), nuo pat pamatų iki išlikusio paviršiaus, sumūryta iš plytų. Kitose minėtose Lietuvos pilyse iš plytų, pirmame jų statybos etape, iš plytų išmūrytos tik apie 1,5–2 m pločio plytų juostos, keletu metrų aukštyje nuo žemės. Jau kiek vėliau statyta Naujųjų Trakų pusiasalio pilis sumūryta beveik ištiesai tik iš akmenų mūro. Pilies gynybinės sienos viršus ir galbūt kieme buvę kunigaikščio rūmai buvo dengti lovelio formos čerpėmis. Tokių čerpių (jas dar vadina „vienuolėmis“) rasta gana daug tyrinėjant pilies laikotarpio griuvenų sluoksnius. Lovinės čerpės Livonijos žemėse naudotos nuo XIII a. (Domo katedra, Turaidos pilis). Jų rasta Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje, sluoksniuose, kurie datuoti XIII a. pabaiga – XIV a. pradžia. Piliavietės ikišioliniai kiemo tyrimai leidžia manyti, kad pilis pastatyta iki tol neapgyvendintoje vietoje, taip pat, kad kalnas iki statybos buvo gerokai aukštesnis bent jau į vakarinę pusę ir turėjo nedidelę terasą. Tyrimų metu nerasta jokių radinių, kurie galėtų būti datuojami laikotarpiu iki mūrinės pilies statybos. Pirminis paviršius – plonas degusių sluoksnelis, kuriame gana gausu mažų plytgaliukų. Paleobotaniniai tyrimai, kuriuos atliko geologijos instituto darbuotoja O. Kondratienė, rodo, kad pirminis paviršius, ant kurio buvo statoma mūrinė pilis, susidarė dar iki grikių pasirodymo Lietuvoje. Manoma, kad gričiai į Lietuvą galėjo patekti ne anksčiau

kaip XIII a. Be to, pilies statybos metu šalia kalno nebuvo dirbamų laukų ir ariamų plotų, o pati vietovė buvo gana miškinga. Tai tarsi dar kartą patvirtinta XVI a. užrašyta legenda, kad šią pilį Gediminas pastatė „ant aukšto, ąžuolais apaugusio kalno“. Paleobotaniniai tyrimai parodė, kad kai kuriuose pavyzdžiuose iš giliausių sluoksnių, ąžuolų žiedadulkės sudaro net iki 12 procentų medžių žiedadulkių grupėje. Pilies gynybinė siena pradėta statyti ant minėtos terasos, galbūt, prieš tai išdeginus miškingą kalvą. Ją pastačius prie sumūrytos sienos iš vidinės pusės supiltas žvyro pylimas, nukasant buvusią kalno viršūnę ir tuo pačiu išlyginant visą vidinį pilies kiemą. Išorinė sienos pusė taip pat užpilta žvyru, iškastu gilinant gynybinį pilies griovį. Griovio šlaito viršutinė dalis dar buvo išgrįsta akmenimis. Prie gynybinės sienos, iš vidinės pusės, buvo pastatyta medinė galerija, kurioms sudegus susidarė beveik ištisinis degusių sluoksnių su itin gausiais XIV a. radiniais (keramika, arba leto strėlių antgaliai it kt.). Taigi galime spėti, kad Senųjų Trakų mūrinė XIV a. pilis buvo aptvarinio stiliaus, t. y. jos pilies kiemą juosė mūrinės gynybinės sienos ir, bent jau pietvakariniame ir šiaurės rytiniame kampe nebuvo gynybinių bokštų. Gynybinis griovys aplink pilį buvo pilnas vandens, nes dar XIX a. aprašymuose ir planuose ši piliavietė kartais pavadinta sala, į kurią tegalima patekti su valtimi. Pilies egzistavimo metu į ją per griovį, matyt, buvo patenkama mediniu pakeliamuoju tiltu. 1827 m. aprašyme minimi vartai su lipdiniais, kurie galėjo būti senųjų pilies vartų vietoje. Senųjų Trakų pilis skyrėsi nuo kitų senųjų Lietuvos aptvarinių pilių, nes čia nuolat gyveno Trakų kunigaikštis, čia turėjo būti rūmai, kuriuose tuokėsi Kęstutis ir Birutė, gimė ir užaugo Vytautas. Matyt, ant šių senųjų pilies pastatų liekanų buvo pastatytas tebestovintis vienuolyno pastatas. Senųjų Trakų pilis skyrėsi nuo kitų to meto seniausių Lietuvos aptvarinių pilių, kad čia nuolat gyveno Trakų kunigaikštis, čia buvo mūro pastatai (XV a. perstatyti į vienuolyną).

Apleidus Senųjų Trakų pilį, buvo persikelta į dabartinių Trakų miestą, tada pavadintą Naujaisiais Trakais. Iki 1382 m. čia pastatyta **Trakų pusiasalio pilis**, kurios statyba tarsi atkartojosi seniausių aptvarinių pilių statybos bruožus. Šios pilies archeologiniais tyrimais pradėta Lietuvos pilių archeologijos istorija, kuri siekia XIX a. vidurį. 1854 m. balandžio 24 d. Trakų miesto gorodničius pranešė Vilniaus civiliniam gubernatoriui, kad šios pilies teritorijoje, „už tėvų dominikonų vienuolyno, prie pat ežero kranto, buvusios senosios Lietuvos pilies kalno viršuje, nuo lietaus įgriuvo žemė“ ir kad šioje apie sieksnio gylio, aršino ilgio ir $\frac{3}{4}$ aršino pločio duobėje matosi mūriniai skliautai (Mikelionis S. 1982: 81). Vilniaus karinis gubernatorius pasiūlė šiuos tyrimus atlikti grafui E. Tiškevičiui. Štai kaip minėto grafo tyrimų išpūdžius knygoje „Iškylas iš Vilniaus po Lietuvą“ (pirmą kartą išleista 1857–1860 m., lietuviškas šio darbo

vertimas išleistas tik 1989 m.) aprašė garsus to meto lenkų poetas, visuomenės veikėjas, artimai susijęs su Lietuva, V. Sirokomlė:

„Atvykęs į miestą, iš pradžių apžiūrėjau visas tas vietas, kurios leidžia manyti, kad senojoje pilyje buvęs rūsys. Vadovaudamasis šiomis prielaidomis, septyniose vietose kasinėju kalną. Jo viršūnėje neradau jokių pastatų ar griuvėsių pėdsakų. Prakasęs skersine linija vieno sieksnio gyliu, įsitikinau, kad tai supiltas kalnelis, kurio viduje negali būti jokių olų. Nors keturiose vietose ir rasta skliautų, bet švarus smėlis ant jų mane pakankamai įtikino, kad šie skliautai buvo tik kad sustiprintų supiltą kalną ir kad ant jo būtų galima be pavojaus statyti kokį nors pastatą.

Plytos ir skliautų mūrijimo būdas rodo žilą senovę. Labai gali būti, kad kalnas supiltas dar prieš pastatant Trakų pilį. Kasinėjant dviejų sieksnių gylyje rastas geležinis šaukštas. Šiame kalne, man regis, buvo atliekamos pagonių lietuvių apeigos. Toliau eina įrodymai, patvirtinantys šiuos teiginius, kurių pateikti nematome reikalo. Be minėto skylėto geležinio šaukšto, kuris galėjo būti naudojamas aukojant dievams, gerbiamasis grafas rado krosnių liekanų, plytgaliių ir t.t. Priskyrus visa tai kažkokioms vėlesnėms statyboms, peršasi išvada, kad senaisiais laikais čia nebuvo jokių pastatų, nes stabmeldžiai lietuviai garbindavo dievus po atviru dangumi“ (Sirokomlė V. 1989: 45–46). Kaip to laikotarpio archeologinių tyrimų priminimas, teliko Trakų pusiasalio pilyje Aukų kalnu pavadinta kalva (iki tol ji vadinta Pilies kalnu), šį vardą igavusi vien tik dėl ten surasto geležinio skylėto šaukšto, palaikyto pagoniškų apeigų kulto daiktu (Lietuvos pilys 1971: 102).

Trakų pusiasalio pilis sistemingiau pradėta tvarkyti 1960 m. 1962–1964 m. gana didelės apimties archeologinius tyrimus šioje pilyje vykdė Lietuvos istorijos instituto archeologai, o vėliau, 1964–1968 m. Trakų pilis kasinėjo Spec. Mokslinės gamybinės restauracinės dirbtuvės archeologai. Pastaruoju metu Trakų pusiasalio ir salos pilis kartą nuo karto tyrinėja Trakų istorijos muziejaus archeologė B. Lisauskaitė. Iki 1964 m. surasta Trakų pusiasalio archeologinių tyrimų medžiaga buvo apibendrinta studijoje „Lietuvos pilys“ (Lietuvos pilys 1971: 102–122), o vėlesni archeologiniai tyrimai paskelbti atskiru straipsniu (Lietuvos pilių archeologija 2001: 105–125). Trakų miesto ir pilių raida apžvelgta ir specialioje monografijoje (Baliulis A., Mikelionis S., Miškinis A. 1991), bet archeologinių tyrimų medžiaga jame beveik nepanaudota.

Šios pilies statybai pradžioje buvo parinkta tuščia, neapgyvendinta vieta, žema, vandens apjuosta teritorija. Prieš tai buvo išdegingtas miškas, atlikti didžiuliai žemės kasimo darbai, padidinant būsimos pilies teritoriją, iškasant gynybinius griovius. Tai rezidencinė Trakų kunigaikščio Kęstučio pilis. Jos plotas siekė apie 4 ha. Pilį sudarė dvi atskiros dalys: pirmoji – arčiau miesto, apjuosta mūro siena su 6 ar 7 keturkampiais bokštais, antroji – Aukštutinė

pilis, tarp Galvės ir Bernardinų (Luko) ežerų santakos, apjuosta medine siena, bet su valdovo rūmais ant aukšto kalno šios pilies kiemo centre.

Antrasis ryškus Lietuvos viduramžių pilių statybos etapas susijęs su Vytauto valdymu (1392–1430). Pirmiausia išaugusi galinga ir didžiulė Lietuvos Didžioji kunigaikštystė, besiruošdama lemiamai kovai su Vokiečių ordinu, pertvarkė, remontavo, modernizavo senąsias aptvarines pilies. Tada buvo rekonstruota Kauno, Trakų pusiasalio, Lydos ir kitos pilys. Po 1410 m. pergalės Žalgirio mūšyje, vien tik gynybai skirtos pilys nebestatomos, ir todėl buvo nebaigta pradėta statyti nauja pilis Liškiavoje. Šiuo metu pradeda nykti ir apleistos ant piliakalnių stovėjusios senosios medinės pilys. Nauji valstybės ir jos valdovų poreikiai, šaunamojo ginklo plitimas, galima Vytauto karūnacija, skatino reprezentacinių pilių ir rūmų statybą Vilniuje, Trakuose, Gardine. Jos statomos ant aukštų kalvų viršaus, kurio pakraščiai apjuosiami galinga gynybine siena, bokštų sistema, bent dalis šių bokštų – išsikišę, apvalūs, pritaikyti artilerijos panaudojimui, pilių kieme iškyla didingi, puošnūs, gotikiniai rūmai. Vytauto laikotarpio pilių statybos mastą liudija ir garsiausios Lietuvos pilys Vilniuje ir Trakuose. Senųjų aptvarinių pilių pertvarkymai matomi visose šio stiliaus pilyse. Kaune, ant senųjų tada jau sugriuvusių sienų, buvo sumūrytos naujos galingesnės iki 3,5 m storio mūro sienos, kurių kampus jau gynė masyvūs flanginiai bokštai. Skiriasi ne tik šių sienų mūrijimo technika, gausnesnis gotikinių plytų panaudojimas, bet ir pilies tūris. Kauno pilis dar ir po Žalgirio mūšio buvo ne kartą remontuota, o XVI a. rekonstruota į bastėjos tipo pilį. Lydos pilyje taip pat buvo pastatytas dar vienas, jau artilerijai pritaikytas šiaurės rytinis bokštas, pilies kieme atsirado pilies įgulai skirtų vienaaukščių pastatų. Trakų pusiasalio pilis iš esmės rekonstruota apie 1414–1430 metus. Ši pilis buvo sugriauta dar 1383 m., po to atstatyta, bet po eilinio puolimo 1390 m. ją sudegino pati pilies įgula. XV a. ši pilis perstatyta ir ji visa, taip pat ir Aukštutinė pilies dalis, tapo mūrine. Pastarąją pilies dalį apjuosė ne tik mūro siena su trimis gynybiniais bokštais, bet ir ant kalno buvo pradėti statyti puošnūs reprezentaciniai rūmai (jie, pastačius Salos pilį, liko nebaigti).

1398 m. sudegė medinė Gardino pilis. Ji netrukus buvo atstatyta, bet jau kaip mūrinė rezidencinio pobūdžio gynybinė pilis. Ji buvo netaisyklingo plano, o bendras sienų, kurių storis siekė 2,5–3 m, ilgis buvo apie 300 m. Pilį saugojo penki masyvūs bokštai, kieme dar buvo ir puošnūs, apie 45x15 m dydžio, dviejų aukštų gotikiniai rūmai. Į pilį buvo patenkama perėjus medinį pakeliamąjį tiltą, kurį saugojo galingas kvadratinis ir dar vienas šalia jo, bet gerokai išsikišęs apskritas bokštas. Deja, ši pilis iki mūsų dienų taip pat neišliko, nes ji buvo iš esmės perstatyta XVI a. pabaigoje. Šiuo metu matomi tik buvusių gynybinių sienų fragmentai ir bokštų pamatai.

Trakų salos pilis

Aptariamam laikotarpiu statyta ir **Trakų salos pilis**. Ji pradėta statyti apjungus į vieną apie tris palyginti nedideles Galvės ežero salas. Ją sudaro pirmoji dalis – rezidenciniai rūmai su apie 11,5x21 m didumo vidaus kiemu, atskirtu nuo likusios dalies apie 34 m aukščio bokštu ir pakeliamu tiltu, metalinės grotos ir dveji vartai bei antroji pilies dalis, skirta kariuomenei, – papilys, apsuptas gynybine siena, vakarinis ir rytinis kazematai. Papilyje yra trys penkių aukštų bokštai, kurių apatinė dalis – keturkampio plano, o viršutinė – apvali. Pilies rūmai – trijų aukštų, į atskiras gyvenamas patalpas patenkama tik iš kieme įrengtų medinių galerijų. Ypatingai puošni apie 10x21 m dydžio reprezentacinė salė buvo pietrytinio korpuso antrame aukšte. Ją dengia trijų travėjų žvaigždinis skliautas, o sienos buvo puoštos freskomis. Šios salės dydis, skliautų konstrukcija ir buvusios freskos kiek primena XV a. pradžios Vilniaus žemutinės pilies atkastų rūmų ir buvusios Aukštutinės pilies rūmų menės planą.

1951 m. atnaujinti prieš karą vykdyti Trakų salos pilies konservavimo ir restauravimo darbai, pilies sienų, bokštų bei kazematų atkasimas. Iki pat šeštojo dešimtmečio pradžios šiuos archeologinius kasinėjimus atliko ne vienas žmogus, o kasmet vis kitas, ir sukauptoji medžiaga bei aprašymas nėra vienodo lygio. 1962 m. buvo pabaigtas pirmasis Salos pilies restauravimo darbų etapas ir joje įsikūrė Trakų istorijos muziejus.

Pagrindinė ir galingiausia pilis visuomet buvo valdovo pilis Vilniuje. Aukštutinė pilis buvo pailgo daugiakampio plano: joje be iki išlikusios ir dalinai

atstatyto galingo aštuonkampio vakarinio bokšto, buvo dar du keturkampiai bokštai šiaurinėje ir pietinėje pilies dalyje. Pilies rytinėje dalyje buvo trijų aukštų rezidenciniai gotikinio stiliaus rūmai. Jų antrame aukšte buvo itin puošni apie 30x10 m dydžio menė.

Dar 1922 m. Vilniaus mylėtojų draugija bandė išvalyti nuo griuvenų Aukštutinės pilies bokšto vidų, bet dėl lėšų trūkumo tada buvo mažai tenuveikta. Darbai atnaujinti 1930 m., kai buvo atkasti rytinėje aikštelės dalyje stovinčio pastato griuvėsiai, aptiktos gynybinių sienų ir pietinio bokšto liekanos. Dirbama buvo žiemą, pasitelkus miesto bedarbius, dažnai akordiniu būdu, nekreipiant dėmesio į radinius. Taip buvo negrįžtamai sunaikinti visi viršutiniai pilies sluoksniai, slėpę pagrindinės Lietuvos valdovų rezidencijos paslaptis. Jau to meto vietinėje spaudoje pasirodė kritiniai straipsniai, bet tik 1938 m., prisikasus iki ankstyvesnių, X–XIII a. datuojamų, sluoksnių, tyrimams vadovauti galų gale buvo paskirta archeologė A. Ketlinska, kurią rekomendavo žinomas to meto Lenkijos archeologas, Varšuvos universiteto rektorius V. Antonievičius. Deja, šių, 1938 m. vykdytų tyrinėjimų medžiaga, karo metais liko be globos ir dingo tarp daugybės kitų nemetrikuotų radinių. Visa tyrimų dokumentacija – dienoraščiai, nuotraukos, planai ir pan. buvo sunaikinta karo metu. 1940 m. Gedimino kalną dar kasinėjo ir archeologai E. Cehak-Holubovičiovai ir V. Holubovičius (Holubovičiai E. ir V. 1941: 649–691), bet ir šie kasinėjimai iš esmės telietė tik priešistorės laikotarpi. Po tokių prieškarinio tyrimų šioje svarbiausioje LDK laikotarpio pilyje „žymioje Aukštutinės pilies dalyje buvo sunaikintas kultūrinis sluoksnis“ (Tautavičius A. 1960: 5). 1933 ir 1939 m. archeologai E. ir V. Holubovičiai kasinėjo į pietryčius nuo Bekešo kalno esančią kalvelę, kur buvo surasta XII–XIV a. datuojamų medinių pastatų liekanos ir to laikotarpio radiniai. Spėta, kad šioje vietoje stovėjo 1390 m. sunaikinta medinė Kreivoji pilis.

1982 m. imta tyrinėti šiaurinė Vilniaus Aukštutinės pilies teritorija (vadovavo archeologas A. Lisanka), bet medžiaga liko deramai neapibendrinta (Lisanka A. 1984: 25–26). Nedidelės apimties tyrimai Aukštutinės pilies vartų vietoje vykdyti ir 1995 m. (tyrimams vadovavo archeologas G. Rackevičius).

Į Vilniaus pilių kompleksą įėjo ir **Vilniaus Žemutinės pilies rūmai**. Kaip atrodė šie rūmai XV a. žinome tik iš archeologinių tyrinėjimų (Kuncevičius A. 1993: 215–237; Tautavičius A. 1995: 4–30). To meto rūmai, matyt, buvo trijų korpusų (rytų, pietų ir vakarų) su uždaru apie 65x35 m dydžio vidiniu akmenimis grįstu kiemu. Šiaurinę rūmų dalį juosė dar XIII a. pabaigoje ar XIV a. pradžioje pastatyta siena su kontraforsais, o jos šiaurės vakariniame gale buvo aštuonkampis gynybinis bokštas. Rūmai dar statyti kaip tvirtovė, todėl išorinės sienos net iki 2,5 m storio. Manoma, kad tuo metu rūmai buvo dviejų aukštų. Atkastų rūsių

ir spėjamų patalpų dydis pirmame ir antrame aukšte buvo nuo 60–70 kv.m iki 100–120 kv.m, kai kurie rūšiai buvo dengti kryžminiais, kiti pusiau cilindriniais skliautais. Kai kurios patalpos turėjo būti labai puošnios. Tai patvirtina gausi XV a. koklių, puošnių, glazūruotų grindų plytelių ir kitų architektūrinių detalių kolekcija, surinkta archeologinių tyrimų metu. Iš esmės toks rūmų planas išliko ir po vėlesnių rūmų perstatymų XVI a. pradžioje. Iki 1530 m., vietoje gynybinės sienos su kontraforsais, buvo pastatytas šiaurinis korpusas, pailgintas rytinis ir vakarinis, ant senųjų rytinio, pietinio korpuso pristatytas trečiasis aukštas. Rūmai įgavo renesansinę išvaizdą, pertvarkytos patalpos, pakeistas interjeras. Vidiniame kieme nugriauta rytų korpuso galerija, o vakarų korpusas jau buvo statytas be galerijos. Šie rūmai jau buvo su tinkuotais fasadais, vienodos renesansinės formos langais ir durimis. 1610 m. liepos 1 d. Vilniaus miestas ir karališkieji rūmai labai nukentėjo nuo staiga kilusio gaisro. Rūmai buvo suremontuoti, bet jų planas išliko beveik nepakeistas. Daugiau rūpintis patalpų puošyba, ypač gausiai tam panaudojant smiltainį ir marmurą. Vilniaus pilis ir šiuos rūmus 1661 m. rugpjūčio 8 d. užėmė Maskvos kariuomenė. Pylis buvo apiplėštos, nuniokotos, o rūmai apgriauti. Tokie apleisti jie dar prastovėjo beveik 1401 metų, kol 1799 m. caro gubernatoriaus nurodymu buvo parduoti ir nugriauti.

Senosios Lietuvos gynybinės pylis XVI–XVII a. nebeatitiko to meto karybos reikalavimų. Tvirtovių puolimams pradėjus plačiai taikyti artileriją, pasirodė, kad vien tik mūro sienos negali apsaugoti tvirtovės. Todėl Lietuvoje nuo XVI a. antrosios pusės pradėtos statyti bastioninės pylis, kurios kartu buvo ir didikų rezidencijomis. Bastioninės pylis statytos pagal tikslus paskaičiavimus ir planus. Jas gynė ne aukštos mūro gynybinės sienos, bet aukšti, profiliuoti žemių pylimai-kurtinos, kampuose buvo įrengiami išsišovę penkiakampiai žemių bastionai, trikampiais masyviais išsikišusiais iš kvadratinės, penkiakampės ar daugiakampės pilies. Prieš pylimus dar buvo iškasamas gilus gynybinis griovys. Kampiniuose bastionuose buvo sumūrijami dviejų arba trijų aukštų kazematai su šaudymo angomis, kurie tiko tiek amunicijai laikyti, tiek ir gynybai. Tokios pilies rezidenciniai rūmai buvo statomi pilies kieme. Taip pat pilies kieme būdavo ir kitokių pastatų: kareivinės, amunicijos sandėliai ir kt. Lietuvoje buvo garsių visoje Europoje bastioninių pilių statybos teoretikų ir inžinierių. Paminėtini: inžinierius, karo teoretikas Adamas Freitagas (1608–1650), kurio veikalas „Architectura militaris nova et aucta“ 1631 m. buvo išleista Leidene, po to susilaukė dar keturių leidimų vokiečių kalba ir trijų prancūzų kalba. A. Freitagas padėjo įrengti garsią ir šiuo metu Lietuvoje geriausiai išlikusią bastioninę Biržų pilį; inžinierius, kartografas, matematikas, architektas Juozas Narūnavičius (XVII a.pr.–1678), kuris be visa kito yra projektavęs Karaliaučiaus įtvirtinimus; Kazimieras Simonavičius

(Semenavičius) (apie 1600–1651), kurio veikalas „Artileriae ars magna“, 1650 m. išleistas Amsterdame, vėliau buvo išverstas į prancūzų, vokiečių, olandų, danų, lenkų kalbas ir apie pusantro šimto metų tai išliko svarbiausias artilerijos mokslo veikalas Europoje.

Pirmoji bastioninė pilis Rytų Pabaltijyje buvo pastatyta Klaipėdoje XVI a. trečiojo dešimtmečio pabaigoje. Pilies korpusai buvo 1559 m. perstatyti pagal prancūzo Klaudijaus Dzonotijaus projektą, sekant italų renesansinių pilių fortifikacine sistema. 1598 m. Klaipėdos plane pilis jau bastioninė. Ją supo platus griovys ir žemės pylimas. Senoji pilis buvo nugriauta, o jos gynybinės sienos su bastomis tapo naujosios pilies išorinėmis sienomis, pastatyti trys dideli kampiniai bastionai ir dar vienas mažesnis šalia vartų. Keturkampiai bokštai pakeisti apvaliais, o šiaurės rytiniame kampe išmūrytas galingas 17 m skersmens ir virš 30 m aukščio, šešių aukštų, vadinamas Palaimos bokštas. Jo rūsyje buvo įrengtas visoje Prūsijoje garsus kalėjimas, o viršutiniuose aukštuose saugotos brangenybės. Pilies vartai buvo pietinėje pusėje, o viduje nedidelis, akmenimis grįstas kiemelis, kurio viduje stovėjo pastatas su penkiais apskritais bokštais kampuose. Po žemių pylimais įrengtos požeminės patalpos-poternos, kurių dalis išliko iki mūsų dienų. Pilyje buvo didelės arsenalo patalpos, pobūvių menė, maisto sandėliai, koplyčia. Klaipėdos pilis iki XVIII a. vidurio buvo laikoma stipriausia Prūsijos pilimi. Ji buvo užimta ir apnaikinta, vykstant Septynerių metų karui 1757 m., rusų kariuomenės.

Šiuo metu geriausiai išlikusi bastioninio tipo Biržų pilis. Tai turėjo būti viena didžiausių tokio tipo pilių visoje šiaurės rytų Europoje. Pilis buvo privati Radvilų nuosavybė. Ją statant atlikti didžiuliai paruošiamieji darbai – užtvėnkus Apasčios ir Agluonos upelius, sukurtas dirbtinis apie 400 ha ploto ežeras, saugojęs pilies prieigas iš šiaurės ir vakarų. Pilis pradėta statyti Lietuvos etmono Kristupo Radvilos Perkūno iniciatyva 1586 m. ir baigta 1589 m. (Pinkus S. 1986: 7). Šios pilies ansamblis išliko Tomo Makovskio (tarp 1612 ir 1625 m.) vario raižiniuose, yra ir jos 1625 m. planas. Pilis buvo apjuosta žemių pylimu ir turėjo keturis bastionus. Apvalieji bastionų kampai, bastionų ir gynybinių griovių šlaitai taip pat buvo sutvirtinti mūro sienutėmis. Bastionuose buvo šeši kazematai, o vieninteliūs pilies vartus, link kurių buvo galima nusigauti tik perėjus medinį tiltą, gynė dviaukštis 19,5x11,7 m dydžio mūrinis pastatas. Pilies kieme buvo triaukščiai mūriniai rūmai, arsenalas, maisto sandėlis ir kt. pastatai. XVII a. karų su Švedija metų, Biržai buvo svarbiausia Lietuvos karinė tvirtovė. Ji buvo nuolatos stiprinama (1597 m. jos arsenalas papildytas patrankomis, 1622 m. prieš pilies pylimus supilti lauko pylimai, pylimas taip pat apjuostas pylimu ir 5 bastionais (Pinkus S. 1986: 13–14). Pilis po ilgų mūšių pasidavė švedų ka-

riuomenei 1625 m. rugsėjo 7 d., o vėl buvo Radvilų atgauta tik pagal 1627 m. sausio 19 d. paliaubų sutartį. Atgavęs Biržus Lietuvos etmonas Vilniaus vaivada Kristupas II Radvila atstatinėjo tvirtovę iki pat mirties (1640 m.), o vėliau statybos ir rekonstrukcijos darbus tęsė Jonušas Radvila, kuris siekė sumoderinti fortifikaciją pagal Nyderlandų bastioninių pilių tipą. Darbus nutraukė 1654 m. prasidėjęs Lietuvos–Lenkijos karas su Rusija dėl Ukrainos. Biržų pilis vėl atiteko švedams ir tik 1659 m. ji sugrąžinta Radviloms. 1662–1669 m. Boguslavo Radvilos pavedimu, pagal architekto Teofilio Spinovskio projektą, Biržų pilis vėl perstatoma (Lietuvos architektūros istorija 1987: 223). Dabar ji užėmė 13 ha plotą ir joje buvo daug įvairių pastatų, iš kurių išsiskyrė nauji rezidenciniai rūmai ir naujai pastatytas vartų pastatas. „Rūmus sudarė trys pagrindinės dalys: triaukščiai galai, dviaukštė vidurinė dalis. Vidurinės dalies fasade į kiemo pusę abiejuose aukštuose buvo atviros arkadų galerijos... Pastate buvo keturiasdešimt patalpų: erdvių salių ir svetainių, gyvenamųjų kambarių... Interjero įranga buvo puošni, ištaiginga... Originali buvo vartų pastato kompozicija ir dekoras. Tai dviejų aukštų, trijų dalių, stačiakampis (32x22 m) pastatas su dviem bokštais Rūmų statybos metu jame buvę Radvilų gyvenamieji kambariai... labai svarbus inžinerinis ir gynybinis pilies įrenginys buvo 41 m ilgio tiltas per platų apsauginį perkasą“ (Lietuvos architektūros istorija 1987: 223). Nuo miesto pusės tilto prieigas gynė redutas, o prieš jį buvo dar vienas 15 m ilgio tiltas su vartais ir pakeliamąja dalimi.

XVI a. galingos privačios bastioninės pilys buvo pastatytos Geranainiuose (pastatyta 1519–1522 m., priklausė Vilniaus vaivadais Goštautui), Nesvyžiuje (pastatyta XVI a. pabaigoje, priklausė Lietuvos maršalkai, o vėliau Vilniaus vaivadais Mikalojui Kristupui Radvilai Našlaitėliui) – abi jos dabar yra Baltarusijos teritorijoje. Videniškėse (Molėtų rj.) bastioninę pilį pastatė Giedraičiai. Istorijos šaltiniuose Videniškių dvaras dažnai minimas nuo trisdešimtųjų XVI a. metų. Dvarą pastatė Matas Giedraitis ir jo sūnus Martynas Marcelijus Giedraitis apie XVI a. vidurį. Statybose dirbo kviestiniai meistras iš Švedijos. Ši pilis saugojo Vilniaus–Rygos kelią. Kartais nurodoma, jog Mato Giedraičio brolis buvo Gabrielis Daumantas Siesickis, Siesikų įtvirtinto dvaro statytojas.

Pilis yra iš trijų pusių apjuosta Siesarties upės, o jos apie 120x200 m ploto kieme, apjuostame žemių pylimais, dar buvo ir medinės gynybinės sienos. Rytinio pylimo viduryje stovėjo dviaukštis su bokšteliu vartų pastatas, kurio dydis 12,7x6,1 m, su keturiomis patrankų šaudymo angomis pirmame aukšte. Pylimų kampuose, ko gero, buvo mediniai bokštai, o šiaurės vakariniame kampe dviaukštis 21,5x9,4 m pilies rūmas. Baltadvario gynybinis kompleksas įkurtas apie XVI a. vidurį (tai patvirtina rašytiniai šaltiniai ir archeologiniai tyrimai

(vadovavo A. Kuncevičius). Ansamblį sudarė bastioninio tipo pilis ir šalia buvęs dvaro palivarkas su ūkiniais pastatais. XVII a. ši pilis prarado savo gynybinę ir rezidencinę paskirtį ir buvo išnuomota vienuolynui.

Siesikų rūmai statyti XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje, pietiniame Siesikų ežero krante, tik kai kuriais architektūriniais elementais primena gynybinį pastatą. Rūmai yra ilgo stačiakampio plano, dviejų aukštų su kampuose atsikišusiais bokštais. Rūmų gynybinį pobūdį pabrėžė iš trijų pusių pastatą juosęs ežeras ir nuo pietvakarių pusės vandens prileista perkasa bei žemių pylimas.

Fragmentiški archeologiniai tyrinėjimai rodo, jog panaši, XVI a. II p. – XVII a. I p. datuotina dvarvietė buvo ir Pilaitės piliakalnyje, Vilniaus miesto teritorijoje. Komplexą sudarė dvaro rūmai ir aikštelės pakraščius juosusi gynybinė siena su pavieniais bokšteliais. XIX a. istorikai čia spėjo buvus mūrinę pilį, kurią valdė Sudervės Viršilos.

XVI a. Lietuvoje būta rezidencinių pilių, turėjusių ir gynybinės architektūros bruožų. Vilniaus mieste likę Rokantiškių pilies liekanų. Šis paminklas kol kas nėra nuodugniau archeologų tyrinėtas, tačiau pagal raštinius šaltinius galima spręsti, jog tai viena iš nedaugelio lokalizuotų Lietuvos kunigaikščių tėvonijų. Rokantiškių (Rakantiškių) vardas aptinkamas rašytiniuose šaltiniuose nuo XV–XVI a. XVI a. Lietuvos Metraštyje randame legendą, kurioje sakoma, kad gražiam kalne ties Vilnia, priešais Rakantiškes, legendinio Šventaragio palikuonis Alšys įkūrė miestą ir pagal savo vardą pavadino Alšėnais. Taigi tradicija Rokantiškes vadina Lietuvos dalinių kunigaikščių Alšėnų pilimi ir jų tėvonija. Žinoma, jog 1530 m. Vilniaus vyskupas Povilas Alšėniškis pardavė Rokantiškių pilį karalienei Bonai Sforcai. Po karalienės mirties pilis kurį laiką priklausė Goštautams, po 1555 m. – Žygimantui Augustui (?), XVII a. I p. pilį valdė Pacai. XVII a. I p. pilis buvo perstatyta. 1636 m. liepos 15–16 d. Steponas Pacas Rokantiškėse iškilmingai priėmė karalių Vladislovą IV Vazą. 1655 m. karų su Rusija metu pilis sudegė, buvo sugriauta ir daugiau nebeatstatyta.

XVII a. vaizdingose Nemuno pakrantėse pastatytos kelios renesansinės rezidencinės pilys. Fortifikacinės architektūros elementai čia papuošalai, nes praktinės reikšmės neturėjo. Bene išpūdingiausia – Panemunės (Gelgaudų, Vytėnų) pilis. Pirmoji pilis buvo renesansinė, nors turėjo ir vėlyvosios gotikos elementų. Ją sudarė gyvenamasis ir ūkinis korpusai, pietų gynybinė siena, prie kurios iš kiemo pusės buvo prisišlieję du pastatai, vakarų gynybinė siena su medine galerija šauliams ir du keturaukščiai cilindriniai gynybiniai bokštai. Panemunės pilis nebuvo krašto gynybai skirta tvirtovė, o tipiška XVII a. pradžios feodalo pilis su gynybiniais įrenginiais, gyvenamaisiais ir ūkiniais pastatais.

Raudonės pilį XVI a. ketvirtajame ketvirtyje pastatė Krišpinas Kiršenšteinas, vertęsis iš miškų nuomos, miško produktų gamybos, jų pardavimo Prūsijoje ir ten pirktų prekių pargabenimo į Lietuvą. Tuo metu pilį sudarė du korpusai. Abiejų galus jungė rytinė ir vakarinė mūro sienos su šaudymo angomis. Sienos kartu su korpusais sudarė stačiakampį uždara pilies kiemą. Vakarinės sienos centre buvo mūrinis vartų statinys. Seniausią, pietinį pilies korpusą puošė cilindrinis didysis bokštas, buvęs ne kampe, o išorės fasado centre. Šiaurinio korpuso galuose pastatyti dar du gynybiniai bokštai. XVI a. pabaigoje prie rytinės kiemą supusios sienos buvo pristatytas renesansinis korpusas ir bokštas, o pietinio korpuso didysis bokštas rekonstruotas – jo keturiuose apatiniuose aukštuose buvo padarytos arkinės angos. Pilį supo parkas. Pilis XVII–XIX a. buvo nekartą rekonstruota. Dabartinė jos išvaizda, labai pakeitus renesansinę architektūrą, piliai buvo suteikta XIX a. vidurio rekonstrukcijos metu.

Raudondvario rūmus (vadinamus pilimi nuo XIX a.) XVII a. pradžioje pastatydino greičiausiai Kauno pakamaris Vaitiekus Dziavaltauskas. Rūmai buvo renesansiniai, turėjo gotikos elementų. Dvaro rūmus sudarė dveji namai – didieji (pagrindiniai dvaro rūmai) ir mažieji. Bokštas nebaigtas statyti, greičiausiai buvo trijų aukštų. Iš aprašymo matyti, kad pastatas tuo metu buvo naujas, dar nevisai užbaigtas. Buvusi pilis kariniu atžvilgiu XVII a. viduryje nevaicino jokio vaidmens. Neužsimenama nei apie griovius, pylimus ar kitokius fortifikacinius įrengimus. XVII a. pabaigoje Raudondvaryje suformuotas didingas ansamblis apie erdvę reprezentacinį kiemą ir ūkinė dalis. Vargu ar bokštas turėjo gynybinės reikšmės, greičiausiai buvo tik dekoratyvus akcentas. Iš senosios pilies išliko tik didysis šiaurinis bokštas.

Kernavės piliakalniai ir gyvenvietė (pagal R. Sidrį ir A. Luchtaną)

Miestų raida

Miestų raidą tyrinėja istorikai, architektūros ir urbanistikos istorikai ir archeologai. Miestų pradžia, jų raidos etapai yra skirtingai suvokiami, nevienodai apibrėžiama miesto sąvoka.

Istorikams miestas – tai neagrarinė, specifinė, atliekanti prievoles bendruomenė, kurios esmę lemiantys nariai dažniausiai verčiasi prekybais amatais ir vietine prekyba (Gudavičius E. 1991: 12). „Miestas – amatų atsiskyrimo nuo žemdirbystės vaisius, amatininkų ir pirklių gyvenvietė. Pramonės produktų gamyba rinkai buvo pirmasis amatų atsiskyrimo nuo žemdirbystės pamatas... Kad amatininkas pasidarytų miestiečiu, jo darbas ar gaminys turi virsti preke, o jis pats – jam pragyventi reikalingų dalykų pirkėju. Pramonės atsiskyrimą nuo žemdirbystės lydi prekybiniai piniginiai santykiai. Kol nėra tokių santykių, kol nėra turgaus, tol bet kokia gyvenvietė dar ne miestas... Feodalinis miestas buvo neįmanomas be turgaus – vietos, kur susitikdavo parduodantieji su perkantaisiais...“ (Jurginis J. 1977: 7–8). Tokių miestų pradžia siejama su valstybės atsiradimu, jos vystymosi etapais, o atskaitos taškas – miesto pirmasis paminėjimas rašytiniuose šaltiniuose. Miesto kriterijai – turgus ir jo aikštė, bažnyčia, smuklės, krautuvės, rotušė. „Chronologiškai viduramžių miestų užuomazgos sutampa su feodalinės valstybės susidarymu bei jos gyvavimo pradžia arba nedaug nuo šio proceso skiriasi“ (Gudavičius E. 1991: 14). Vakarų Europoje viduramžių miestai susiformavo X–XI a. „Tai buvo amatininkų – savininkų ir savarankiškų pirklių miestas. Amatininkų cechai ir pirklių gildijos susiklostė patys, jie iškovojo savo ir miestų savivaldą, o ne teritorijos valdovo administracija suskirstė juos kaip prievolinius vienetus. Miestai tapo kolektyviniais vasalais

su savo žemės valdymo teise, savivalda juos padarė politiniais vienetais“ (Gudavičius E. 2002: 24). Nuo kada amatininkų ir pirklių bendruomenę galime pavadinti miestiečiais – tebediskutuojama. Valstybė neatsiranda staiga, taigi ir miestai – ilgo vystymosi rezultatas.

Antroji nesutarimų apie Lietuvos miestų pradžią priežastis – rašytinių šaltinių stoka. Apie senuosius Lietuvos miestus rašytinių duomenų labai mažai. Kai kurie istorikai pirmuoju Lietuvos miestų paminėjimu įvardija Rimberto kronikoje „Šv. Anscharijaus gyvenimas“ aprašytą danų ir švedų žygį į vakarinių baltų žemes (Lietuvos istorijos šaltiniai. 1995: 21–22). 853 m. danai su daugybe laivų atplaukė į kuršių kraštą, norėdami jį nusiaubti ir priversti paklusti danų valdžiai. Tačiau kuršiai juos sumušė, ir danai netekę viso turto. Švedų karalius Olafas sumanė padaryti tai, ko nepadarė danai. 854 m. surengė didelį žygį į kuršius. Pirmiausia nusiaubė kuršių miestą Zėburgą, vėliau apgulė Apuolę. Anot Rimberto, 15 000 Apuolės karių 8 dienas gynėsi ir tik devintąją pasidavė. Apuolės piliakalnis iki šiol tebestovi kuršių žemėje. Jo tyrinėjimai atskleidė, kad Rimbertas sakė tiesą: piliakalnio aikštelės, o ypač pylimo, gynybiniai įtvirtinimai stebina savo sudėtingumu ir tvirtumu. Tad gynėjai, kurių nors gal ir nebuvo tiek daug, iš tiesų atlaikė galingą švedų antpuolį, bet argumentų įvardyti Apuolės gyvenvietę miestu – trūksta. Kitas, bet jau neabejotinas miesto paminėjimas – tai garsieji Gedimino laišakai, kuriuose į Lietuvos sostinę Vilnių kviečiami pirkliai ir amatininkai iš Vakarų Europos (Gedimino laišakai. 1966). Rašytiniai šaltiniai Kauno, Trakų miestus mini tik nuo XV a. pradžios, o apie Kernavės miestiečius (pirklius) – turime tik netiesiogines užuominas XIII–XIV a. sandūroje surašytoje Rygos skolų knygoje.

Dar skurdesnės ikonografinės žinios apie senuosius Lietuvos miestus. Anksčiausias Vilniaus miesto planas paskelbtas tik 1572 m., G. Brauno ir F. Hohenbergo atlase „Civitates orbis terrarum“, o visų kitų miestų ir miestelių planai parengti jau XVII a. (Miškinis A., Paliulis A. 1984: 26–28). Aprašymų, kaip atrodė XIII–XIV a. miestai, neturime, to meto pastatai neišliko, gatvių planai pakeisti. Ne ką daugiau informacijos ir apie XV a. LDK miestus, kurių iki šio amžiaus pabaigos būta apie 80.

Taigi istorikai ir urbanistikos raidos tyrėjai, kalbėdami apie miestų pradžią, priversti naudotis archeologų duomenimis. „Didžiulis archeologijos darbų imlumas dar ilgai vers istorikus daryti hipotetines išvadas, nes, nesant rašytinių šaltinių, archeologija yra svarbiausia faktų pateikėja“ (Gudavičius E. 1991: 12). Lietuvos urbanistikos istoriko A. Miškinio darbuose, kur Lietuvos miestų pradžia bandoma nukelti į proistorės laikus, pateikiami bent trys archeologiniai pagrindimai (Miškinis A. 1977: 25–31; Miškinis A. 1991: 17–24). Jo manymu,

aplinkinių kraštų „archeologų atlikti tyrinėjimai akivaizdžiai įrodė, kad pirmieji miestai latvių (Sidabra, Gruobinia) ir estų apgyvendintose žemėse atsirado gerokai anksčiau (IX–XII a.), negu ten įsikūrė vietinius gyventojus XIII a. pradžioje nukariavę kalavijuočiai. Tokiu būdu, neteko realaus pagrindo ir nuomonė apie tiesioginę miestų atsiradimo sąsają su valstybės susidarymu (kaip žinoma, nei latviai, nei estai, prieš nukariaujami kalavijuočių, savų valstybių nebuvo sukūrę)... Jeigu minėtu laikotarpiu egzistavo latvių ir prūsų miesto pobūdžio gyvenvietės, vadinasi jų būta ir lietuvių žemėse...“ (Miškinis A. 1991: 18). Tokios analogijos gal ir įtikintų, tik reikia patikslinti, kad nei latvių, nei estų archeologai savo kraštų pirmųjų IX–X a. miesto tipo gyvenviečių (Daugmalė, Gruobinia, Talinas), kaip ir Prūsijoje buvusių Kaupo, Truso neįvardija miestais, o laiko tik miesto tipo gyvenvietėmis, protomiestais. Pastarasis terminas Lietuvos archeologų plačiau pradėtas vartoti palyginti neseniai, po naujausių tyrinėjimų Palangos ir Žardės piliakalnio (Klaipėdos rj.) gyvenvietėse (Genys J. 1993; Genys J. 1995: 12–14).

Antrasis argumentas, kad „... tos ar kitos šalies gyvenvietės taptų miestais, t.y. kad nemaža jų dalis imtų verstis prekyba ir amatais, reikėjo ir tam tikro šių verslų lygio visoje šalyje“ teigia, kad archeologiniai duomenys neabejotinai rodo, jog IX–XIII a. „lietuviai palaikė glaudžius prekybinius ryšius su Rusia, kitomis kaimyninėmis ir tolimesnėmis šalimis... jau buvo išryškėję dideli prekybiniai arealai pajūryje (apie dabartinę Klaipėdą ir Palangą), Kauno, Vilniaus, Šiaulių ir Ukmergės zonose. Archeologė M. Gimbutienė teigia, kad X a. Lietuvoje ėmė egzistuoti pirklių luomas. Esant tam tikram lygiui, be abejo, tuo laiku bent svarbiausiose prekybinių arealų vietose jau rinkosi turgūs – vadinasi, galėjo rasti ir būdingi pirmųjų feodalinių miestų plano elementai“ (Miškinis A. 1991: 20). Šiuo atveju, pateikiama gana supaprastinta schema, siekiant pagrįsti norimą teiginį. Prekyba baltų žemėse tarp atskirų regionų ir su aplinkiniais kraštais egzistavo ne tik aptariamam laikotarpiu, nors, anot archeologų, tik Vėlyvojo geležies amžiaus (IX–XIII a.) pabaigoje „turingose gyvenvietėse ima išsiskirti pirklių luomas, formuojasi stambesni prekybos centrai, turėję didelę reikšmę miestams susidaryti...“ (Lietuvių materialinė kultūra... 1981: 78).

Neįtikina ir teiginys, kad jei jau X–XI a. sandūroje egzistavo Gardino ir Naugarduko miestai, tai ir „už keliasdešimt kilometrų nuo minėtų miestų buvę Vilnius, Eišiškės, Trakai, Punia, Aukštadvaris, Merkinė...“ turėjo būti miestais (Miškinis A. 1991: 19). Ne tik dėl to, kad negalima tiesiogiai perkelti slaviškos, Senosios Rusijos kolonizacijos etapus ir ten egzistavusius centrus prilyginti tuometinei Lietuvos raidai, bet ir todėl, kad atlikus gana didelės

apimties archeologinius tyrimus Vilniuje, Trakuose, Punioje, Aukštadvaryje nepavyko surasti išskirtinio – miesto tipo aptariamo laikotarpio gyvenvietės liekanų. Senųjų Trakų ir Trakų miesto archeologiniai tyrimai rodo, kad šie centrai išaugo tik XIV a. Matyt, ir Eišiškių piliavietė, kaip rodo jos forma ir gynybiniai įtvirtinimai, įrengta XIV a. Abejotinas ir archeologiškai nepatvirtintas teiginys, kad „dar iki XV a. pradžios dauguma Lietuvos miestų ir miestelių buvo atsiradę prie piliakalnių bei pilių kaip įtvirtinti papiliai (Kaunas, Merkinė, Veliuona, Punia, Seredžius, Ukmergė)“ (Miškinis A. 1991: 25). Prie kai kurių galingesnių vėlyvųjų piliakalnių buvo ne tik senovės gyvenvietė, bet ir papildomi gynybiniai įrengimai prieš pagrindinę pilį: priešpilis, skirtas gynybai pagrindinės pilies prieigose, ir papilys – įtvirtinta senovės gyvenvietė. Archeologiniai tyrimai rodo, kad miestai, ypač XV a., kaip tik dažniausiai kūrėsi ne šių buvusių pilių teritorijoje, o šalia, kartais gana atokiai nuo jų. Archeologo J. Genio disertacijoje „Miestai vakarų Lietuvoje XI–XVII a. (archeologijos duomenimis)“ įrodoma, kad nuykus ankstesniems protomiestams ir prekybiniams centrums Lietuvos pajūryje, naujas miestų ir miestelių formavimosi etapas Žemaitijos ir visos Vakarų Lietuvos regione prasidėjo tik nuo XV a., o jų vietos dažniausiai nesutapo su buvusių priešistorinių centrų-piliakalnių vietomis (Genys J. 1993).

Taigi kalbant apie archeologinius miestų tyrimus galima išskirti dvi kryptis. Pirmoji – miestų užuomazgų arba taip vadinamų „protomiestų“, kuriuose didžiąją dalį gyventojų sudarė amatininkai ir pirkliai, tyrimai. Tokiose gyvenvietėse vyko nuolatinė prekyba, buvo specialios prekybos vietos. Antroji archeologinių miestų tyrimų kryptis – viduramžių miestų archeologiniai tyrimai (Kuncevičius A. 2002: 3–7). Praktiškai protomiestų tyrimai apima dar priešistorės laikus, nes jų suklestėjimo ir egzistavimo laikotarpis mūsų regione – IX–XI a., o jų archeologiniai tyrimai bei metodai nesiskiria nuo tradicinių proistorės tyrimų. Viduramžių miestų tyrimai, nekalbant apie tai, kad tik su retomis išimtimis (Kernavėje Pajautos slėnis, Vilniuje pilių teritorija ir Kalnų parkas) vyksta užstatyto miesto teritorijoje, statybos darbų apibrėžtuose plotuose ir, kas itin apsunkina tokius darbus, tai dažniausiai „gelbėjimo archeologija“.

Svarbus skirtumas tarp protomiestų ir viduramžių miestų archeologinių tyrimų tai, kad pastarieji – tai istorinių laikų tyrimai, todėl itin svarbu ne tik rastos medžiagos preciziškas datavimas, bet ir istorinis, architektūrinis, urbanistinis kontekstas. Viduramžių archeologai yra itin priklausomi nuo esamų rašytinių šaltinių informacijos. Tačiau viduramžių miestų archeologija – archeologiniais tyrimų metodais tyrinėjanti šio laikotarpio materialines liekanas – nėra vien tik

iškastų materialių dalykų pateikėja. Paminėsiu keletą svarbiausių viduramžių miesto raidos veiksnių, kurie gali būti suvokti ir atkurti tik archeologinių tyrinėjimų dėka. Vienas iš svarbiausių miesto archeologijos uždavinių – geografinės miesto aplinkos, paleotopografijos atkūrimas. Pirminis tuometinių miestų reljefas, kuris buvo itin svarbus miestui plečiantis, dabar sunkiai atsekamas. Todėl kultūrinių sluoksnių storio nustatymas, buvusių vandens telkinių fiksavimas ir t.t., įgalina sudaryti senojo miesto topografinį planą. Viduramžių miestai kūrėsi prie prekybos kelių, patogių susisiekimui upių, kurios tuomet buvo ne tik natūrali gynybinė riba, bet ir energijos šaltinis. Dažniausiai priemiesčio išaugimas tiesiogiai susijęs su tilto atsiradimu. Tiltai rodo miesto augimo kryptis. Didžioji dauguma viduramžių miestų išaugo iš senųjų gyvenviečių, bet tik nuoseklūs archeologiniai tyrimai gali parodyti, ar miestas „augo pagal planą“, ar tai buvo nereguliaraus užstatymo raida. Tuometinių miestų augimą dažniausia sąlygojo ir įtakojo greta buvusi valdovo pilis, kuri užtikrino miesto saugumą. Pilies ir miesto santykis, reprezentacinės ir miestietiškos materialios kultūros santykis – taipogi archeologinių tyrimų objektas. Miestų archeologijos sudėtinė, nors ir gana savarankiška dalis, bažnyčių vietų tyrimai. Pilis ir bažnyčios formavo miesto vaizdą, tai buvo tarsi du centrai. Bažnyčių ir vienuolynų vieta mieste rodo miesto augimo kryptis, o dažnai ir jo ribas (tarkim, pranciškonų vienuolynai viduramžiais dažniausiai buvo statomi miesto pakraštyje). Tik archeologiniai tyrimai gali padėti atsekti buvusių gatvių kaitą, o ypač tuometinį užstatymą, namus, posesijas, jų tarpusavio santykį, buvusius amatininkų kvartalus ir pan. Be abejo, svarbu ir materialinės kultūros – keramikos, koklių, metalo dirbinių, stiklo ir t.t. tyrimai, kurie parodo to meto amatų lygį, prekybos ryšius.

Pirmasis miestų formavimosi etapas – protomiestai arba neagrarinio tipo, didelį, aplinkinį regioną įtakojusios senovės gyvenvietės, kurių didžiosios dalies gyventojų verslas diferencijuoti amatai ir prekyba, rytinėse Baltijos jūros pakrantėse susiformavo X–XII a. Dauguma iš jų buvo prekyvietės ir uostai. Šios gyvenvietės – ekonomiškai vyraujantis amatų, prekybos ir produkcijos perdirbimo, administracijos ir kulto centras, savo ekonomine galia išsiskiriantis iš aplinkiniame regione tuo pat metu egzistuojančių kaimiškų gyvenviečių.

Baltijos regione bene garsiausi tokie centrai – Birka, Haithabu, Ribe ir kt. Panašios gyvenvietės, patogiose geografinėse vietose, stipresnių genčių centruose formavosi ir prie rytinių Baltijos krantų. Bremeno arkivyskupas Rimbertas svarbiausiais kuršių žemės centrais, kuriuos 853 m. apiplėšė danai, įvardino Seeburgą (manoma, kad tai dabartinė Gruobinia, Latvija) ir Apuolę.

Gruobinia – ištisinis archeologinis kompleksas – nuo akmens amžiaus iki viduramžių. Be to, viduramžiais tai ir polietninis kompleksas. Kuršiškas ka-

pinynas yra greta centrinės Švedijos ir Gotlando gyventojų kapinyno. Ordino pilis pastatyta prieš baltišką piliakalnį, netoli yra liuteronų bažnyčia, o prieš ją – alkavietė. Didesnės apimties archeologiniai tyrimai vyko tik 1984–1989 m. Itin svarbūs kapinynų tyrimai, o gyvenvietės, tyrinėtose nedaug (Petrenko V., Urtans J. 1995). Kuršiai rašytiniuose šaltiniuose šiose vietose minimi nuo IX a., bet archeologiniai tyrimai rodo, kad jie pietų-vakarų Kuršo teritorijoje apsigyveno daug anksčiau. Taip pat pietvakariniame Kurše gana gausu fino-ugriškų toponimų ir hidronimų, kurie minimi ir XIII–XVI a. rašytiniuose šaltiniuose. Manoma, kad iki XV a. apie 30% gyventojų buvo lybiai, t.y. fino-ugrų gentis. Lybius, kurie dar XV a. pradžioje tebegyveno Gruobinios, Kuldingos ir Kandavos apylinkėse, mini keliautojas XV a. Žiliberas de Lanua. Skandinavams priskiriami kapinynai yra išsidėstę palyginti mažame regione, o ir patys kapinynai yra maži. Dalis šių kapinynų (Porani, Jači, Salas) yra toli nuo to meto sausumos ir vandens kelių. Visa tai rodo, kad atvykėliai vertėsi žemdirbyste. Be to, atvykėlių kapinynai yra greta vietinių gyventojų kapinynų (Sauslauki, Priediens kapinynas Nr.2, Rudzukalni, Jači). Tai taip pat patvirtina, kad atvykėliai priėmė ir prisitaikė prie čia anksčiau gyvenusių gyventojų tradicijų ir gyvenimo būdo. Polietninės bendruomenės formavimasis VII–VIII a. savo ruožtu formavo naują istorinį, kultūrinį regioninį centrą Alandės pakrantėse. Gruobinės gyvenvietė VII–IX ir X a. gali būti lyginama su tokiais regioniniais šiaurės ir rytų Europos centrais kaip Haithabu, Helgo, Birka, Staraja Ladoga ir kt. (Petrenko V., Urtans J. 1995).

Archeologiniai Apuolės piliakalnio tyrimai rodo, kad tai turtingos genties centras, galinga pilis, bet tai dar ne miesto tipo gyvenvietė. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje tokie prekybiniai centrai išaugo Palangoje, Žardėje (piliakalnis ir gyvenvietė Klaipėdos miesto teritorijoje). Jos užėmė gana didelę, buvusią tankiai užstatytą teritoriją, ten randama daug importuotų daiktų, archeologinių tyrimų analizė leidžia teigti, kad jose gyveno polietninė bendruomenė.

Palangos gyvenvietė, kaip rodo jos archeologiniai tyrinėjimai, labiausiai klostėto X–XII a. (Žulkus V. 1997: 296). Šioje vietoje viena greta kitos egzistavo bent keturios gyvenvietės, buvo uostas. Vienalaikio kapinyno tyrimai rodo, kad nuo XI a. galima kalbėti apie negausų, bet gana savarankišką ir turtingą pirklių sluoksnį, o radinių analizė leidžia teigti, kad šioje vietoje vietiniai amatininkai gamino įvairius, profesionaliai pagamintus papuošalus aplinkiniam regionui. Pastarojo meto tyrinėjimai Žardės piliakalnio aplinkos tyrinėjimai rodo, kad ir šioje vietoje buvo panašaus pobūdžio prekybinė gyvenvietė. Joje taip pat pastebimi tarsi atskiri amatininkų kvartalai ir amatų specializacija, buvo pastovių, medžiu grįstų gatvių tinklas (Genys J. 1996: 75–78). Tolimes-

nė Baltijos regiono raida sustabdė jų augimą. Žlugo vikingų „imperija“, išškilo Hanzos miestų sąjunga, o nuo XIII a. šios žemės tapo pavaldžios Livonijos ir Vokiečių ordinams.

Kitas miestų formavimosi etapas tiesiogiai siejasi su valstybės formavimosi raida. Lietuvos žemė siaurąja prasme buvo tarp Nemuno ir Neries upių. Šioje teritorijoje iškyla seniausi istoriniai Lietuvos centrai: Kernavė, Trakai, Vilnius. Tokių miestų augimo schema – pirmiausia iškilusi galinga valdovo pilis ir prie jos augantis miestas. Pastarųjų augimą skatino ne tiek patogi geografinė aplinka ir prekybos keliai, kiek nuolatinė pilies apsauga. XIII a. Rygos skolų knygoje jau minimi Traideniui pavaldūs Kernavės pirkliai. Pastarųjų metų archeologiniai Kernavės Pajautos slėnio tyrimai atidengė išties medinį to laikotarpio miestą. Jo turtingumą liudija ir tebetyrinėjamas XIII–XIV a. miestiečių kapinynas.

1233 m. Gediminas laiškuose iš Vilniaus kvietė atvykti Hanzos miestų sąjungos pirklius ir amatininkus, žadėdamas jiems apsaugą ir miestietiškas privilegijas. Karų su ordiniais metu miestai augo labai lėtai, užimdami tik nedidelę, dažnai drėgną ir pelkėtą, ne itin patogią sėsliai gyventi, bet už tai gerokai saugesnę teritoriją. Miestai sparčiau auga nuo XIV a. pabaigos – XV a. pradžios, ypač po Žalgirio mūšyje pasiektos pergalės. Prekybos augimą patvirtina ir tuo metu pradėti naudoti lietuviški pinigėliai, kurie pakeitė iki tol naudotus sidabrinus ilguosius ir Prahos grašius. Senieji Vilniaus, Kernavės, Trakų, Kauno miestai nuo pilių papėdės persikelia į iki tol gerokai rečiau apgyvendintas, bet žymiai patogesnes nuolatiniam gyvenimui teritorijas. Iškyla dabartinis Vilniaus, Kauno senamiestis, o apleistoji Kernavė jau atsikuria tik kaip mažas miestelis gretimose aukštumoje, gerokai toliau nuo upės. Nunyksta Senųjų Trakų gyvenvietė ir išauga Trakai (dar vadinti Naujaisiais Trakais). Dalis senųjų gynybinių centrų buvo visiškai apleisti, o prie jų buvusios gyvenvietės nunyko.

XV a. pabaigos rašytiniuose šaltiniai mini, kad LDK teritorijoje būta apie 80 miestietiškų gyvenviečių. Jų augimą skatino atsivėrę saugesni prekybos keliai į Vakarų Europą. Pradėta prekiauti ne tik grūdais ar kailiais, bet ir mediena, kurios paklausa, ypač laivų statyboje labai išaugo. Viduramžių Europos miestų augimas artimai susijęs su bažnytinių centrų formavimusi. Lietuvoje bažnyčių steigimas jau esančiose arba augančiose gyvenvietėse taip pat tiesiogiai susijęs su miestų formavimusi. Didžioji dauguma viduramžių Lietuvos miestelių savo išvaizda nedaug tesiskyrė nuo didesnių kaimų. Namai juose buvo mediniai, nedideli, supami dirbamos žemės ir daržų. Didesni miestai XV a. Lietuvoje tebuvo Vilnius, Kaunas, Trakai, Gardinas.

Vilnius

Svarbiausias ir didžiausias Lietuvos miestas – jos sostinė Vilnius. Neginčijama sostinė Vilnius tapo, valdant Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Gediminui (1316–1341). Į valdžią atėjus pirmiesiems Gediminaičiams, pradžioje soste buvo Butigeidis ir Pukuveras-Butvydas (kai kurie istorikai mano, kad Pukuveras buvo Traidenio sūnus). Tikriausiai jie sostą paliko dviem broliams: Vyteniui ir Gediminui, todėl jau XIII a. antrojoje pusėje iškilo du Lietuvos administraciniai centrai – Vilnius ir Trakai. Lietuvos didysis kunigaikštis valdė Vilnių, o submonarchas – Trakus. Nuo šio laiko Vilnius kilo sparčiau ir netrukus visiškai nustelbė Kernavę. Kitas valstybės centras – Trakai, bent jau nuo XIII a. pabaigos, valdomas submonarcho, matyt, niekad nebuvo Lietuvos sostinė. Legenda, bylojanti apie Gedimino svarbą įkuriant Vilnių, susijusi su jo, kaip submonarcho, persikėlimu iš Trakų į Vilnių, visišku naujos dinastijos įsigalėjimu ir valdžios susikoncentravimu vienoje vietoje.

Miesto ir sostinės formavimasis nėra tapatūs procesai, nes pilis gali būti sostinė, kai šalia jos dar nėra miesto. Be to, politinėje sistemoje svarbu valdyti rezidenciją. Viduramžių miesto iškilimas paprastai susijęs su pilimi – jos buvimas dažnai laikomas vienu iš būtinų miesto susiformavimo bruožų.

Vilniaus vardas pirmą kartą paminėtas 1323 m. Gedimino laiškuose Hanzos miestams („... in civitate nostra, regia Vilna“...). Lietuvos metraščiuose kalbama, kad, valdant Traideniui (1270–1282), Lietuvos sostinė buvo Kernavė, po to Gediminas sostinę perkėlė į Trakus, o iš ten – į Vilnių. Kur buvo seniausioji Lietuvos sostinė, valdant karaliui Mindaugui (1236–1263), rašytiniai šaltiniai nenurodo. Galbūt Lietuva, kaip ir daugelis ankstyvųjų feodalinių Europos valstybių, tokios nuolatinės sostinės ir neturėjo.

Vilniaus miestiečiai pagal 1387 m. Jogailos privilegiją gavo Magdeburgines teises, tai jiems suteikė savivaldą ir atleido nuo įvairių valstiečiams privalomų pareigų. Miestas buvo padalytas į tris dalis – valdovo pilių teritorija, miesto dalis, pavaldi vyskupui, ir miestiečių renkamo magistrato valdoma dalis. To meto Vilniuje, kaip ir kituose didesniuose Lietuvos viduramžių miestuose, gyveno įvairių tautybių ir tikėjimų žmonės. Rašytiniai šaltiniai mini, kad Vilniuje buvo Didysis miestas (t.y. pagoniškas, o vėliau katalikiškas) ir Rusų (t.y. stačiatikių) miestas, kuriame jau iki Lietuvos krikšto buvo keletas cerkvių. Pilies prieigose XV a. buvo apgyvendinti totoriai, o teritorija tarp Trakų ir Rūdininkų kelių, nuo seno žinoma vokiškoji miesto dalis. Mieste XIV a. susiformavo dvi turgaus aikštės: senesnioji prie dabartinės Šv. Jono bažnyčios, antroji – Rotušės aikštėje. Anot prancūzų kilmės riterio Žilibero de Lanua (Ghilebert de Lannoy), kuris

Vilniaus vaizdas (Iš G. Brauno „Pasaulio miestų atlaso“, 1581)

1413–1414 m. lankėsi Lietuvoje ir aprašė savo įspūdžius, vilniečių namai buvo mediniai, netvarkingai sustatyti. Archeologiniai senamiesčio tyrimai patvirtina, kad jau iki XIV a. pabaigos nors ir netolygiai, bet jau buvo užstatyta beveik visa dabartinio senamiesčio teritorija. XV a. pradžioje Vilnius padidėjo, formavosi kvartalai, statomi pirmieji mūriniai gyvenamieji pastatai ir kulto pastatai (Šv. Mikalojaus ir Pranciškonų, Skaisčiausios Dievo motinos cerkvė). Mieste iki XV a. pabaigos gyveno bent apie 20 000 gyventojų. Čia buvo ne tik valdovo pilis, bet ir vyskupijos centras, keletas bažnyčių, kūrėsi pirmieji amatininkų cechai (auksakalių, siuvėjų). 1432 m. Žygimantas Kęstutaitis gerokai išplėtė miestiečių teises, o Kazimieras 1444 m., 1448 m. ir 1451 m. jas jau prilygino Krokuvos miestiečių teisėms. Po 1471 m. miestą nusiaubusio gaisro daugelis atstatytų pastatų buvo mūriniai, susiformavo naujos gatvės, padidėjo pastatų tankumas. Matyt, apie 1503 m. pradėta ir iki 1522 m. pastatyta mūrinė gynybinė beveik 3 km ilgio miesto siena su penkais vartais. 1530 m. miestą nusiaubė didžiulis gaisras, bet jau XVI a. antrojoje pusėje mieste buvo beveik 300 mūrinių pastatų. Dar vienas didžiulis gaisras nuniokojo miestą 1610 m., po kurio atstačius miestą, praktiškai suformuotas dabartinis senamiesčio užstatymas.

Vilniaus istorija atskiru didelės apimties leidiniu paskutinį kartą išleista 1968 m., kur archeologas Adolfas Tautavičius pateikė miesto raidos modelį, paremtą tuometine archeologine medžiaga (Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. 1968). Minėtas archeologas ne tik aptarė šios vietos archeologinę raidą proistorės laikais nuo akmens amžiaus iki valstybės susidarymo, bet ir argumentuotai atsakė į pagrindinius seniausiąją miesto raidą atspindinčius klausimus – „kuri gyvenvietė davė pradžią miestui? Nuo kada Vilnius tampa miestu? Kas nulėmė, kad čia išaugo stambiausias Lietuvos administracinis-politinis ir kultūrinis centras?“ (Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. 1968: 19). Išanalizavęs Vilniuje ir jo artimiausiose apylinkėse žinomus archeologijos paminklus, lobių radimvietes, autorius teigė, „kad per Neries brastą, ties Vilnios žiotimis, X–XII a. ėjo svarbūs to meto prekybos keliai, ir kad čia netoli pilies ilgainiui atsirado pirklių ir amatininkų gyvenvietė, būsimojo miesto pagrindas“ ir XIII a. viduryje „gyvenvietė Gedimino pilies kalno papėdėje smarkiai išsiplėtė ir apėmė visą pelkėtą slėnį vakarinėje ir šiaurinėje kalno pašlaitėje“ (Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. 1968: 25). A. Tautavičius, 1960–1961 m. vadovavęs kasinėjimams būtent šioje senamiesčio dalyje, ten surastus medinius pastatus ir medines gatves, kas jau yra neabejotinas miestietiško tipo gyvenvietės požymis, datavo XIII a. Teigta, kad nuo XIII a. antrosios pusės nusistovi pastovios kelių – gatvių vietos, jų plotis siekia iki 3,5–4 m pločio, gana tvarkingai išgrįstos mediniais rąstais. Labai svarbus ir autoriaus teiginys, kad šiose vietose XIII a. antrosios pusės durpinguose sluoksniuose buvo surasta pavienių plytgalų (Jurginis J., Merkys V., Tautavičius A. 1968: 25). Tai itin svarbu, nes mūrinė statyba XIII a. antrosios pusės Vilniuje galima susieti tik su Lietuvos valdovo pilimi arba su kulto pastatu. Taigi jau tada, gerokai iki Vilniaus Katedros ir iki Žemutinės pilies rūmų tyrimų, paskelbta hipotezė, kad Mindaugo valdymo laikais buvo mūro pilių ir kulto statiniai. Ši hipotezė šiek tiek buvo paremta 1964 m., kai ties vakariniu Gedimino pilies kalno galu, kasant šiluminės trasos griovį, aptikta ir atidengta mūro siena. Archeologinėje ir architektūrinėje literatūroje ši siena vėliau dažnai bus vadinama „siena su kontraforsais“.

Tuo metu, atkasus tik dalį šios sienos su kontraforsais, buvo spėjama, kad tai buvusio pastato liekanos (Kitkauskas N. 1989: 151–154). Įsivyravo nuomonė, kad tai XIII a. pabaiga – XIV a. pradžia datuotina didžiojo kunigaikščio rezidencinių rūmų liekanos. Tolimesni 1987 – 1988 m. šios vietos, esančios Vilniaus Žemutinės pilies rūmų teritorijoje, tyrinėjimai patvirtino, kad minėtoji „1964 m. rūmų kieme aptiktoji mūrinė siena su kontraforsais pastatyta ant skardžio krašto. Jos rytinis galas, greičiausia, yra rūmų kiemo aptvarinė siena.

Sienoje, greta rytinio korpuso, XV a. galėjo būti vartai, į kuriuos iš šiaurės pusės vedė medinis tiltas“ (Vilniaus Žemutinės pilies rūmai. 1989: 43). Minėta siena sumūryta iš plytų yra apie 1,7 m pločio su keturkampiais apie 1,5x1,6 m dydžio kontraforsais, tarp kurių yra apie 2,55 m pločio tarpai. „Vendinis plytų ryšimas, jų dydžiai leido architektams šį mūrą datuoti XIII a. antrąja puse ar XIV a. pradžia. Spėliojama, kad tai buvusių Valdovų rūmų ar Mindaugo statytos katedros liekana. 1988 m., ištyrus rūmų vidinio kiemo šiaurės rytų dalį, paaiškėjo, kad siena pastatyta ant šiaurinio aukštumos krašto, ant skardžio. Tai ne pastato dalis, o gynybinė siena“ (Kitkauskas N. 1989: 124–125). Taip pat „Vilniaus miesto istorijoje“ buvo teigiama, kad dar XIII a. pirmojoje pusėje ar viduryje pastatytas ir dabartinės Katedros varpinės vietoje buvęs mūrinis keturkampis bokštas (Kitkauskas N. 1989; Urbanavičius V. 1987: 54–55). Šis, anot architektų, varpinės bokštas yra vienas seniausių Lietuvos architektūros pastatų.

Taigi Vilniaus miesto ištakos buvo pradedamos nuo X–XI a. amatininkų gyvenvietės, kuri dėl patogių prekybos kelių ir, svarbiausia, dėl valdovo pilies ilgainiui išaugo į miestą. XIII–XIV a. miestas užėmęs pilių teritoriją ir dabartinį Kalnų parką, o nuo XIV a. pabaigos ir ypač nuo XV a. plėtėsi link dabartinio senamiesčio. Tiesa, senamiesčio teritorijos raida dėl tuometinių archeologinių duomenų stokos liko aptarta tik fragmentiškai.

Vilniaus miestas kūrėsi Neries ir Vilnios upių santakoje, vietovėje, kur buvo itin palankios gamtinės sąlygos ir labai patogi strateginė padėtis – Vilniaus pilys ilgai buvo neprieinamos priešams, o mūrinė Aukštutinė ir Žemutinė pilies Vokiečių ordino niekada nebuvo užimta. Piliakalnio, vadinamo Gedimino pilies kalnu, Aukštutinės pilies vietoje atlikti archeologiniai tyrimai, rodo, jog seniausiems sluoksniams būdinga lipdyta keramika grublėtu ir lygiu paviršiumi, o XI–XIII a. čia būta didelės medinės pilies. II tūkstantmečio pradžioje šalia šios pilies Plikajame kalne buvo ir kita medinė pilis, vėliau rašytiniuose šaltiniuose pavadinta Kreivąja pilimi. Taigi jau prieš XIII–XIV a. Vilniuje buvo bent dviejų medinių pilių kompleksas.

Vilniaus Žemutinės pilies rūmų tyrimai rodo, kad į vakarus nuo Gedimino kalno dabartinės Arkikatedros link besidriekiančiame iškyšulyje būta didelės I tūkstantmečio antrosios pusės gyvenvietės. Joje rasta daug lipdytos keramikos grublėtu paviršiumi, verpstukų ir kitų radinių. Kol kas sunku pasakyti, koks buvo tolesnis šios gyvenvietės likimas, bet II tūkstantmečio pradžios radiniai: ankstyvoji žiesta keramika, būdinga XI–XIII a., atvežto stiklo dirbiniai, būdingi XII–XIII a., rodo, kad gyvenvietė nepertraukiamai egzistavo iki mūrinės Žemutinės pilies statybos laikotarpio, t.y. iki XIII–XIV a.

Vilniaus Katedros aikštės archeologiniai kasinėjimai

II tūkstantmečio pradžioje – apie XIII–XIV a. tankiai apgyvendinama teritorija Pilies kalno šiaurės vakarinėje papėdėje. XIII–XIV a. gyvenvietė užstatoma mediniais pastatais, gatvės grindžiamos rąstais. Taigi tuo metu kūrėsi miesto tipo gyvenvietė – papilys. Šioje gyvenvietėje archeologai aptiko batsiuvių, kubilių sodybų, o radiniai liudija, kad jose būta profesionalių keramikų, kalvių, dailidžių, juvelyrų. Vilniaus Žemutinės pilies rūmų teritorijoje, XIII–XIV a. sluoksniuose, rasta žalvarinių plokštelių segių ir pakabučių spaudų. Tai liudija ne tik aukštą juvelyrų lygį, bet ir gausią jų dirbinių gamybą rinkai. XIV a. pradžioje minėta į šiaurės vakarus nuo Gedimino kalno išsidėsčiusi gyvenvietė ir Aukštutinė bei Žemutinė pilys sujungiamos bendra gynybine siena į vieningą darinį. Tai jau ryškus miesto požymis.

Archeologai neturi duomenų, kur iki XIV a. buvo turgavietė – Vilniuje ar Kernavėje. Tačiau Vilnius nuo seno buvo vienas svarbiausių prekybos centrų Lietuvoje. Jame surasta daug daiktų iš svetur: stiklo, keramikos ir kt. Didžiausias XIII a. lobis Lietuvoje taip pat rastas prie Vilniaus (Rybiškėse). Šiame lobyje aptikta per 500 sidabrinų ir apie 30 Naugarduko bei Kijevo grivinų. Vilnių su aplinkiniais kraštais jungė Neries upė ir sausumos keliai.

Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje rasta keliolika XIV–XV a. būdingų švininių antspaudų, kurie naudoti prekių kokybės žymėjimui arba muitinių ženklavimui.

Vilniaus miesto ir sostinės formavimuisi itin svarbi buvo mūrinių pilių, ypač Katedros bei pagonybės centro, raida. Vilniaus pilių teritorijos tyrimai rodo, kad XIII a. antrojoje pusėje – XIV a. pradžioje į rytus nuo Pilies kalno iškasta nauja, išlikusi iki šiol, Vilnios atšaka. Aukštutinės pilies ir Žemutinės pilies kompleksas atskiriamas nuo Kreivosios pilies ir užima daugiau kaip 13 ha plotą. XIII a. mediniai Vilniaus pilių įtvirtinimai pradėti keisti mūriniais. Gynybinė mūro siena, kuri apjuosė visą pilių kompleksą (jos ilgis buvo daugiau nei 1 km), baigta mūryti, matyt, XIV a. pirmojoje pusėje. Tačiau dalis jos statinių, ypač dabartinės varpinės požeminė dalis, buvęs gynybinis keturkampis bokštas, išmūryta XIII a. Pastarųjų metų Vilniaus Žemutinės pilies teritorijos tyrimai rodo, kad šioje vietoje jau XIII–XIV a. pradžioje buvo ne vienas mūrinis pastatas. Vilniaus Žemutinės pilies XIII–XIV a. mūriniai pastatai ir Katedra pastatyti ant apie 160 m ilgio iškyšulio – aukštumos rago,ėjusio į vakarus nuo Gedimino pilies kalno. Jo plotis prie kalno buvo apie 40 m, o šlaitai į pietų ir šiaurės pusę – apie 6–7 m aukščio. Itin status šiaurinis šlaitas. Be to, Neries ir Vilnios upių slėniai buvo klampūs, pelkėti. Taigi pilys pastatytos gerai gamtos apsaugotoje vietoje. Ant minėto kalvos iškyšulio, į vakarus nuo Gedimino pilies kalno, buvę XIII a. antrosios pusės – XIV a. pradžios mūriniai pastatai nugriauti vėlesnių statybų metu.

XV a. pradžioje valdant Vytautui šie rūmai jau buvo trijų korpusų (rytų, pietų ir vakarų) su uždaru apie 65x35 m dydžio vidiniu akmenimis grįstu kiemu. Šiaurinę rūmų dalį juosė dar XIII a. pabaigoje ar XIV a. pradžioje pastatyta siena su kontraforsais, o jos šiaurės vakariniame gale buvo aštuonkampis gynybinis bokštas. Rūmai statyti kaip tvirtovė, todėl išorinės sienos net iki 2,5 m storio. Manoma, kad tuo metu rūmai buvo dviejų aukštų. Atkastų rūsių ir spėjamų patalpų dydis pirmame ir antrame aukšte buvo nuo 60–70 kv.m iki 100–120 kv.m, kai kurie rūšiai buvo dengti kryžiniais, kiti pusiau cilindriniais skliautais. Kai kurios patalpos turėjo būti labai puošnios. Tai patvirtina gausi XV a. koklių, puošnių, glazūruotų grindų plytelių ir kitų architektūrinių detalių kolekcija, surinkta archeologinių tyrimų metu. Iš esmės toks rūmų planas išliko ir po vėlesnių rūmų perstatymų XVI a. pradžioje.

Vilniaus Arkikatedros 1984–1986 m. tyrimai rodo, kad, matyt, jau XIII a. viduryje šioje vietoje karalius Mindaugas pastatė pirmąją Katedrą. Tyrimų, kurie buvo labiau „architektūrinė archeologija“, surasta ankstesnės nei 1387 m. statytos Katedros mūrinio pastato pamatai. Tai romaninio stiliaus, halės tipo,

trinavė, kvadratinio plano, apie 22,7 m ilgio ir apie 22,4 m pločio bažnyčia, su keturkampiu bokštu prie vakarinės sienos ir presbiterija prie rytinės. Architektūriniais pastato tyrimams vadovavęs N. Kitkauskas ir dalis archeologų mano, kad tai karaliaus Mindaugo jo krikšto ir karūnavimo proga pastatyta Katedra. Taip pat manoma, kad po Mindaugo mirties, vėl išsigalėjus pagonybei, ši buvusi Katedra, buvo „perdirbta į pagonišką šventyklą“ (Urbanavičius V. 2000: 23). Tenka konstatuoti, kad tuometiniai Katedros tyrimai atlikti nenustačius tikslios jos pirminės statybos datos. Galima tik neabejotinai teigti, kad surastas pastatas ankstesnis nei 1387 m. Katedra. Tačiau, datavimas archeologiškai turėtų būti preciziškesnis ir labiau argumentuotas. Todėl šių pastatų interpretacija netgi paskutiniuose viduramžių istorikų darbuose gana dviprasmiška (Gudavičius E. 1998: 239; Rowell S. C. 2001: 145–147).

XIV a. gyvenvietės pradėjo kurtis ir dabartinio senamiesčio teritorijoje (Katalynas K., Vaitkevičius G. 2001: 68–76). Tai didelė, beveik 100 ha ploto teritorija, aukštumų, kurios leidžiasi link upės, slėnis (Katalynas K., Vaitkevičius G. 2001: 72). Miesto pakraščiu ir jo centrine dalimi tekėjo Vilnios upė, senamiestį kirto Kačergos upelis, buvo „daug šaltinių, tvenkinių ir mažų upelių“ (Župronyse, prieš Aušros vartus, Vingriuose ir kt.) (Jurkštas J. 1990: 8–9). „Dabartinio senamiesčio teritorijoje XIV a. kryžiuosiai bent 6 krypčių keliai: Medininkų, Trakų, Rūdninkų, Smolensko, Polocko, Rygos... todėl natūraliai susidarė keli kelių mazgai, turėję įtakos priemiesčių orientacijai“ (Katalynas K., Vaitkevičius G. 2001: 72). Suvesta paskutiniųjų metų per 50 vietų surasta XIV a. archeologinių tyrimų medžiaga rodo, kad pirmiausia buvo apgyvendinti terasų pakraščiai, vietos, kur buvo palyginti sausa ir lengvai pasiekiamas geriamasis vanduo („Rusų miestas“, Šv. Ignoto ir Bernardinų skersgatvio rajonas, „Vokiečių miestas“), o topografinės sąlygos ir keliai formavo naują miesto centrą dabartinės Rotušės aikštės vietoje (Katalynas K., Vaitkevičius G. 2001: 73–74). XIV a. radimviečių aptikta beveik visoje senamiesčio teritorijoje, bet jos labiau koncentruojasi vakarinėje senamiesčio teritorijoje (Pranciškonų vienuolynas, Trakų g. vakarinė ir Vilniaus g. pietinė dalis), Universiteto ansamblio teritorijoje, aplink Bernardinų bažnyčią ir vienuolyną, vad. Rusų miesto teritorijoje (tarp Maironio ir Latako g.), senamiesčio pietrytinėje dalyje (aplink Šv. Dvasios cerkvę ir tarp Subačiaus ir Savičiaus g.). „XIV a. – XV a. pradžios radimviečių išsidėstymas rodytų, kad ne visuomet teisingas istorikų dažnai kartojamas teiginys: ankstyvosios sodybos kūrėsi išilgai senųjų kelių. Dažniau pastebima, kad pastatai išsidėstę į šoną nuo pagrindinio kelio... dažniausiai pasirinktos palyginti aukštos, tačiau šalia upelių ar šaltinių esančios vietos...“ (Katalynas K., Vaitkevičius G. 1995: 31). XV a.,

pasikeitus politinėms aplinkybėms, apgyvendinami ir likę tušti plotai, „kartu pažymėtina, kad dauguma radimviečių vis dar koncentruojasi gynybinės sienos ribose... ir jau XV a. pirmoje pusėje ištisai apgyvendinama visa senamiesčio teritorija. Vėliau miestas sparčiai plėtėsi pietų, pietvakarių ir šiaurės vakarų kryptimis“ (Katalynas K., Vaitkevičius G. 1995: 32).

XIV–XV a. sandūroje Vilniaus miestas, išskyrus pilies pastatus, buvo beveik vien medinis. 1413–1414 m. Vilniuje lankęsis riteris ir diplomatas Žiliberas de Lanua pasakojo, kad Vilniaus miestas neįtvirtintas, „jis ilgas ir siauras, tęsiasi nuo kalno žemyn. Namai mediniai labai negražiai sustatyti, tačiau yra keletas mūrinių bažnyčių“ (Jurginis J., Šidlauskas A. 1983: 49). Vilniaus mediniai pastatų ir sodybos XIII–XVII a. išsamiai išnagrinėti archeologo V. Vainilaičio daktaro disertacijoje (Vainilaitis V. 2001). Tyrimai rodo, kad miestiečio sklype, kurio dydis buvo apie 20x10 m, dažniausiai prie gatvės buvo statomas gyvenamasis pastatas, kieme bent vienas ūkinis pastatėlis, šuliny, buvo drenažo ir kanalizacijos įrengimai, o visas sklypas aptvertas medine tvora (Vainilaitis V. 2001: 13–14). XV a. pradžios mediniai pastatai nedideli, dažnai netgi be pamatų, didžioji dauguma rentinės konstrukcijos, o nuo XV a. pabaigos – XVI a. pradžios šie pastatai tapo sudėtingesnės konstrukcijos, padalinti į keletą vidinių patalpų, puošnesniu vidumi (koklinės krosnys, kalkėmis balintomis sienomis ir kt.) (Vainilaitis V. 33–34).

Kernavė

Kernavė – įspūdingas archeologinis kompleksas, kur gyventa nuo pirmųjų gyventojų mūsų žemėse pasirodymo. Viduramžiai buvo vienas iš svarbiausių Lietuvos valstybingumo, pagonybės centrų, o XIII–XIV a. ir antras pagal svarbumą Lietuvos miestas. Kernavė pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose paminėta 1279 m. (Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė. 1991: 173). XIII a. pabaigos rašytiniai šaltiniai mini Kernavės pirklis, kurie prekiaavo su Ryga (Gudavičius E. 1991: 30). Taip pat žinomi du didžiuliai Kernavės nuniokojimai 1365 m. ir 1390 m. Paskutinis pilies ir miesto sudeginimas laikytinas ir Kernavės miesto ir valstybingumo centro sunykimo data. Po šio puolimo, kai patys pilies gynėjai pasitraukdami sudegino pilį ir miestą, likę gyventojai įsikūrė naujoje vietoje, dabartinio miestelio teritorijoje.

Sistemiški archeologiniai Kernavės archeologinio rezervato, kuris užima net apie 200 ha plotą, tyrimai pradėti nuo 1979 m. ir tęsiasi iki šiol.

Kernavė viduramžiais – tai penkių piliakalnių, papėdėje, Pajautos slėnyje, buvusio viduramžių miesto ir netoliese, Kriveikiškėse, šių miestiečių kapinyno kompleksas. Galingas gynybinis kompleksas, gyvenviečių dydis, miestietiškas,

turtingas radiniais kapinynas, „paminėjimai Rygos skolų knygoje rodo, kad XIII a. paskutinįjį trečdalį Kernavė buvo labai svarbus politinis ir ekonominis centras“ (Gudavičius E. 1991: 56).

Kernavės miesto tipo gyvenvietės formavimosi pradžia siekia XIII a. (Kernave – litewska Troja. 2002: 26). Miestas formavosi drėgname slėnyje, tarp valdovo pilies ir Neries upės. Gretimai buvusioje įtvirtintoje, beveik 2 ha ploto kalvoje, kaip rodo archeologiniai tyrimai, buvo pilies poreikiam dirbusiųjų amatininkų gyvenvietė. Paskaičiuota, kad Pajautos slėnyje buvusioje apie 11 ha dydžio gyvenvietėje, galėjo būti iki 135 sklypų, nes viena tokia ištyrinėta sodyba užėmė apie 1000 kv.m plotą. Tokiu atveju šiame mieste galėjo gyventi apie 500 gyventojų (neskaitant kunigaikščio dvaro ir kariaunos) (Kernave – litewska Troja. 2002: 44). Gyvenvietėje surasti pastatai priklausė amatininkų šeimoms ir netgi pastebėta, kad kauladirbio sodyba buvo priešais juvelyro sodybą. Visoje gyvenvietėje nėra tipiškų žemdirbių sodybų (Kernave – litewska Troja. 2002: 26–27). Šio miesto gyventojai buvo laidojami netoliese esančiame kapinyne, o kai kurie mirusiųjų papuošalai pagaminti, naudojant liejimo formas, aptinkamas minėtame Pajautos slėnyje. Neabejotina, kad to meto kernaviečiai buvo ne tik aukšto lygio profesionalūs amatininkai, bet ir prekybininkai. Tai patvirtina tiek rašytiniai šaltiniai, tiek gausūs importiniai dirbiniai iš Artimųjų Rytų, Kijevo Rusios ir kt. Kernavė miestas nunyko ne tik dėl karų su Ordinu, bet ir dėl pasikeitusių vidinių šalies aplinkybių. Gediminui perkėlus sostinę ir valstybės centrą pradžioje į Trakus, o netrukus į Vilnių, Kernavė neteko išorinio saugumo ir, matyt, svarbiausia, nebegalėjo konkuruoti su valdovo globojama sostine.

Trakai

Trakai išskyla nuo XIII a. pabaigos „kaip su submonarcho institucija susijęs punktas“ (Gudavičius E. 1991: 58). XIV a. pabaigoje galime kalbėti apie tris neabejotinus Lietuvos miestus: Vilnius, Kernavė, Trakai (Kiaupa Z. 2001: 352). Patikimi rašytiniai šaltiniai Trakų vardą mini 1337 m., kai kalba apie „Trakų karaliaus“ mirtį, pirmasis (Naujųjų) Trakų (pusiasalio) pilies paminėjimas – 1377 m. Magdeburginę teisę Trakai gavo XV a. pradžioje, manoma, apie 1409 m.

Trakų pilių ir miesto istorija, architektūrinė ir urbanistinė raida yra aptarta A. Baliulio, S. Mikulionio ir A. Miškinio studijoje (Baliulis A., Mikelionis S., Miškinis A. 1991). Tačiau joje pirminio Trakų raidos etapo schema, nukeliant (Naujųjų) Trakų pradžią net į XIII a., o pusiasalio pilies statybą datuojant XIV a., neparemta jokiais archeologiniais argumentais.

Senųjų Trakų piliavietės archeologiniai tyrinėjimai rodo, kad ši pilis ir ten buvusi gyvenvietė įkurta tik XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje, iki tol neapgyvendintoje vietovėje (Kuncevičius A. 2001: 128–149). Šioje pilyje iki persikeliant į Vilnių rezidavo Gediminas, gana ilgą laiką gyveno Kęstutis, gimė ir užaugo Vytautas. Pilis ir greta buvusi gyvenvietė sunaikinta ir nebeatstatyta XIV a. pabaigoje. Archeologiniai tyrimai ir surasta medžiaga rodo, kad Senųjų Trakų gyvenvietė tebuvo pilies poreikius tenkinusi amatininkų gyvenvietė. Matyt, Kęstutis apleido senuosius Trakus ir įkūrė savo naują rezidenciją Naujuosiuose Trakuose maždaug 1375–1380 m.

Rašytiniai šaltiniai ir A. Tautavičiaus tyrinėjimai Trakų pusiasalio pilyje rodo, kad pastaroji pilis pastatyta XIV a. trečiame ketvirtyje, taip pat iki tol negyventoje vietoje (Lietuvos pilys. 1971: 102–122). Taigi (Naujųjų) Trakų miesto raida, remiantis istoriniais šaltiniais ir, svarbiausia, archeologiniais duomenimis, negali būti, kaip siūlo architektūros istorikai, nukelta ir „suskirstyta į fazes“ – XIII a. pradžia, XIV a. pradžia ir pan. Šios gyvenvietės, o tuo labiau miesto, kaip ir pusiasalio pilies, tiesiog dar nebuvo. Naujųjų Trakų iškilimas tiesiogiai susijęs su Pusiasalio pilies statybos etapais. Pirmasis – iki 1392 m., t.y. iki Vytauto atėjimo į valdžią, o antrasis nuo 1392 m. iki XV a. pabaigos. Pastarajam etape buvo pastatyta ir antroji – Trakų salos pilis. Nuo XIV a. pabaigos Trakų miestas, kaip patvirtina rašytiniai šaltiniai ir tradicija, be abejonės, daugiatautis miestas, kuriame kaip ir Vilniuje atskirais kvartalais gyveno lietuviai, rusai, karaimai, totoriai ir galbūt vokiečiai. Totoriai gyveno dabartinio pusiasalio vakarinėje dalyje, krikščioniško miesto priemiestyje. Karaimai teritorijoje tarp Pusiasalio pilies ir tilto į Salos pilį. Katalikų apgyvendinta teritorija – aplink parapijinę bažnyčią ir buvusią rotušę. Stačiatikiai užėmė teritoriją pietinėje pusiasalio dalyje, aplink Skaisčiausios Dievo Motinos gimimo cerkvę ir vienuolyną. Trakai dėl pasikeitusios politinės šalies situacijos nuo XV a. praktiškai nesiplotė. Žinoma, kad XIV a. pabaigoje – XV a. Trakų pirkliai aktyviai prekiaavo aplinkiniuose miestuose, o ir pačiame mieste užsienio pirkliai turėjo savo krautuves ir sandėlius (Baliulis A., Mikelionis S., Miškinis A. 1991: 35–58).

Deja, Trakų mieste archeologiniai tyrimai vyko tik priešokiais, o ir surasta medžiaga, išskyrus keramiką, kuri išsamiai išnagrinėta J. Poškienės disertacijoje (Poškienė J. 2002), deramai neapdorota. Todėl apie miesto užstatymą, buvusius pastatus žinome mažai. Keramikos tyrimai rodo, kad vietinio profesionalaus puodžių amato susiformavimas, kas yra neabejotinas miesto požymis, galėjo prasidėti dar XIV a. pabaigoje ir įsitvirtinti XV a. (Poškienė J. 2002: 39). Be to, šie tyrimai tik patvirtino, kad Trakų miesto atsiradimą „lėmė pilių – vienos iš

svarbiausių viduramžių Lietuvos kunigaikščių rezidencijos – poreikiai. Senųjų Trakų gyvenvietė vadintina pilių ūkiu, kurio tradicinės keramikos produkcija patenkino vietinio elito poreikius. Naujieji Trakai iš karto kūrėsi kaip miestas, kurio dalis gyventojų atsikėlė iš Senųjų Trakų, o dalis atvyko naujai. Miesto egzistavimą liudija ir kokybiška juodoji keramika, Naujuosiuose Trakuose aptinkama nuo XIV a. pabaigos“ (Poškienė J. 2002: 40).

Kaunas

Rašytiniuose šaltiniuose Kaunas pirmą kartą užfiksuotas 1361 m., bet juose tik paminėta naujai pastatyta pilis. 1362 m. pilis buvo sudeginta ir sunaikinta Vokiečių ordino (Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė. 1991: 186). XIV a. rašytiniai šaltiniai Kauno miesto nemini. O ir jam vystytis buvo nepalankios aplinkybės. Kauno pilis tuo metu buvo pafrontės ruožas. Pakanka prisiminti, kad vien po jau minėto Kauno pilies sunaikinimo 1362 m. iki Kęstučio mirties 1382 m., Ordinas surengė per 50 karo žygių į Lietuvos žemes.

Po pilies sunaikinimo 1362 m. ji netrukus vėl buvo atstatyta, o pilies aplinkoje, kaip rodo archeologiniai tyrimai, egzistavo amatininkų ir pilį aptarnavusių žmonių gyvenvietė – papilys (Žalnierius A. 1989: 145–150). Didžioji šios gyvenvietės dalis vėlesniais laikais buvo nuplauta Neries, todėl jos dydis ir planinė struktūra neaiški. Manoma, kad rytinėje dalyje ji siekė Trakų ir Pilies gatvių sankryžą, vakaruose – Neries ir Nemuno santaką.

Kauno miestas, kaip rodo jo senamiesčio archeologiniai tyrimai, formavosi tik XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje naujoje, iki tol neužstatytoje, patogesnėje gyventi vietoje (Bertašius M., Žalnierius A. 1988: 11–19; Žalnierius A. 1989: 25). Jau 1408 m. miestas gavo magdeburgines teises (Kiaupa Z. 1992: 7–8). Kasinėjimai rodo, kad net seniausieji kvartalai – dešinysis Nemuno krantas, kur yra garsieji „Perkūno namai“, susiformavo tik XV a., o iki tol čia galėjo būti nebent tik ūkiniais poreikiams naudojami dirbami laukai. Apie XV a. miesto augimo kryptis galime spręsti iš seniausių pastatų: pranciškonų (dab. Vytauto) bažnyčia, Kauno parapijinė bažnyčia – Katedra. Manoma, kad miesto planą formavo prekybiniai keliai į Vilnių, į Žemaitiją ir į Sūduvą. Kelių sankryžoje, Rotušės aikštėje, susiformavo turgavietė. Atrodo, kad pirmieji miestiečiai kūrėsi teritorijoje į rytus nuo Rotušės, šalia parapijinės bažnyčios ir kelio link Vilniaus ir į pietus nuo Rotušės link Nemuno. Kaune „gatvių sluoksniai per šimtmečius klostėsi tolygiai, nepastebėta jokių perplanavimo žymių, o turgaus aikštėje iki Rotušės statybos (1542 m.) susiformavo apie 0,3 m storio kultūrinių sluoksnių klodas. Šie faktai leidžia teigti Kauno miestą buvus

įkurtą ties šimtmečių riba, išplanuotą taisyklingais kvartalais ir sklypais. Tuo pačiu tai neigia vyravusią nuomonę apie Kauno planavimą XVI a. viduryje“ (Bertašius M. 2002: 14). Beje, to meto Kaunas kaip ir kiti Lietuvos miestai buvo daugiatautis. Kvartaluose prie Nemuno jau nuo XIV a. pabaigos buvo vokiečių pirklių ir amatininkų kolonija, prie Vilniaus gatvės įsikūrė totoriai. Rašytiniai šaltiniai ir kasinėjimai rodo, kad XV a. miestas, išskyrus pilį ir bažnyčias, buvo užstatytas tik mediniais pastatais. Daugiau mūrinių pastatų atsirado tik po 1463 m. gaisro ir ypač nuo XVI a.

Miestų ir miestelių raida XV a. – XVI a. pradžioje

XV a. pabaigos rašytiniai šaltiniai mini LDK teritorijoje buvus maždaug 80 miestietiškų gyvenviečių, kurių didžioji dalis buvo vakarinėje LDK dalyje – Vilniaus, Naugarduko (be Slucko kunigaikštystės) vaivadijose, Žemaitijoje ir Bresto pavieta (Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. 2000: 167). Viena iš esminių tokio spartaus miestų augimų sąlygų – Žalgirio pergale pasibaigęs ilgametis karas su Ordinu. Šalies viduje taip pat „augo žemės ūkio gamyba, didėjo įvairių socialinių sluoksnių perkamoji galia bei atsirado naujų interesų, todėl susidarė palankios sąlygos vidaus prekybai plėtotis. O tai savo ruožtu tapo bene svarbiausia įvairaus lygio prekyviečių, pirklių bei prekeivių gyvenviečių atsiradimo prielaida. Šalia jų būrėsi amatininkai, transportininkai, smuklininkai. Augo miestai“ (Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. 2000: 168). Taip pat miestų augimą skatino ne tik valdovai, bet ir stambūs ar net vidutiniai žemvaldžiai, sparčiai besiplečiantis bažnyčių tinklas.

Istorikai šio laikotarpio miestus skirsto į savivaldžius miestus, t.y. tokius, kurie turėjo savivaldos teises (Vilnius – 1387 m., Trakai – XV a. pradžioje, Kaunas – 1408 m.) ir neprivilegijuotus miestelius. Pastarieji nuo aplinkinių kaimaviečių skyrėsi tuo, kad juose buvo turgavietė, karčiamos, bažnyčia, gyveno profesionalūs amatininkai, tačiau šalia prekybos miestelių gyventojai dar vertėsi ir žemės ūkiu, atlikinėjo tokias pačias prievoles kaip ir valstiečiai (Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. 2000: 169). „Miestelio prekeiviai prekiaavo savo miestelyje, aplinkiniuose kaimuose ir artimiausiame mieste, o mieste, kad ir mažame, susidarydavo grupė pirklių, kurie pasiekdavo didžiausius LDK prekybos centrus, Baltijos jūros uostus ar kitus artimesnius užsienio miestus...“ (Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. 2000: 169). Miestelių inventoriuose nurodoma, kad juose gyveno ir amatininkai – kalviai, batsiuviai, siuvėjai, puodžiai, malūnininkai, skerdikai, kepėjai. XVI a. pradžioje tokie maži miesteliai

buvo „būsimieji pavietų centrai – Raseiniai, Ukmergė, Panevėžys, Lyda, Ašmena, stambių valdų centrai – Šiauliai, Alytus, ūkinis gyvenimas verda Merkinės, Valkininkų, Kėdainių, Anykščių, gal Punios, dar vienoje kitoje gyvenvietėje“ (Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. 2000: 169–170).

Dauguma tokių miestelių archeologų menkai tyrinėti, o jų kultūriniai sluoksniai kartais net nėra reikiamai saugomi paminklo saugos. Kalbant apie vėlesnius, XV–XVI a. susiformavusius miestelius ir miestus, geriausiai archeologiškai yra ištirta Klaipėda, kurios raida susilaukė atskiros archeologinės studijos (Žulkus V. 1991). Šie tyrimai akivaizdžiai parodė, kad „archeologinė medžiaga papildo miesto ankstyvojo laikotarpio istoriją, o stokojant šaltinių neretai tampa ir pagrindiniu šaltiniu miesto raidai nušviesti. ... Senamiesčių tyrinėjimų patirtis rodo, kad archeologinė medžiaga leidžia sėkmingai atskleisti planinės struktūros plėtotę, kvartalų ir sklypų raidą“ (Žulkus V. 1991: 71–72). Klaipėdos senamiesčio ankstyviausi sluoksniai datuojami XV a. pabaiga – XVI a. pradžia, o tyrimų medžiaga parodė, kaip jis buvo planuojamas ir statomas iki tol neapgyvendintoje vietoje, kokiais pastatais buvo užstatytas ir kokie klestėjo verslai.

Vakarų Lietuvos miestų ir miestelių raida iki XVII a. išnagrinėta archeologo J. Genio disertacijoje (Genys J. 1993). Joje, remiantis istoriniais ir archeologiniais duomenimis, įrodyta, kad seniausias Žemaitijos viduramžių miestas – Varniai susiformavo iš ankstesnės gyvenvietės tik XV a., kada čia įsikūrė Medininkų vyskupystės centras, o Telšiai iš iki tol buvusių pavienių sodybų į vieningą miesto struktūrą susiformavo tik XVII a. (Genys J. 1993: 139–140).

Urbanizacijos raida istorinėje Žiemgaloje aptarta archeologo R. Jarockio disertacijoje (Jarockis R. 2002). Joje pasinaudojant iki tol publikuota istorine ir archeologine medžiaga ir pritaikant procesualinę ir post-procesualinę archeologijoje naudojamų centro-periferijos ir valdžios teorijas, apžvelgta regiono urbanistinė raida. Žiemgalos gyvenviečių – centrų augimą sustabdė Ordinas, kuris pradėjo kurti naujas pilies naujose, strategiškai patogiose vietose. Pietinė buvusios Žiemgalos dalis, kurioje iškilo Žagarės miestelis, „pasuko „kaimiškos urbanizacijos“ kryptimi“, kur miestelių formavimą lėmė bajoriška savivalda ir „teisė rinktis turgams prie vietos bajorų turgų“ (Jarockis R. 2002: 32–33).

Pastaruoju metu žymiai padaugėjo archeologinių tyrinėjimų Panemunės miesteliuose – Vilkijoje, Seredžiuje, Karmėlavoje ir kt. Šie tyrinėjimai apibendrinti L. Kvizikevičiaus 2004 m. apgintoje disertacijoje. Pastaraisiais metais itin išsiplėtė Kėdainių senamiesčio archeologiniai tyrimai (Juknevičius A. 1995: 10–13). Nustatyta, kad šis miesto išaugo iš XIV a. pradžios gyvenvietės buvusios ant užpelkėjusios žemutinės Nevėžio terasos. Jai nunykus maždaug

XIV a. pabaigoje įsikūrė antroji gyvenvietė, kurioje didžiąją gyventojų dalį, kaip rodo radiniai, ir toliau sudarė žemdirbiai. XV a. viduryje ir pabaigoje miestai greitai plečiasi, didėja gyventojų skaičius, suklesti profesionalūs amatai. Šie duomenys jau dabar leidžia šiek tiek suabejoti iki šiol įsitvirtinusia urbanistine Kėdainių raidos schema.

Kol kas mažesnio archeologų dėmesio susilaukė kitų Lietuvos regionų miestelių raida. Tebelaukia išsamesnių archeologinių tyrimų senieji miesteliai – Alytus, Aukštadvaris, Merkinė, Punia, mažai tyrinėti senamiesčiai Šiauliuose, Ukmergėje, Utenoje ir kt. Šių miestelių, kaip ir senųjų Lietuvos miestų – Vilniaus, Trakų, Kauno senamiesčių archeologiniai tyrimai ir surasta medžiaga, neabejotinai pateiks dar daug netikėtumų ir abejonių įprastoms teorinėms miestų vystymosi schemoms (Kvizikevičius L. 2003: 133–160).

Akmenys su smailiadugniais dubenimis – namų aukurai. Šiaulėnai, Šaukėnai, Molėtai

Kulto paminklai

Pagoniško kulto vietų archeologiniai tyrimai

Archeologų tyrinėtų pagoniškojo laikotarpio kulto paminklų labai mažai. Be to, didžioji dalis jų naudoti dar protoistorės laikotarpyje, t.y. iki valstybės susidarymo. Šiuo atveju bus aptariami tik tokie archeologų tyrinėti pagoniškojo laikotarpio kulto paminklai, kurie naudoti XIII–XIV a., t.y. nuo Lietuvos valstybės susidarymo iki jos krikšto 1387 m. Tokie paminklai tai – Koplyčkalnis prie Kavarsko (Anykščių rj.), Raizgių Alkos kalnas (Šiaulių rj.), Birutės kalnas, Naglio kalnas (abu Palangoje), Mikytų alkakalnis (Skuodo rj.), Kurmaičių (Kretingos rj.) piliakalnis, įvairūs mitologiniai ir dubenuotieji akmenys ir kiti paminklai. Ypatinga vieta šioje paminklų grupėje tenka Vilniaus Katedroje surastiems spėjamiems pagoniškojo laikotarpio kulto objektams.

Mažas tyrinėtų kulto paminklų skaičius aiškintinas ne tik tuo, kad juose neišliko jokių aiškesnių buvusių statinių (buvusių šventyklų pamatų, žemių konstrukcijų ir pan.) liekanų, bet ir tuo, kad dažnai neaiški tokių paminklų netgi tiksli teritorijos vieta (tarkim, Šventaragio slėnis Vilniuje, dalies akmenų su ženklais ar iškaltais dubenimis pirminė naudojimo vieta ir kt.). Alkavietėse nežinome, kur būdavo centrinė šventvietės ar apeigų atlikimo dalis, kur buvo, jei iš viso buvo, kulto pastatas ar stabas. Dažnai tokiuose objektuose aptinkamas tik labai menkas kultūrinis sluoksnis arba net iš vis jo nerandama, o pavieniai, neišskirtiniai radiniai (tarkim, keramika) aptinkami ir kituose su pagonišku kultu nesusijusiuose paminkluose, o svarbiausia, bent jau kol kas, juos negalime tiksliai datuoti. Be to, dalies rašytiniuose šaltiniuose minimų pagoniškojo kulto

objektų – upių ir ežerų, miškų ar vietovių iš viso negalime tyrinėti įprastiniais archeologiniais metodais.

Iki mūsų dienų išliko gana daug vietų, kurių pavadinimai rodo, kad jos galėjo būti susijusios su pagonybe. Lietuvoje yra užfiksuota apie 10 Šventaragiais vadinamų vietovių, iš kurių dalis neabejotinai siejasi su to meto pagoniškos valstybės kulto vieta (Vaitkevičienė D., Vaitkevičius V. 2001: 313). Žinome, kad vietovardžių ir vandenvardžių vardai yra labai pastovi, mažai kintanti vardyno dalis, todėl tokių vietų registracija ir analizė itin svarbi. Tarkim, „Lietuvoje, Latvijoje bei Rytprūsioose žinomos 267 šventvietės, vadinamos Alkais. Daugumą iš jų sudaro kalnai (112), pievos, laukai (68), taip pat upės (34), ežerai, kūdros (18), pelkės (14), girios (12), salos (9) (Vaitkevičius V. 1998: 335). Toks vietovardis itin populiarus Žemaitijoje, kiek retesnis Aukštaitijoje ir Dzūkijoje, neaptinkamas šiaurinėje Lietuvoje bei Suvalkijoje. Be to, Lietuvoje yra gana daug tokių vietovių kaip Perkūno miškas, Perkūnlaukis, Gojus ir t.t., kurių vardai, be abejo, siekia pagonybės laikus. Tačiau, kaip jau minėta, dabar sunku atsekti, kada tokios vietovės tapo šventomis, kokios ten vykdavo, jei iš viso vykdavo, apeigos, ar buvo ten pagoniški kulto statiniai.

Neabejotina, kad senovės lietuviai garbino ir laikė šventais kai kuriuos miškus, atskirus, išskirtinius medžius, buvo šventi ežerai, upės, šaltiniai, akmenys ir kiti gamtos objektai. Tai yra minima ir rašytiniuose šaltiniuose. Tačiau tokių metraščių, kurie aprašo XIII–XIV a. Lietuvos pagoniškojo kultą paminklus, taip pat nedaug. 1249 m. tarp Kryžiuočių ordino bei sukilusių prūsų buvo pasirašyta Christburgo sutartis. Joje minimas stabas, „kurį jie (prūsai) buvo įpratinę vieną kartą per metus prisirinkę vaisių puošti ir garbinti kaip dievą – jam vardą davė Kurche – ir kitiems dievams, kurie nesukūrė nei dangaus, nei žemės ir kokiais bebūtų vadinami vardais, pažadėjo toliau nebedaryti aukų...“ (Urbanavičius V. 1993: 5). Christburgo sutartis – pirmasis rašytinis šaltinis, kuriame minimi aptariamojo laikotarpio pagonių garbinti stabai, bet ji nemini buvus šventyklas. Pagoniškus prūsų ir lietuvių papročius gana dažnai mini ordino kronikininkas Petras Dusburgietis (Petras Dusburgietis 1985). Jis mini ne tik vyravusį mirusiųjų deginimo kultą, bet ir „amžinąją ugnį, aukų deginimą“ šventosiose vietose. Taip pat teigiama, kad Nadruvoje buvo vietovė vadinta Ramovė, „kur gyveno Krivis, kurį gerbė kaip Popiežių. Jo klausė ne tik nadruviai, bet ir kitos gentys, lietuviai ir Livonijos žemės gyventojai“ (Petras Dusburgietis 1985: 87). Šią Ramovę XVI a. išpopuliarino Simonas Grunau. XIV a. pagoniškuosius papročius aprašė Enėjus Silvijus Pikolominis, kuris informaciją gavo iš Jeronimo Prahieško, buvusio misionieriumi Lietuvoje, bet Vytauto išvyto, nes ketino „išskirti šventąją giraitę ir atimti dievo buveinę“ (Jurginis J., Šidlauskas A. 1983:

43–44). Anot J. Prahieško, Lietuvoje buvo garbinti ugnis ir žalčiai, šventieji alkai, šventi miškai, šventi medžiai, bet apie jokiais buvusias šventoves jis neužsimena. Šventuosius miškus, šventus ežerus ir upes bei atskiras vietoves gana dažnai mini ir 1384–1402 m. Vokiečių ordino, pagal jų žvalgų surinktus duomenis, sudaryti Lietuvos kelių aprašymai. Pagoniškosios Lietuvos valstybės tikėjimą bene išsamiausiai aprašė lenkų kronikininkas Janas Dluogošas. Jo parašytoje „Lenkijos istorijos 12 knygų“ minima, kad svarbiausias lietuvių garbintas dievas buvo Perkūnas, kuriam buvo nuolatos deginama šventa ugnis. Taip pat minima, kad kiekviena tuometinė šeima ar giminė turėjo savo šventus židinius, kur buvo deginami mirusieji drauge su ginklais, žirgais, aukojamos aukos. Šventieji miškai, ten deginta šventoji ugnis ir stabmeldiški altoriai, esą buvę ir Žemaitijoje. Jogailos paliepiu, buvo išgriautas ir užgesintas šventasis židinys, „buvęs už Nevėžio upės, ant aukšto kalno viršūnės“ (Jurginis J., Šidlauskas A. 1983: 47–48). Taip pat J. Dluogošas mini, kad šventoji ugnis, šventykla ir altorius aukoms aukoti buvo ir Vilniuje, toje vietoje, kur buvo pastatyta katedra. Tiesioginių duomenų, tuo labiau aprašymų, kaip atrodė tuometinės pagoniškos šventyklos, šiame šaltinyje nėra. Minima tik garbinta šventa ugnis, šventos vietos, užsimenama apie altorius. Iš vėlesnių, jau po Lietuvos krikšto parašytų darbų, svarbi Motiejaus Strijkovskio (1547–1587) parašyta „Lenkijos, Lietuvos, Žemaitijos ir Rusijos kronika“. Šiame darbe minimi ne tik pagoniškieji dievai ir jų vardai, garbintos šventos vietos, bet ir pateikti duomenys apie pagoniškojo kulto centrą, kuris esą buvo Vilniuje Neries ir Vilnios santakoje. Kalbama, kad šioje vietoje buvo sudegintas kunigaikštis Šventaragis, kurio vardu ir pavadinta ši vieta. Vėliau čia buvo deginami visi pagoniškosios Lietuvos valdovai, įkurta šventykla, kurioje degė šventoji ugnis. Ši šventykla ir joje stovėjęs Perkūno stabas bei jo altoriai buvo nugriauti Jogailos įsakymu, įvedant krikštą.

Taip pat būtina paminėti ir Teodoro Narbuto devynių tomų „Lietuvos istoriją“, išleistą 1835–1841 m. Jos pirmasis tomas ištiesai paskirtas lietuvių mitologijai (Narbutas T. 1992). Anot N. Vėliaus, „Teodorą Narbutą visai pagrįstai galima vadinti lietuvių mitologijos tėvu...“, bet dėl savo itin nekritiško, o dažnai netgi itin laisvo interpretavimo rašytinių šaltinių, jis labai skirtingai vertinamas ir interpretuojamas (Vėlius N. 1992: 18–46). Ypač tai liečia T. Narbuto pateiktą Vilniaus Perkūno šventyklos parašymą, kuris paimtas iš XVII a. pabaigos Johano Frideriko Livijaus kronikos. Ilgą laiką buvo manoma, kad ji dingusi, bet visai neseniai „naujai“ atrasta Lietuvos Mokslų Akademijos centrinėje bibliotekoje. Dalis istorikų įrodinėja, kad tai akivaizdus falsifikatas (Dubonis A. 1997: 311), kiti ne tik ja neabejoja, bet ir sugretinę su Katedros kasinėjimų informacija, laiko neabejotinu tuometinės pagoniškos šventyklos aprašymu (Urbanavičius V. 2000:

19–25). Kadangi šis aprašymas sukėlė ne tik daug diskusijų, interpretacijų, bet ir, esą, labai tiksliai aprašo pagrindinę tuometinės Lietuvos pagonišką šventyklą, jis šioje vietoje pateikiamas, taip kaip jį perrašė T. Narbutas. „Vilniuje, kur dabar bažnyčia katedra, augo senas ąžuolynas, pašvęstas stabmeldžių dievybėms, – toje pačioje vietoje, kur Vilnia susilieja su Neries (Vilijos) upe: ten pat prie miško stovėjo didelė Jupiterio Griausmavaldžio, arba Perkūno, tai yra žaibų dievo, šventykla, kunigaikščio Gerimanto (Gierejmundą) pastatyta 1265 metais iš mūro. Jos ilgis buvo 150, plotis – 100, pačių sienų aukštis – 15 uolekčių. Bet virš jos nebuvo stogo; į ją vedė tik vienas įėjimas nuo didžiosios upės pusės; prie sienos, esančios priešais įėjimą, buvo koplyčia, kurios viduje buvo (laikomos) įvairios retenybės ir vertingos šventenybės; po ja buvo rūšys, kuriame laikė šventuosius žalčius, rupūzes ir panašius šliužus; virš koplyčios kilo altana, išsikišusi 16 uolekčių aukščiau už šventyklos sieną. Pačioje altanoje stovėjo medinis dievo stabas, atgabentas iš Palangos šventųjų miškų. Koplyčia ir altana buvo (sumūrytos) iš plytų. Čia pat, priešais koplyčią, kilo aukuras, pastatytas ant 12 laiptų; kiekvienas iš tų laiptų buvo ½ uolekties aukščio, 3 uolekčių pločio, apvertas rąstais, o pats aukuras buvo kvadratinis, trijų uolekčių aukščio, 9 uolekčių pločio; viršuje jį juosė daugybė stumbrų ragų; apskritai aukuro aukštis siekė 9 uolektis. Kiekvienas laiptas buvo skirtas kuriam nors vienam Zodiako ženklui; kas mėnesį, tą dieną, kai saulė kildama ar leisdamasi įžengdavo į tą ženklą, ant tų laiptų buvo uždegami ir aukojimo laužai; taigi aukščiausias laiptas buvo Vėžio, o žemiausias – Ožiaragio. Tačiau tikroji auka, kaip manyta, ant laiptų nebūdavo deginama, (deginavo) jos imitacijas, nulipdytas iš vaško, kaip antai Liūto, Mergelės. Ant aukštojo aukuro kai kurioms šventosiomis dienomis būdavo deginamos gyvulių aukos; jame visuomet degdavo Amžinoji ugnis, prižiūrima tam specialiai paskirtų žynių. Vidury aukuro buvo padaryta įduba taip sumaniai, kad jokia liūtis, sniegas ir vėjas negalėdavo užgesinti ugnies; priešingai, tokiais atvejais liepsnos kildavo dar aukščiau; tikriausiai dėl degių medžiagų. To aukuro viduje buvo kambarėlių aukojimo indas ir panašioms daiktams laikyti. Prie šventyklos įėjimo buvo Krivių Krivaičio (Krewe-Krewejt) – žynių žynio rūmas. Tas rūmas turėjo apvalų bokštą, iš kurio buvo stebimas saulės judėjimas; pagal tą stebėjimą aukos deginimas ant aukuro pakopos reiškė pirmąją mėnesio dieną, o plytelė su tam tikru ženklu, įmūrijama bokšto sienoje metų pradžioje, rodydavo metus...” (Narbutas T. 1992: 208–209).

Norint, atsekti Katedros raidą, kuri yra ne tik svarbiausias Lietuvos religinis pastatas, bet ir slepiantis savyje tiek pagoniškųjų laikų, tiek pirmojo ir vėlesniojo Lietuvos krikšto paslaptis, tenka bent trumpai apžvelgti jos tyrinėjimų istoriją. Pirmieji Katedros tyrimai pradėti po 1931 m., kai Neries upė užliejo Katedros

rūsius ir vanduo pakenkė pastato pamatams. Tuometiniams architektūriniais tyrimams vadovavo architektūros prof. J. Klosas. Jau tada buvo aptikti ankstesnės, gotikinės Katedros mūrai, surasta per 20 kripty, datuotų XV–XVI a., aptikta 1,4 m storio gotikinės sienos su kontraforsu dalis ir 1,85 m gylyje išlikusios raudonų plytų grindys. Konservatorius S. Lorencas, vadovavęs pastato gelbėjimo darbams, manė, kad tai Jogailos statyta Katedra. Kiek aukščiau, apie 1,67 m gylyje surastos vėlesnės grindys buvo priskirtos antrajai Katedrai, perstatytai po 1419 m. gaisro. Pastaroji, jau Vytauto laikų Katedra, anot to meto tyrinėtojų, buvusi trinavė, kurios vidinė erdvė dviejų aštuoniakampių piliorių eilėmis padalinta į navas. Katedros fasade buvo pora bokštų ir priangis į bažnyčią tarp jų. Katedros tyrimai pratęsti tik 1968–1976 m., 1980–1982 m. ir 1984–1985 m., vadovaujant Paminklų konservavimo instituto specialistams. Didžioji šių tyrimų dalis buvo pastato mūrų architektūriniai tyrimai, bet kartu atlikti ir archeologiniai bei geologiniai žvalgomieji tyrimai. Iš jų išsiskiria 1970–1976 m. tyrimai, kai buvo iškasta 39 perkastos, ir 1984–1985 m. darbai, kada po Katedros grindimis buvo įrengti oro kondicionavimo sistemos kanalai. 1968–1976 m. tyrimų metu Katedros požeminėje dalyje surastas ir išryškintas pirmosios Vilniaus Katedros kontūras. Jo centrinė dalis buvo kvadrato formos, 22,4x22,7 m dydžio, su keturiais stulpais viduje, dalinančiais vidinę erdvę į tris navas. Vakarinėje dalyje buvo masyvus bokštas, rytinės sienos išorėje – presbiterija su puslankio formos apside. Papildomi Katedros tyrimai vykdyti dar ir 1984–1985 m., įrengiant oro kondicionierių sistemą. Tada prie pirmosios presbiterijos šiaurinės sienos surasta dviejų koplyčių pamatų liekanos, o šiaurinės navos viduryje dviejų mūrinių laiptų fragmentai. Jau ankstesnių tyrimų metu buvo nustatyta, kad ši pirmoji Katedra buvo bent du kartus perstatyta. Atrasti laiptai, kaip rodė mūrų analizė, įrengti jau po pirmojo, seniausio, Katedros pastatymo ir jos gaisro. Šis antrasis etapas tyrinėtojų buvo susietas su vėlesniu laikotarpiu, kada vėl sugrižus į pagonybę, šioje vietoje iki pat Lietuvos krikšto 1387 m., anot kai kurių rašytinių šaltinių, stovėjo pagoniška Perkūno šventykla.

Spėjamos pagoniškos šventyklos vieta aptikta vidurinėje Katedros navoje, apie 2,5–2,6 m gylyje nuo dabartinių grindų lygio. Šioje vietoje rastas nedidelis, apie 3x3 m dydžio, lauko akmenų grindinys. Nedideli akmenys sukloti ant storoko molio pagrindo. Matyt, išliko tik dalis šio grindinio, be to, dalis jo sunaikinta XIV a. pabaigoje, įkasant kapavietes. Akmenų paviršiuje aptikta smulkių degėsių, o po juo – 7–20 cm storio su degėsiomis permaišytos rusvos žemės sluoksnelis. Dar giliau – vėl „storokas plūkto molio sluoksnis, kuriame ryškiau išsiskyrė net 3 įvairių laikų horizontai. Tai rodo, kad statinys naudotas ilgesnį laiką“ (Daugudis V. 1992: 68). Taigi šis maždaug 3x3 m dydžio plūkto

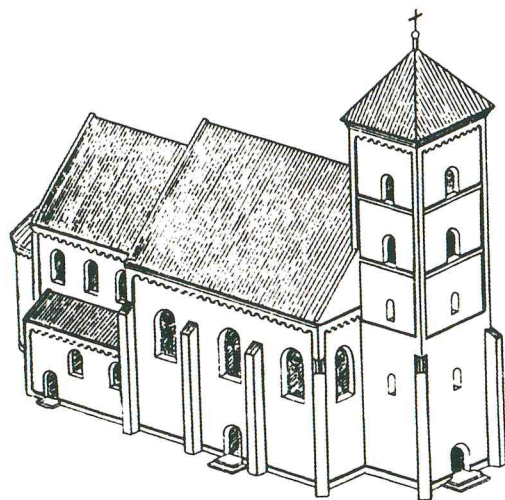
molio sluoksnis, kaip spėjama, galėjo užimti žymiai didesnę plotą, o kadangi visas įrenginio sluoksnis apie 50–55 cm, spėta, kad viršutinis akmenų ir degto molio grindinys įrengtas ne anksčiau kaip XIII a., o esančių dar giliau aptiktų trijų molio grindinių datavimas – liko neaiškus. Aplink šias akmenis ir molio konstrukcijas, maždaug 3,2–3,7 m gylyje, rastos net 6 židinių liekanos. Jų skersmuo siekia iki 1,5 m, o duobučių gylis iki 0,2 m. Kai kuriuose židiniuose rasta lipdyta taip vadinama grublėtoji keramika leidžia datuoti bent tris židinius šios keramikos naudojimo laikotarpiu, t.y. I tūkst. po Kr. Likę trys židiniai (Nr.4,5,6), kuriuose rasti tik degėšiai ir gyvulių kaulų liekanos, buvo „viename sluoksnyje su žiesticia keramika iš II m.e. tūkst. pradžios“ (Daugudis V. 1992: 68).

Minėtų grindinių ir židinių paskirtis tebeliko diskusijų objektu. Katedros tyrėjai mano, kad tai ikirikščioniškojo laikotarpio pagoniškų kulto apeigų vieta (Kitkauskas N., Lisanka A., Lasavickas S. 1987: 40–63, 53–57; Urbanavičius V. 1993). Kiti archeologai yra išsakę tam tikrų abejonių, bet jos, bent kol kas, nėra argumentuotai pateiktos mokslinėse publikacijose (apie tai tėra užsiminta kai kuriose publicistinėse laidose, archeologų diskusijose). Židiniai ir grindinys tyrimų metu nebuvo datuoti tiksliajū metodų būdu (radiokarboninis datavimas ir kt.). Dėl tuometinių tyrimų aplinkybių liko neaiškus nei šios konstrukcijos dydis, nei jų naudojimo seka. Be to, jie rasti tokiam sluoksnyje, kur daugelyje Vilniaus Žemutinės pilies teritorijos vietų surasta neabejotinas jau minėtos grublėtosios keramikos laikotarpio gyvenvietės sluoksnis. Taigi neatmestina galimybė, kad tai tik minėto laikotarpio gyvenvietės ir joje buvusių židinių likučiai.

Vienas iš pagrindinių tuometinių šios vietos tyrimų tikslų buvo surasti ir patikslinti seniausios Katedros, kaip spėta pastatytos Mindaugo krikštui ir karūnacijai, pastato planą (Kitkauskas N. 1989: 91–114). Ši mūro siena, sumūryta ant lauko akmenų pamatų, savo konstrukcija, mūro skiediniu, aiškiai skiriasi nuo vėlesnių statinių. Pirmosios Katedros pastatas, esantis apie 1,7–1,9 m gylyje nuo dabartinių grindų lygio, buvo 22,7 m ilgio rytų – vakarų kryptimi ir 22,4 m pločio pietų – šiaurės kryptimi. Sienų storis prie pamatų apie 1,58–1,7 m. Prie kvadratinio pastato kampų buvo masyvūs, įstriži kontraforsai, kurių plotis apie 1,5 m, o ilgis iki 2,5–3 m. Pastato vakarinėje pusėje buvo bokštas. Pats pastatas – trinavis, kurio vidurinė nava siekė 9,2 m pločio, šoninės – apie 4,9 m. Jo rytinėje pusėje 15,9 m ilgio ir 12,1 m pločio presbiterija su apside. Pastato viduje, tarp griuvenų surasta pavienių glazūruotų grindų plytelių, nerviūrinių plytų. Apie 2,45–2,7 m gylyje buvo aptikta ir nesuardytų glazūruotų grindų plytelių grindų fragmentai. Tai apie 60 glazūruotų plytelių plotas prie šio pastato vakarinės sienos ir dar vienas tokių grindų plotas surastas pastato šiaurės vakariniame kampe.

Plytelių glazūra apsitrynusi, t.y. grindys naudotos bent keletą metų. Jų dydis apie 17x17 cm, storis iki 4–6 cm, briaunos įkypai nusklembtos. Paklotos jo ant smėlio sluoksnelio, tarpus užpildant kalkių ir smėlio skiediniu. Kitose tyrimų vietose surasta ir mažesnių proporcijų (13x13x2,2–2,7 cm), lygiagretainio formos, bespalvė ar perlamutrinė glazūra ir net puoštų geometriniu ornamentu grindų plytelių. Visa tai rodo, kad grindys buvo puošnios, spalvingos, margaspalvės ir gana ilgai naudotos. Deja, pastato aplinkoje ir viduje nepavyko aptikti radinių, kurie būtų tiksliau datotini. Išsiskiria tik surasta miniatiūrinė žalvarinė figūrėlė, kurios aukštis 23 mm, vaizduojanti priklaupusį žmogų su skydu rankoje. Ant skydo emblema: kryžius praskėsta apatine dalimi ir dvi karūnos šonuose. Tai Vilniaus kapitulos emblema. Pastato mūro tyrimai – kiaučinė mūro konstrukcija, pamatuose išlikusių plytų proporcijos (28,3–29,5x14,8–15,6x7,8–9,5 cm), archaiškas, rudos spalvos, labai riebus kalkinis su organinėmis priemaišomis skiedinys, pavienės, bet šiam pastatui priskirtinos plytos, kurių didžioji dauguma be braukų (apie 100 plytų, kurių dydžiai 27,2–28,4x13,7–14,3x7,6–8,3 cm), tyrėjams leido pastatą datuoti XIII a. Taigi tai gali būti pirmoji katedra, datuotina karaliaus Mindaugo laikais, kuris ją pastatė savo krikšto 1263 m. proga (Kitkauskas N. 1989: 124). Deja, problema ta, kad šie architektūriniai ir archeologiniai tyrimai neabejotinai rodo tik tai, kad iki 1419 m. gaisro ir Vytauto perstatytos katedros buvo žymiai senesnis katalikiškas kulto pastatas. Prieš tai ten stovėjęs pastatas iškart buvo įvardytas kaip Katedra ir tuo pačiu įvardyta karaliaus Mindaugo krikšto vieta. Jokių kitų alternatyvų, tarkim, kad tai XIV a. bažnytelė, priskirtina pranciškonams ar kt., tyrėjams nekilo.

Tyrimai rodo, kad šis kvadratinis pastatas arba Mindaugo statyta Katedra, kuri laiką buvo apleistas (Kitkauskas N. 1989: 115). Virš glazūruotų plytelių yra smėlio, griuvenų sluoksnis. Virš jo, apie 1,9 m gylyje yra sekantis grindų, paklotų iš plytų ant skiedinio arba smėlio, sluoksnis; dar vienas, trečiasis, bet irgi susijęs su šio pastato raida, plytų grindų sluoksnis, paklotos ant smėlio, yra apie 1,7 m gylyje (Kitkauskas N. 1989: 115). Kvadratinio pastato šiaurinės sienos vidinėje pusėje, ties jos viduriu, į vakarus ir rytus išmūryti laiptai, pakopomis kylantys į pietų pusę (Kitkauskas N. 1989: 115). Surasti 1,6 m pločio laiptai. Geriau ištirti tik rytiniai laiptai, kurių pakopų, sumūrytų iš raudonų plytų aukštis, 9–10 cm, plotis 21–42 cm (Kitkauskas N. 1989: 116–117). Plytų dydžiai panašūs į varpinės bokšto kvadratinės dalies plytų dydžius. Varpinės apatinė dalis, kada šis bokštas buvo dar keturkampio plano, architektūriškai ir archeologiškai nėra visai ištirtas, bet atkasti ir fiksuoti mūrai architektūros istorikų datuojami XIII a. viduriu (Kitkauskas N. 1989: 144). Svarbu, kad minėti laiptai, kurių išliko tik šešios pakopos, ir kvadratinio pastato šiaurinė

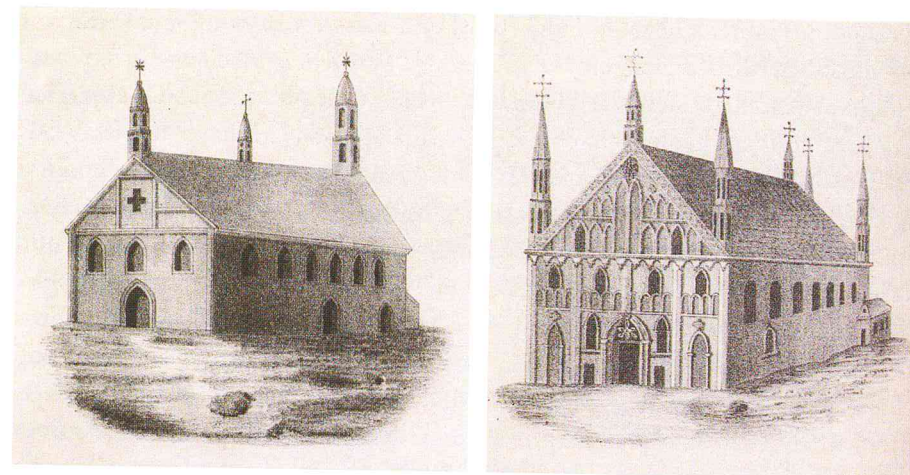

Vilniaus Katedra, pastatyta
Mindaugo karūnavimo proga
(pagal N. Kitkauską)

nava, buvo kurį laiką, matyt XIV a., apiešti ir užpilti žemėmis bei griuvenomis. Be to, „laiptai atsirėmė į akliną sieną ir nuo jos kilo į pietų pusę. Atrodo, kad tiek rytiniai, tiek vakariniai 1,6 m pločio laiptai ėjo per visą siaurinės navos plotį, tik kur jie baigėsi, duomenų nebeliko“ (Kitkauskas N. 1989: 117–118). Šie laiptai priskirtini antrajam kvadratinio pastato panaudojimo etapui.

Pats kvadratinis pirmosios mūrinės katedros pastatas taip pat bent du kartus perstatytas arba iš esmės remontuotas. Išlikusiose mūro sienose fiksuoti du skirtingi statybos etapai (Kitkauskas N. 1989: 124–125). Antrajame statybos etape (pastato raidoje tai jau trečiasis jo panaudojimo etapas) mūryta XIV a. pabaigai – XV a. pradžiai būdingomis plytomis, o vidinė sienų pusė – nutinkuota. Prie pietinės sienos pristatyta pora koplyčių. Viena iš jų apie 6 m pločio, ir jos viduryje yra nedidelė kriptą, kurios vidinės sienos tinkuotos ir puoštos tapytomis gotikinėmis figūromis (Kitkauskas N. 1989: 122–123). Joje pavaizduotas Kristus, jam iš kairės šv. Marija, o iš dešinės šv. Jonas evangelistas. Tokia tapyba datuota XIV a. pabaiga – XV a. pradžia (Kitkauskas N. 1989: 123).

Taigi išskirti net keli pirmosios, taip vadinamo kvadratinio katedros mūrinio pastato, panaudojimo etapai. Jų datavimas ir interpretavimas itin svarbus, nes tai laikotarpis, kada kūrėsi ir stiprėjo Lietuvos valstybė, buvo pirmasis krikštas, atsimitimas nuo jo, pagonybės laikai ir galutinis Lietuvos krikštas. Visi šie įvykiai, be abejo, turėjo atsispindėti pagrindinėje ir centrinėje Lietuvos valstybingumo šventvietėje. Katedros tyrinėtojų ir kai kurių archeologų palaikoma ir netgi papildomai argumentuojama tokia pirmojo Katedros mūrinio pastato raidos schema:

Vilniaus Katedra XV a. (pagal N. Kitkauską)

pirmasis etapas – kvadratinis pastatas su presbiterija – tai Mindaugo krikštui pastatyta Katedra;

antrasis – pagoniškasis laikotarpis, kai pastate įrengiami laiptai ir įkuriama pagoniška šventykla;

trečiasis – po Jogailos krikšto 1387 m. atlikta rekonstrukcija, atkuriamą Katedra.

Tokia pirmosios Katedros raidos schema logiška ir pakankamai argumentuota, bet, deja, atskirų etapų datavimas, pagrįstas ne precizišku, tikslųjų mokslų datavimu (tarkim, radiokarboninis datavimas, dendrochronologinės datos ar pan.), bet tik mūrų statybos (ar net eilinių remontų?) etapų išskyrimais, plytų ir grindų plytelių analize. Kvadratinio pastato raida iki šiol nėra deramai sinchronizuota su kitų mūrų pastatų raida Vilniaus pilių teritorijoje. Plytų, grindų plytelių datavimas negali būti itin tikslus. Tarkim, surastos glazūruotos ir ornamentuotos grindų plytelės, sprendžiant tokių plytelių katalogus (Landgraf E. 1993), gali būti datuojamos tiek XIII a. antrąja puse, tiek ir XIV a. pirmąja puse. Todėl iki šiol Mindaugo laikų Katedros sutapatinimas su kvadratinio pastatu gana rezervuotai pristatomas pastarojo meto istorikų darbuose apie XIII–XIV a. Lietuvą. E. Gudavičius, aptardamas Mindaugo krikšto galimybes ir minėto kvadratinio pastato interpretavimą, mano, kad „neprieštaraudamas vis dėlto negalėjau atmesti ir statinio datavimo XIV a. alternatyvos... Taigi vertėtų palaukti tobulėsių laiko nustatymo priemonių ir nedaryti skubotų sprendimų“ (Gudavičius E. 1998: 161, 239).

Problematiškas ir „po Mindauginės“ pagoniškos šventvietės datavimas. Minėti židiniai datuoti gana aptakiai, tik pagal pavienes keramikos šukes.

Vyrauja nuomonė, kad „Mindaugo pastatyta Katedra tapo neberekalinga ir veikiausiai perdirbta į pagonišką šventyklą. Perdirbta nekeičiant net plano, pritaikant Katedros sienas ir kolonas“ (Urbanavičius V. 2000: 23). Nors, kai nėra preciziško archeologinio datavimo, netgi dėl kvadratinio pastato statybos pradžios, diskutuojama ir dėl tokios schemos. Anot, istoriko S. C. Rowello, „visai logiška, kad ši keista kvadratinė konstrukcija, išgelbėta buvusios katedros dalis, tapatintina su pagonių šventykla (kvadratine, su dvylika akmeninių laiptų nuo Neries pusės), detalai aprašyta Livijaus ir iš dalies Dlugoszo bei Strykowski. Rivijaus ir devyniolikto šimtmečio istorikų pateikiamos šios šventovės datos vis dėlto diskutuotinos... Daug įtikinamiau būtų sieti šventovę su Gedimino religine programa. Tvirtas, valingas didysis kunigaikštis patogiai įsitaisė Vilniuje. Literatūriniai šaltiniai jam priskiria nuopelnus dėl Perkūno stabo iškėlimo šventovėje, pastatytoje katedros vietoje. Religinę reformą ir šventovės statybą Strykowski ir Lietuvos metraštinis sieja su Gedimino, o ne su Traidenio vardu“ (Rowell S. C. 1994: 146–147). Be to, tenka pabrėžti, kad tokia pagoniška mūrinė šventvietė, kurioje esą būta altoriaus ir stabo, speciali mūrinių laiptų konstrukcija, jei ir egzistavo XIV a., matyt, buvo unikali ir vienintelė tokio tipo pagoniška šventykla tuometinėje Lietuvoje. O ir jos vaizdas labiau primena antikinio pasaulio šventyklas.

Antroji šventvietė, kurios archeologiniai tyrimai leidžia pagrįsti ir atkurti spėjama jos vaizdą – Birutės kalnas Palangoje. Tai, kad šioje vietoje buvo pagoniška šventvietė, kalba Lietuvos metraštinis (Lietuvos metraštinis 1971: 72–73) bei istorinė tradicija (Žulkus V. 1997: 19–20). Minėtoje kronikoje yra užrašytas pasakojimas, kad amžiną ugnį šioje vietoje kūrenusi vaidilutė Birutė, kuri tapo Kęstučio žmona. Archeologiniai šios vietos tyrinėjimai rodo, kad to meto alkavietė buvo įrengta apie 19 m aukščio kalvos viršuje, kurios apie 16x13 m dydžio aikštelės pakraščiai apjuosti supiltais 2,5 m aukščio pylimais (Žulkus V. 1997: 29–38). Pylimų, kurių plotis siekė nuo 6 m iki 12 m pločio, vidinėje pusėje aptiktos 11 medinių stulpų vietos. Šie stulpai, iš kurių tik du tašyti, išdėstyti įvairiais intervalais. Rytiniame pakraštyje buvo dvi poros ir, matyt, po dabartine koplyčia dar viena pora, o tai galėjo sudaryti 8,5x1,75 m dydžio statinį (Žulkus V. 1997: 48). Kadangi jokių sienų neaptikta, galima spėti, kad šis statinys turėjo tik stulpais paremtą stogą, arba greičiausiai tarp stulpų buvusią pakylą – platformą. Stratigrafija rodo, alkavietė buvo apleista ir tik po to šis statinys rytinio pylimo papėdėje degė. Per 3 m į rytus nuo statinio vidurinės stulpų poros buvo dar vienas stulpas, įkastas atokiau, pylimo aukštesnėje dalyje. Šie trys stulpai sudarė aikštelės ir pylimo orientavimo ašį. Šiauriniame pylimų šlaite, apie metrą aukščiau aikštelės, stovėjo penki stulpai,

o pietiniame krašte – vienas atskiras stulpas...“ (Žulkus V. 1997: 48). Deja, alkavietėje neaptikta ir ten buvusiose laužavietėse nerasta jokių radinių, o surastos laužavietės nesudarė aiškios sistemos ir minėtas statinys datuotas XIV a. antrąja puse – pabaiga tik pagal sluoksnių išsidėstymą, t.y. stratigrafiškai. „Nebuvo apibrėžtos vietos, kur ugnis kūrenta pastoviai. Kai buvo atliekamos kokios nors ugnies garbinimo apeigos, tai kūrenama ugnis periodiškai būdavo užkurama vis kitoje vietoje“ (Žulkus V. 1997: 48). Alkavietės vienuolika stulpų, iš jų šeši labai tiksliai, rikiuojasi į 16 m skersmens ratą, kurio centras yra aikštelės vidurys. Alkavietės simetrijos ašį žymi trys vienoje linijoje buvę stulpai rytinio pylimo atšlaitėje. Buvo pastebėta, kad ši menama linija rodo vietą, kur jūron leidžiasi Saulė balandžio 23 dieną, t.y. per Jurgines. Dėl to spėta, kad nevienodai sukasti stulpai sudaro sistemą, kuri galėjo žymėti kai kurias Dangaus šviesulių padėtis, visų pirma Saulės laidos. Šią prielaidą patvirtino paleoastronominiai tyrinėjimai“ (Žulkus V. 1997: 48).

Su pagoniškos šventyklos statiniu siejama ir Verkiuose, Vilniaus miesto pakraštyje, esamos dvarvietės teritorijoje, surastų statinių archeologinis interpretavimas (Varnas A. 1992: 65–73). Pietvakarinėje parko dalyje, ant šlaito, buvo atkasta 2 m aukščio ir 2,5 m ilgio mūro sienos dalis. Jos storis apie 0,7 m, sumūryta akmenų ir iš raudonų, blogai išdegtų plytų, kurių dydis 25–30x13–15x6–8 cm. Sienos apačia liko neatkasta, o surastas mūras vizualiai buvo datuotas XIII a. (Varnas A. 1992: 68). Šalia minėtų mūrų buvo rastas 7x5 m dydžio molio ir akmenų grindinys bei pora stulpaviečių, kurių dydis 35 ir 20 cm, atstumas tarpusavyje tik 20 cm. Tyrimų autorius mano, kad tai „gal pagoniško dievaičio stovėjimo vietos...“ (Varnas A. 1992: 68). Tačiau, palyginti fragmentiški tyrimai, tiksliai datuojamos medžiagos nebuvimas, apytikslis mūrų datavimas ir neaiškus jų santykis su kitais mūrais (minėti statiniai yra XVI a. mūrinės koplyčios teritorijoje) neleidžia nei atkurti šios šventvietės vaizdą, nei be išlygų priimti tokią tyrėjo interpretaciją.

Jau minėta, kad Lietuvoje yra tyrinėta ir keletas alkakalnių. Deja, jų tyrimai neleidžia tiksliai atkurti nei ten vykusių apeigų, nei tuo labiau kalbėti apie ten buvusius statinius. Tai sąlygojo palyginti maža tyrimų apimtis, jų metu praktiškai nesurasta geriau datuotinių radinių. Iš svarbesnių, kiek didesnės apimties tokių tyrimų paminėtina Gojaus (Šilalės rj.), Raizgių Alkos kalno (Šiaulių rj.) tyrimai. Didesnės apimties archeologiniais tyrimais kiek išsiskiria Raizgių alkakalnio tyrimai, vykdyti 1972 m., kada ten buvo ištirta apie 1000 kv.m (Urbanavičius V. 1974: 105–106). Tai pailgos formos kalva, kurios plotas apie 50x20 m. Surasta keletas tamsesnių dėmių ir pora įkastų stulpaviečių, apdėtų akmenimis, vietų, bet nerasta nei laužaviečių, nei radinių. Tebeliko neaiškus nei šio objekto nau-

dojimo laikas ir „neaiški stulpų paskirtis ir chronologija“ (Urbanavičius V. 1974: 105–106). Gojaus alkakalnyje iš viso nerasta kultūrinio sluoksnio ir tik šios kalvos papėdėje, prie ežero kranto, surasta nedidelė laužavietė ir žiestos keramikos šukių. Su pagonišku kultu gali būti siejamas ir Naglio kalnas Palangoje, kur tyrimų metu buvo surasta keletas laužaviečių, kurios stratigrafiškai gali būti datuojamos XV–XVI a. (Žulkus V. 1997: 175–176). Matyt, ateityje, vykdant alkakalnių archeologinius tyrimus, būtina, kaip rodo Birutės kalno tyrimai, tyrinėti dideliais plotais, atsižvelgti į galimą paleoastroniminį šių vietų panaudojimą ir ypatingą dėmesį skirti preciziškam surastų nors ir labai menkų kultūrinių sluoksnių, dažniausiai be radinių, datavimui tikslųjų mokslų pagalba.

Archeologas V. Urbanavičius, išsamiausiai ir daugiausiai kasinėjęs šio laikotarpio pagoniškas šventvietes, neabejoja, kad pagonybės laikais „išpranašautiems reiškiniams turėta specialių vietų, specialių šventovių.“ (Urbanavičius V. 1974:). Viena iš tokių šventyklų galėjo būti prie Kvedarnos piliakalnio (Šilalės rj.), kur upelio slėnyje, „kurią iš visų pusių supa kalvos ir piliakalnio šlaitas, išliko į sostą panašus akmuo, vadinamas Velnio sostu, arba „Velnio kraste“. Ištyrus paaiškėjo, kad šis akmuo pastatytas ant specialaus postamento, sukrauto iš mažesnių akmenų. Žymesnio kultūrinio sluoksnio prie akmens nerasta, tačiau tyrimų metu pastebėtas savotiškas akustinis efektas: nuo akmens sklindantis garsas piliakalnio aikštelę pasiekia daug kartų sustiprėjęs, lyg oratorius kalbėtų per labai stiprų garsiakalbį. Jeigu daugiau jokių apeigų čia ir nebūtų atliekama, tai vien šio efekto būtų užtekę norimam rezultatui gauti...“ (Urbanavičius V. 1993: 46). Minėto archeologo nuomone, stacionarios pagoniškos šventyklos kaimo bendruomenėse dar ilgai, net iki XVII a., egzistavo netgi po oficialaus Lietuvos krikšto (Urbanavičius V. 1993: 18–20).

Prie archeologinių paminklų, atstovaujančių galimai tokių pagoniškų šventyklų – aukurų kategorijai, priskiriami akmenys. Juos pagal formą ir ypač požymius galima suskirstyti į kelias kategorijas.

Mitologiniai akmenys su vardais ir padavimais (iki mūsų dienų jų išliko apie 100). Dalis jų, be abejo, buvo garbinami pagonybės laikais. Tai patvirtintina ir jų vardai – laumių, velnio, mokų, raganų ir kt. akmenys. Archeologiniai tokių akmenų aplinkos tyrimai dažniausiai be rezultatų, nes kultūrinio sluoksnio aplink tokius akmenis neaptinkama ir archeologai bejėgiai atspėti tokio akmens reikšmę bendruomenei ar ką nors argumentuotai pasakyti apie jų vardų kilmę ir chronologiją.

Akmenys su žmonių ar gyvulių pėdomis (žinoma per 50). Beveik apie visus tokius akmenis pasakojami ir padavimai, aiškinantys ženklų kilmę. Didžiojoje dalyje tokių akmenų matosi natūralios kilmės arba iškaltos žmogaus ar gyvulio,

paukščio pėdas primenantys ženklai. Manoma, kad tokie akmenys galėjo būti naudojami kaip kulto paminklai, o dalis galėjo žymėti bendruomenės valdomus plotus.

Akmenys su ženklais, iškaltomis raidėmis, herbais, skaičiais ir pan. (žinoma per 20). Daugumoje tokių akmenų iškalti ženklai istoriniais laikais ir jie naudoti kaip riboženkliai. Paminėtini tokie akmenys – Vilniuje, Žvėryne, kuriame iškaltas herbinis ženklas – apskritimas ir stulpų vartai jame, Gerklinės kaimo (Ukmergės rj.) akmuo, kuriame iškaltas herbas – strėlė su ją kertančiais skersiniais ir kt. Tačiau žinoma ir akmenų, kuriuose iškalti ženklai gali būti siejami su saulės kultu. Bene garsiausias iš jų Dapšių kaimo (Mažeikių rj.) akmuo su iškaltais keturiais apskritimais, bet ir šis, ir dauguma tokių akmenų yra jau ne savo pirminėse vietose ir archeologiniai jų aplinkos tyrimai taip pat nepadeda paaiškinti jų panaudojimo prasmę ir laiką.

Dubenuotieji akmenys, pagal akmens ir dubenų formą bei gylį dar savo ruožtu skirstytini bent į tris pogrupius. Dauguma archeologų sutaria, kad seniausia dubenuotųjų akmenų grupė, datuotina Bronzos ir Ankstyvojo geležies laikotarpiu ir galbūt garbinta net ir istoriniais laikais, tai akmenys, kurių paviršiuje matomi iškalti maži dubenėliai – duobutės. Tai dideli, neapdirbti akmenys su keliolika ar keliasdešimtimi iki 5–7 cm skersmens ir 2–3 cm gylio duobutėmis, kurių žinoma per 30 (Vaitkevičius V. 1996: 6–22). Jų paskirtis ir panaudojimas istoriniais laikais tebėra neaiškus galbūt turint omenyje pagoniškųjų tradicijų tęstinumą, galėjo būti garbinami ir istoriniais laikais. Bandymai paaiškinti ar surasti šių duobučių sistemą siejant jas su žvaigždėlapiais labai abejotini, o archeologiniai jų aplinkos tyrimai informacijos bent kol kas nepateikė.

Antrąją tokių „akmenų grupę sudaro *cilindro formos akmenys*, kurių viršutinėje plokštumoje iškalti iki 50 cm skersmens cilindro formos plokščiadugniai dubenys. Dubenų gylis siekia 10–15 cm... Iki šiol jie teaptikti šiaurės ir rytų Lietuvoje“ (Urbanavičius V. 1993: 18). Tokių akmenų žinoma apie 20 ir iš jų aplinką tyrinėjęs archeologas V. Urbanavičius neabejoja, kad tai šventviečių aukurai, buvę įrengti „toliau nuo tuometinių gyvenviečių, miškuose, pelkėse, upių slėniuose ar šiaip nuošalesnėse vietose. Jos veikė jau krikščioniškais laikais ir, be abejo, buvo nelegalios. Jų topografija rodytų, kad tai buvo ne atskirų šeimų, o didesnės žmonių grupės, greičiausia viso kaimo nuosavybė. Sudėtinė čia atliekamų apeigų dalis buvo ugnies kūrenimas ir aukojimas... Šventviečių su šios formos aukurais klestėjimo laikotarpiu reikėtų laikyti XVI a. II pusę – XVII a...“ (Urbanavičius V. 1993: 18).

Trečia dubenuotųjų akmenų grupė – „tai plokščiu viršumi iki 1,2 m ilgio *akmenys, kurių viršutinėje plokštumoje iškalti į apačią siaurėjantys dubenys*. Ak-

menys netaisyklingos formos, šiurkščiu paviršiumi. Tik tas dubuo nugludintas. Jo skersmuo ir gylis vienodi ir siekia 20 cm. Akmenys dažniausiai būna senose kaimavietėse, senų sodybų vietose...“ (Urbanavičius V. 1993: 19). Juos tyrinėjusio archeologo V. Urbanavičiaus manymu, tokie smailiadugniai akmenys naudoti „kaip namų aukurai, prie kurių buvo prašoma malonių šiems namams“ (Urbanavičius V. 1993: 19). Spėjama, kad jų garbinimas turėjo būti glaudžiai susijęs su žalčio kultu. Archeologinės aplinkos prie tokių akmenų tyrimai leistų spėti, kad jie naudoti kaip aukurai XVI–XVII a. Būtent pastarųjų akmenų datavimas gana problematiškas, nes didžioji jų dauguma yra ne savo pirminėse vietose, dažnai naudoti kaip laiptai į trobą ar net įmūryti į namo pamatus, bet tradiciškai saugoti kaip sodybos reliktais. Galbūt apie šiuos akmenis kalbama 1600 m. jėzuitų pranešime: „Kitur (kitose vietose) sandėliuose laikomi dideli akmenys, į žemę įkasti, plokščiu paviršiumi į viršų (paguldyti), ne žeme, o šiaudais apdengti; juos vadina Deivėmis (=Deives) ir ištikimai garbina, kaip grūdų ir galvijų saugotojus“ (Greimas A. J. 1979: 215).

Taigi galima teigti, kad didžioji tyrinėtų pagoniškojo laikotarpio kulto paminklų dalis dėl menko kultūrinio sluoksnio ir itin menkų radinių (dažniausiai tik mažytės, pavienės puodų šukės) sunkiai datuojami ir tuo pačiu gali būti gana įvairiai interpretuojami. Problemą komplikuoja ir tai, kad istorikai, etnografai, religijotyrininkai, tyrinėdami rašytinius šaltinius, tautosakinius duomenis labai skirtingai suvokia ir interpretuoja pagoniškąją kultą. Turbūt geriausias tokių diskusijų pavyzdys – prieš kelis dešimtmečius tarp istorikų J. Jurginio ir etnografės P. Dundulienės „liepsnojęs“ ginčas (Jurginis J. 1976; Dundulienė P. 1989).

Katalikiškųjų bažnyčių archeologiniai tyrinėjimai

Bažnyčių archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje taip pat nėra gausūs, nors tokie tyrimai svarbūs ne tik atkuriant seniausiųjų bažnyčių vaizdą, bet ir atsekant viduramžių miesto užstatymo raidą. Be to, iki šiol tebelieka beveik netyrinėti XIII–XV a. miestiečių kapai Vilniuje, Kaune, Trakuose. Tikėtina, kad tokie kapai buvo prie senųjų bažnyčių, jų šventoriuose. Taip pat tikėtina ir tai patvirtina Vilniaus Katedros raida bei kai kurios užuominos rašytiniuose šaltiniuose, kad dalis bažnyčių po krikšto galėjo būti pastatytos ankstesnių, pagoniškųjų, šventviečių vietose. Kalbant apie viduramžių bažnyčių archeologinius tyrinėjimus, būtina paminėti Vilniaus Katedrą, buvusią Šv. Onos – Šv. Barboros bažnyčios vietą Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje, Šv. Gertrūdės bažnyčią Kaune, senąją

Kernavės bažnyčios vietą. Archeologiniai tyrimai vyko ir kitose seniausiose bažnyčiose ar jų šventoriuose (paminėtina Vilniaus Pranciškonų bažnyčia, Kauno Šv. Jurgio bažnyčia ir kt.), bet, deja, tenykščiai tyrimai buvo labiau architektūriniai nei archeologiniai, o surasta medžiaga iki šiol nėra apibendrinta ir publikuota.

Archeologiniai ir architektūriniai tyrimai gerokai papildė istorines žinias apie Vilniaus Katedros raidą. Senojo, taip vadinamo kvadratinio pastato, istorija siejama su Mindaugo krikštu, antrasis etapas – su pagonybės laikų pagoniškąja šventykla, o trečiasis šio pastato panaudojimo etapas – vėl katalikiška Katedra po 1387 m. Jogailos krikšto. Tokiu atveju, Jogailos krikšto metu buvo atlikta tik jau daugiau kaip prieš šimtą metų pastatyto pastato rekonstrukcija. Tai buvo taip pat trinavis halinis pastatas su presbiterija, kurio netinkuotų plytų fasadas papuoštas perdegtų plytų trumpainiais. Katedros kampus ir sienas rėmė masyvūs kontraforsai ir bent penketas koplyčių. Griuvėnose rastos profiliuotos plytos, nerviūrinės skliautų plytos rodo, kad tai buvo puošnus, gotikinio stiliaus pastatas. Šis pastatas buvo nugriautas, kaip manoma po 1419 m. gaisro. Po jo pastatyta katedra buvo „trinavė, halinė, vakarų – rytų kryptimi padalinta į 9 travėjas, su lygiai užbaigta visų trijų navų rytine siena“ (Kitkauskas N. 1989: 135). Šios Katedros išorinis vaizdas, anot to meto keliautojo Žilibero de Lanua, jam priminė Fromborgo katedros (Lenkija) vaizdą (Kitkauskas N. 1989: 139–140). Labai panašus Katedros pagrindinio fasado vaizdas iki 1530 m. yra paskelbtas ir XIX a. istoriko T. Narbuto (Kitkauskas N. 1989: 140). Dabartiniai tyrimai rodo, kad įvairios rekonstrukcijos ir perstatymai, vykusieji XV–XVIII a., iš esmės nepakeitė šio pastato vėlyvosios gotikos bruožų ir tik XVIII a. pabaigoje, vadovaujant architektui Laurynui Stuokai-Gucevičiui, ji buvo perstatyta į klasicizmo stiliaus pastatą ir tokia išliko iki mūsų dienų.

1955–1959 metais vykdyti didelės apimties kasinėjimai Gedimino kalno Vilniuje papėdėje, kurių metu buvo surasta „Šv. Onos – Šv. Barboros bažnyčios (1551–1666 m.), o jų viduje – liekanos senosios Šv. Onos bažnytelės, stovėjusios čia nuo XIV a. pabaigos iki 1551 m.“ (Tautavičius A. 1960: 9). Ankstesnioji Šv. Onos bažnyčia buvo 20,5 m ilgio ir apie 9 m pločio, absida į Gedimino kalno papėdę, netoli, tik apie 200 m į šiaurę nuo Katedros. Surasti šios bažnyčios pamatai, kurių storis 1,4–1,7 m, sumūryti iš akmenų, kurių tarpai užpildyti plytomis (Tautavičius A. 1960: 14–15). Bažnyčios sienas stiprino kontraforsai, bet sienos neišliko, nes jas nuardė, statant naujesnę bažnyčią. Surastos figūrinės plytos leidžia spėti, kad būta puošnių langų ir durų, o stogas buvęs uždengtas plokščiomis čerpėmis (Tautavičius A. 1960: 15). Be to, tyrimų metu aptikta trijų bažnyčioje buvusių altorių navos kampuose ir absidoje pamatai bei fasado viduje

dviejų stulpų pamatai, kurie rėmė bažnyčios chorą (Tautavičius A. 1960: 15). Surasti palaidojimai tiek bažnyčios viduje ir aplink ją, o svarbiausia tai, kad kai kurie palaidojimai, suardyti kasant pamatus, rodo, kad ši bažnyčia yra pastatyta iki tol buvusių kapinių vietoje. Šv. Onos bažnyčia, anot rašytinių šaltinių, „Vilniaus pilyje stovėjo nuo 1390 m. Todėl ją tenka laikyti viena seniausių Vilniaus bažnyčių... Po oficialaus Lietuvos krikšto čia buvusi pastatyta medinė bažnytėlė. XIV a. pabaigoje ar pačioje XV a. pradžioje medinės bažnytėlės vietoje buvo pastatyta mūrinė bažnytėlė, kuri stovėjo iki XVI a. vidurio. XVI a. viduryje, ją nugriovus, buvo statoma didžiulė nauja Šv. Onos bažnyčia, kuri XVI a. paskutiniaisiais dešimtmečiais pradėta vadinti Šv. Onos Barboros bažnyčia“ (Tautavičius A. 1960: 16–17).

Karaliaus Žygimanto Augusto iniciatyva naujoji bažnyčia šioje vietoje pradėta statyti 1551 m., nugriovus ne tik senąją bažnytėlę, bet ir kitus greta stovėjusius pastatus bei atlikus didelius paruošiamuosius statybai teritorijos darbus (Tautavičius A. 1960: 20). Bažnyčia buvo gana didelė, apie 20 m pločio ir 51,3 m ilgio, vienanavė, asimetriška, su 13,7x4,7 m dydžio priestatu prie šiaurės rytų sienos, ir prie absidos, kurios ilgis apie 15 m ir plotis – 12 m, pristatyta 6,2x4,1 m dydžio zakristija (Tautavičius A. 1960: 21–22). Išliko ir tyrimų metu buvo surasta ne tik šios bažnyčios pamatai, bet ir nuo apie 0,5 m iki 1 m aukščio buvusių puošnių sienų, padengtų pilku tašytu akmeniu bei puoštų raudonų plytų karnizais, likučiai, buvusių kriptų ir spėjamos koplyčios vietos (Tautavičius A. 1960: 24–26). Bažnyčios aplinkoje surasta figūrinių plytų, įvairiaspalvės marmuro skaldos, tašyto akmens karnizinių blokų rodo, kad tai turėjo būti itin puošni bažnyčia. Naujai statoma bažnyčia buvo pavadinta Šv. Barboros vardu, „greičiausiai, norint ją atskirti nuo 1581 m pastatytos Šv. Onos bažnyčios, kuri ir dabar tebestovi šalia Bernardinų bažnyčios. Be to, įtakos turėjo ir tas faktas, kad pilyje buvo numatyta palaidoti Barborą Radvilaitę“ (Tautavičius A. 1960: 26–27). Bet pastaroji bažnyčia liko nepabaigta statyti ir, nors Žygimantas Augustas savo testamentu įpareigojo ne tik užbaigti jos statybą, bet ir perkelti į ją Katedroje palaidotas savo žmonas, ypač po jos apnaikinimo 1655–1661 m. karo metu, ji, gavus specialų karaliaus leidimą, buvo nugriauta 1666 m. (Tautavičius A. 1960: 27).

Kaune 1988 m. ir po dar 1992 m. archeologai tyrinėjo Šv. Gertrūdos bažnyčią (Juknevičius A. 1990: 140–143; Bertašius M. 1994: 211–212). Tai yra viena seniausių gotikinių Lietuvos bažnyčių. Tiksliai statybos data nėra žinoma, rašytiniai šaltiniai mini, kad 1503 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ją paskyrė Kauno parapijinei bažnyčiai. Bažnyčia vienanavė, kvadratinio ne visai taisyklingo plano, su siauresne ir žemesne kvadratine presbiterija ir

vėliau pristatytu neaukštu bokštu. 1655 m. ši bažnyčia buvo apgriauta, apie 1680 m. suremontuota, bet dar ilgą laiką buvo apleista, kol 1750 m. joje ir prie jos įsteigtoje ligoninėje įkurdinti Šv. Roko ordino vienuoliai. Bažnyčia labai nukentėjo Napoleono karo metu, buvo ne kartą remontuojama, perduodama vienuolėms šaraitėms, po to, jau 1921 m. – marijonams. 1948 m. bažnyčia ir vienuolynas buvo uždaryti, bažnyčia paversta sandėliu, o buvusiam vienuolynė išikūrė tarybinės valdžios administracinės įstaigos. Archeologiniai tyrimai ir bažnyčios restauravimas prasidėjo nuo 1988 m., kai Kauno visuomenė pasipriešino tuometinės valdžios norams statyti šioje vietoje minėtų partinių įstaigų pastato priestatą. Išsamiausi šios bažnyčios archeologiniai tyrimai vyko 1988 m., kai buvo iširtas 100 kv.m plotas (Juknevičius A. 1990: 140–143). Tyrimų metu nustatyta, kad bažnyčia pastatyta iki tol buvusių kapinių vietoje, vienu metu statant bažnyčią ir presbiteriją, o bokštas, kaip rodo surasti tų darbų metu apardyti ankstesni kapai su Žygimanto Augusto 1552 m. denaru, vyko XVI a. antroje pusėje (Juknevičius A. 1990: 141). Nustatyta buvusių pirmųjų grindų, kurios buvo išklotos kvadratinėmis, 20x20x5 cm dydžio rusvomis plytelėmis, be to, puošnaus stogo rekonstrukcija, galima pagal surastą gan didelę žaliai ir geltonai glazūruotų čerpių kolekciją.

Senoji Kernavės bažnyčia archeologų tyrinėta 1989–1990 m. (Jankauskas A., Luchtanas 1990: 138–140; Jankauskas A. 1992: 24–28). Seniausios, medinės Kernavės bažnyčios buvo apie 30 m į pietryčius nuo dabartinės XX a. pradžioje pastatytos neogotikinės bažnyčios. Pirmoji bažnyčia Kernavėje pastatyta Vytauto privilegija 1420 m., perstatyta 1522 m. bei po 1674 m., o 1739 m. pastatyta nauja, didesnė, bet irgi medinė, ąžuolinių rąstų bažnyčia, kuri nugriauta tik 1933 m. Pirmoji bažnyčia buvo kiek mažesnė už antrąją, stačiakampė, jos pamatai sudėti iš pavienių vienos eilės akmenų, tarpusavyje nesurištų jokių skiediniu, sienos buvo medinės, stogas dengtas plokščiomis čerpėmis, būta ir vitražinių langų. Antroji bažnyčia jau buvo gerokai didesnė, stačiakampio plano, 22x11 m dydžio, su daugiakampe absida rytiniame gale ir zakristija prie presbiterijos, stogą laikė dvi poros stulpų. Tyrimai rodo, kad dar iki pirmosios bažnyčios šioje vietoje buvo kapinynas ir galbūt nedidelė koplyčia.

Figūrinė plyta iš Vilniaus Žemutinės pilies

Pagonybės laikų laidojimo papročiai

Tik dabartinės Lietuvos teritorijoje gyvenusios baltų gentys sugebėjo sukurti savo valstybę, kuri ilgą laiką, net iki XIV a. pabaigos – XV a. pradžios, buvo pagoniška. 1251 m. Mindaugo krikštas buvo trumpalaikis ir tolimesnei valstybės christianizacijai tiesioginės įtakos neturėjo. Visuotinis perėjimas iš pagoniškos visuomenės į krikščionišką įvyko tik po 1387 m. Aukštaitijos ir po 1413 m. Žemaitijos krikšto. Oficialus Lietuvos krikštas nebuvo staigaus lūžio materialinėje kultūroje riba, kuri atsispindėtų šiaip jau gana konservatyviuose laidojimo papročiuose. Lietuvos archeologinėje literatūroje viduramžių kapinynai suvokiami, kaip valstybinio laikotarpio XIV a. pabaigos – XVII a. pradžios kapavietės, kuriuose dar pastebimi pagoniškojo palaidojimo reliktai.

Vienas iš pagoniškąją Lietuvą nuo tuometinio aplinkinio krikščioniškojo pasaulio skyrusių bruožų buvo laidojimo, t.y. mirusiųjų deginimo, paprotys. Apie jį žinome iš rašytinių šaltinių. „Hipatijaus metraštyje sakoma, kad pats Mindaugas krikščionybę priėmė veidmainiškai: jis ir toliau slaptai atnašavo aukas lietuvių dievams, netgi viešai laikėsi pagoniškųjų prietarų“, taip pat ir degino mirusiuosius (Gudavičius E. 1998: 226). Kronikose aprašomas Lietuvos didžiųjų kunigaikščių Algirdo (1377 m.), Kęstučio (1382 m.) sudeginimas. Apie pagonišką laidojimo paprotį sudeginant mirusiuosius byloja dar proistorės laikus siekiantis Sovijaus (Beresnevičius G. 1992: 88–107) ar Šventaragio mitai. Rašytiniai šaltiniai vienareikšmiai kalba, kad mirę pagoniškos Lietuvos didieji kunigaikščiai buvo pagonišku papročiu iškilmingai sudeginami.

1364 m. prancūzų kronikininko Pilypo De Mezjero pasakojime apie Lietuvos karaliaus (Gedimino?) laidotuves rašoma, kad „... kai numiršta jų (Lietuvos) karaliaus, jo baronai jį aprenkia šarvais ir užsodina ant balto žirgo, taip pat apšarvuoto. Aplink karalių sustato eglinius rąstus, padaro lyg tai medinį narvą. Paskui baronai išrenka patį geriausią iš karaliaus turėtų bičiulių. Jam suteikiama garbė palaikyti draugiją valdovui, lygiai kaip ir jo sielai, būti sudegintam kartu su juo eiti į rojų. Minėtas bičiulis laiko garbe palaikyti draugiją savo valdovui ir gera valią įžengia vidun medinio narvo prie karaliaus, mirusio valdovo, kuris sėdi ant žirgo kaip gyvas. Ir tada baronai su didžiu atsidavimu, su didžiomis maldomis ir raudomis užkuria ugnį, tai yra medinį narvą, sudegina savo valdovą karalių ir jo geriausią bičiulį. Abiejų sielos eina į rojų, kaip jį įsivaizduoja tie žmonės...“ (Nikžentaitis A. 1989: 101–103; Rowell S. C. 2001: 140–141).

Algirdo laidotuves aprašęs Livonijos metraštininkas mini, jog „laidotuvės vyko su didelėmis iškilėmis (magna pompa) ir kūno sudegimu su įvairiais daiktais ir aštuoniolika žirgų pagal jų pačių išgalvotas apeigas (dextrariorum secundum ritum)“ (Henrikas Latvis. Hermanas Vartbergė 1991: 206). Vygandas Marburgietis pasakoja, kad nužudytas Kęstutis buvo atgabentas į Vilnių ir „pagal jų tuometinį dar stabmeldišką paprotį su šarvais, drabužiais, geriausiais žirgais ir medžiokliniais šunimis buvo sudegintas“ (Vygandas Marburgietis 1999: 246).

Mirusiųjų deginimo paprotys, anot to meto rašytinių šaltinių, vyravo tarp prūsų ir kuršių. Baltramiejus Anglas (1190–1250 m.) – apie 1240 m. savo veikale „Apie daiktų savybes“ („De proprietatibus rerum“) rašė, kad Livonijoje lyviai žmonės laužuose sudegindavo į pelenus, mirusiuosius jie aprengdavo naujais drabužiais ir kelionėn jiems įduodavo avių, jaučių bei kitokių gyvulių (Vėlius N. 1996: 230–233). Henriko Latvio kronikoje pasakojama, kad 1223 m. vietiniai gyventojai, sukilę prieš Livonijos ordiną, „kapinėse atsikasinėjo savo numirėlius, ėmė juos iš karstų ir degino pagal savo pagoniškus papročius...“ (Henrikas Latvis. Hermanas Vartbergė 1991: 131). 1249 m. Vokiečių ordino ir prūsų taikos sutartyje buvo sutarta, kad prūsai, iki tol laidoję savo mirusius sudegintus ir įdedant jiems į kapus ginklų bei brangenys, ateityje mirusius laidos nedegintus ir kapinėse (Vėlius N. 1996: 240). Kiek neaiškiau, kaip buvo laidojama pagoniškos Lietuvos rytinėje dalyje, kur gyveno lietuvių ir jotvingių gentys. „Pasaulio aprašyme“ („Incipcium descripciones terrarum“) sakoma, kad Semboje mirusieji buvo laidojami su ginklais ir žirgais, o lietuviai ir jotvingiai buvo gana lengvai pakrikštijami, „kadangi nuo pat vystyklų yra auklėjami krikščioniškų auklių“ (Vėlius N. 1996: 243–246).

Pagoniškoji kultūra, ypač dvasinis pasaulis tebėra gana menkai ištirta sritis. Atkurti ją vien tik pagal rašytinius šaltinius neįmanoma, nes jų mažai, dauguma

vėlyvi, be to, parašyti svetimšalių autorių, kuriems pagonybė buvo svetima, nesuvokiama ir nepriimtina. Tai liečia ir laidojimo papročius.

Rytiniai baltai maždaug XII–XIII amžiaus sandūroje, nustojo mirusiesiems pilti pilkapius. Paplito paprotys mirusiuosius laidoti plokštiniuose kapinyuose, kuriuos pavadiname senkapiais, jie įrengti naujose vietose. Mirusiųjų deginimo paprotys mūsų kraštuose nebuvo visuotinis ar visaapimantis. Dalis baltų genčių mirusiųjų nedegino nuo proistorės laikų. Tokio papročio laikėsi žiemgaliai ir sėliai, kurių teritorijos dalis pateko į Lietuvos valstybę. Žemaičiai mirusiuosius pradėjo deginti tik nuo XI a., bet net ir XIII a., o gal ir XIV a., greta degintinių kapų yra ir nedegintinių palaidojimų. „Suardytų sudegintų mirusiųjų kapų ir apdegusių to laikotarpio dirbinių rasta Antininkų, Pagrybio, Požerės, Šiaudalių (visi Šilalės rj.), Pašatrijos (Telšių rj.), Paalksnių (Kelmės rj.), Jakštaičių-Meškių (Šiaulių rj.), Paluknio (Raseinių rj.) ir kt. kapinyuose. Tačiau dar nežinome, ar XII–XIII a. (o gal ir XIV a.) mirusiųjų deginimo papročiai vyravo, ar greta sudegintų kapų dar buvo laidojami ir nedeginti mirusieji. Nežinome ir kada šis paprotys išnyko – XIV a. ar XV a. pradžioje. XIV–XV a. nedegintų mirusiųjų kapuose dar randame nemaža metalinių papuošalų: žalvarinių segių, žiedų, kartais antkaklę, kabutį, kirvį ar peilį“ (Tautavičius A. 1996: 5). G. Zabiela, suinventorizavęs įvairiuose šaltiniuose paminėtus aptariamojo laikotarpio pagoniškus laidojimo paminklus, mano, kad rytų Lietuvoje, kur lietuviai degintus mirusiųjų palaikus laidojo jau plokštiniuose kapinyuose, žinome vos keletą tokių paminklų, vidurio Lietuvoje jų kiek daugiau (59) ir pietų Lietuvoje taip pat vos 14 (Zabiela G. 1998: 365–367).

Deja, būtent šio, Lietuvos valstybės pradžios laikotarpio, t.y. XIII–XIV a. kapus, o tuo pačiu ir laidojimo papročius pažįstame netgi mažiau nei proistorės. Aptariamojo laikotarpio kapai aptinkami retai. Galbūt dalis jų buvo sunaikinta, kasant duobes vėlesniems kapams, o ir negiliai palaidoti degintinių kapų palaikai galėjo būti sunaikinti įvairių vėlesnių žemės judinimų darbų metu. Dar mažiau tiksliai, bent penkiasdešimties metų tikslumu, datuojamų palaidojimų. Surastų įkapių datavimas gan netikslus. Netgi pirmosios lietuviškos monetėlės vienu autorių datuojamos Kęstučio ir Algirdo laikais, kitų tyrinėtojų manymu, nukaltos jau po Lietuvos krikšto. Dažniausiai tyrimų ataskaitose senkapių įkapės datuojamos ilgu XII/XIII–XIV/XV a. laikotarpiu. Matyt, todėl netgi viename iš geriau ištirtų ir išsamiau aprašytų šio laikotarpio Obelių kapinyne (Ukmergės rj.) tarp daugybės palaidojimų buvo išskirta tik 3 geriau išlikę „apysveikiai“ XIII–XIV a. degintiniai kapai (Urbanavičius V., Urbanavičienė S. 1988: 19).

Šio laikotarpio degintiniai mirusiųjų palaikai buvo laidojami negiliose, iki 0,5–0,8 m gylio, ir nedidelėse, apie 0,5–0,8 m stačiakampės formos, kartais kiek

užapvalintais galais, duobutėse. Jose į nedidelę krūvelę buvo supilami pavieniai, maži sudegę kauliukai, išrinkti arba susemti su laužo pelenais. Įkapių tokiam kape labai mažai, o ir tos pačios sudegusios, dažnai tik susilydžiusių dirbinių fragmentai. Rečiau į kapą buvo įdedamos ir papildomos įkapės, kurios nebuvo deginimo lauže. Kartais degintinių kapų liekanos aptinkamos tarsi paskleistos, išbarstytos gana dideliame plote. Dalis jų – tai jau vėlesnių palaidojimų sunaikintų kapaviečių liekanos. Taip jau minėtame Obelių kapinyne, jį tyrusių archeologų manymu, „kasant tik vieną duobę turėjo būti sunaikinta bent 5 degintiniai kapai“ (Urbanavičius V., Urbanavičienė S. 1988: 21).

Atskirais atvejais kapinyuose pavyksta surasti buvusias specialių laužaviečių vietas, kur buvo atliekamos mirusiųjų deginimo apeigos. Jos gana didelės, „nuo kelių iki keliolikos metrų skersmens, o degėsių sluoksnio storis jose siekia 30–40 cm. Tą sluoksnį sudaro su anglimis ir suodžiais susimaišiusi žemė, kurioje būna daugiau ar mažiau apdegusių daiktų liekanų, gyvulių ir paukščių kaulų, arkliai dantų, puodų šukių, sudegusių kaulų gabalėlių, apdegusių akmenų“ (Urbanavičius V. 1993: 9).

Barinės kapinyne (Panevėžio rj.) surasti 42 degintiniai kapai, 12 žirgų aukų kapų bei mirusiųjų deginimo laužavietės liekanos, pasklidę net apie 70x60 m plote (Petrušienė A. 1995: 48). Mirusieji laidoti smėlyje iškasant iki 0,5–0,7 m gylio nedidelės duobutes. Mirusiesiems buvo aukojamos žirgų aukos – atskiroje kapinyne vietoje laidota žirgo galva, puošta kamanomis, žalvarinėmis įvijomis, gintaro karoliais, karolių vėriniais ir prie jos sulenktomis žirgo priekinėmis kojomis. Laužavietėje žemė „ištiesai sumaišyta su degėsiomis, medžio anglimis, tačiau perdegusių mirusiųjų kaulų beveik nepastebėta“ (Petrušienė A. 1995: 50). Pakalniškių kapinyne (Šakių rj.) buvusi laužavietė užėmė per 750 kv.m plotą, o ją sudarusios juodos žemės susimaišiusios su degėsiomis storis siekė nuo 0,3 net iki 0,7 m storio (Antanavičius J. 1974: 90). Joje rasta ne tik degintinių kauliukų, bet „per 100 įvairios paskirties dirbinių, kurių dalis „šiek tiek apdege, kiti visai nedegę, dar kitų išlikę tik fragmentai. Gausiausią laužavietėje rastų dirbinių dalį sudarė papuošalai. Tai žalvarinės segės gyvulinėmis galvutėmis, aguoniniais bei cilindriniais galais... Be papuošalų, ištirtoje laužavietės dalyje rasta geležinių peiliukų, ylą, keletas geležinių skiltuvų, molinių varpstelių, žalvarinis svarstyklių svorelis, kalavijų makščių žalvarinių apkalų, žalvarinių įvijų fragmentų, keletas žąslų, du pentinai... Dauguma laužavietėje aptiktų dirbinių skirtini XI–XIII a.“ (Antanavičius J. 1974: 90–91). Šiame senkapyje, kurio didžioji dalis buvo sunaikinta iki tyrimų, surasta 22 VI–XIV a. sudegintų žmonių kapai ir net 262 žirgų palaidojimai datuoti XI–XIII a. (Lietuvos TSR archeologijos atlasas 1977: 79). Masteikių kapinyne (Kauno rj.) buvo surasta

60 griautinių XV–XVIII a. žmonių kapų, 62 žirgų palaidojimai datuojami XIII–XIV a. ir XIII–XIV a. mirusiųjų deginimo laužavietės (?) dalis (Varnas A. 1996: 138). Laužavietė užėmė apie 20x20 m dydžio plotą, kurios gylys atskirose vietose siekia 1 m ir jame „be pavienių smulkių degintų kauliukų, aptikta daug pavienių radinių, daugmaž vienodai pasklidusių visame sluoksnyje. Didžiąją jų dalį sudaro apdegusių žalvarinių papuošalų dalelės, nors rasta ir darbo įrankių bei keletas ginklų fragmentų. Iš esmės tai nedideli daikteliai arba didesnių daiktų nedideli fragmentai. Galimas daiktas, kad dalis šių radinių yra iš suardytų degintinių kapų“ (Varnas A. 1996: 140). Griautinių kapai palaidoti jau vėliau, jiems iškasus gilesnes kapavietes nei minėta laužavietė.

V. Urbanavičiaus manymu, tokie vėlesni palaidojimai, kai buvo perkasama ankstesni degintiniai kapai, ar tai, kas kartais dabar archeologų įvardijama kaip laužavietė, yra aptikti ir Obelių kapinyne (Ukmergės rj.). Tokių vėlesnių griautinių kapų sampiluose randama daugybė „apdegusių daiktų iš suardytų degintinių kapų, neskaitant sudegusių kaulų ir puodų šukių... Daugelio kapų degėsioms ir daiktams susimaišius, susidarė ištisas degėsių sluoksnis, permaišytas su anglimis, pelenais ir įvairiausiais daiktais. Susidarė dėmė, panaši į didelę laužavietę“ (Urbanavičius V. 1993: 10). Taip pat, kaip pastebi minėtas archeologas, yra žinoma keletas vietų, kur aptikta mirusiojo palaidojimas jo kūno sudegimo vietoje. Tokie kapai – laužavietės aptiktos Obeliuose, Seredžiuje (Jurbarko rj.), Rumšiškėse (Kaišiadorių rj.), Kriemaloje (Kauno rj.) ir kt. (Urbanavičius V. 1993: 10). Obelių kapinyne tokių XIV a. pab.– XV a. pradžia datuotų piltuvėlio formos, iki 6 m skersmens ir iki 2 m gylio duobių rasta ir daugiau (Urbanavičius V., Urbanavičienė S. 1988: 20).

Žirgas – išskirtinė ir tik pagoniška įkapė. Žirgų palaidojimai žinomi dar nuo proistorės laikų, bet dabartinėje vidurio Lietuvos teritorijoje tokių palaidojimų itin pagausėjo XI–XII a. Paminėtini Graužiai, Marvelė, Masteikiai, Nendriniai, Pakalniškiai, Rimaisiai, Ruseiniai, Tulpiakėmis ir kt. Kapinyne, „kuriuose kartu su sudegintais žmonėmis laidoti nedeginti žirgai, Lietuvoje dabar žinome apie 20 (Urbanavičius V. 1993: 11). XIV a. toks paprotys pamažu nyksta, nors žirgų kapai aptikti Obelių, Tulpiakiemio ir kt. XIII–XIV a. datuojamuose kapinyuose. Laidoti dažniausiai stiprūs ir darbingi žirgai (5–10 metų), su visa žirgo apranga: kamanomis, žąslais, balnu. Šie dirbiniai dažniausiai puošniai ornamentuoti. Tokio papročio nykimą galima būtų sieti ne tiek su krikščionybės įtaka, kiek su kokybiniais pokyčiais to meto visuomenėje. Būtent šiuo metu iškyla karių profesionalų sluoksnis.

Įkapių, ypač darbo įrankių ir ginklų dėjimas į mirusiojo kapą – taip pat neabejotinai pagoniškas reliktas. Vienas esminių katalikiškojo ir pagoniškojo

pomirtinio pasaulio suvokimo skirtumų tai, kad pagonis pomirtiniame gyvenime yra aktyvus, nuo jo poelgių ir ten turimų daiktų priklauso ir jo vieta, padėtis dausose, o pagal katalikišką pomirtinio pasaulio suvokimą viską lemia virš mūsų esanti aukštesnė jėga – Dievas, tad ir darbo ar ūkio padargai, o tuo labiau ginklai, tenai nebus reikalingi. Nors gotikiniais ir net renesansiniais laikais didikai ar aukštų pareigų dvasininkai buvo laidojami ne tik su itin puošniais rūbais, bet ir su žemiškosios valdžios galią atspindinčiomis regalijomis.

Pastarųjų metų archeologiniai tyrinėjimai Obeliuose pateikė visiškai netikėtą mįslę – pagoniškieji palaidojimai vandenyje. Tyrinėjant šį senkapį, esantį Obelių ežero pakrantėje, buvo surastas nuo XIV a. ežero kranto į jo gilumą vedęs akmenų grindinys, kurio ilgis 10 m, plotis 2–3 m. Nuo šio tilto galo, aplink jį ir tolyn nuo jo į ežerą buvo sumesta apie 3000 dirbinių, datuojamų XIII–XIV a., o kai kurie XV a. Tyrimams vadovavusio archeologo V. Urbanavičiaus manymu, rasti XIII–XIV a. daiktai degintiniuose kapuose ežero krante ir ištraukti iš vandens „gerokai skiriasi nuo daugelio kitų to paties laikotarpio Lietuvos kapuose aptiktų daiktų. Skiriasi forma, ornamentu, o kartais ir tuo, ir tuo. Obeliuose rastieji daiktai visais atžvilgiais daug artimesni prūsų, nadruvių ir skalvių to paties laikotarpio archeologinei medžiagai...“ (Urbanavičius V. 1994: 48). V. Urbanavičius mano, kad palaidojimus vandenyje paliko atsikėlę iš Vokiečių ordino okupuotos senosios Prūsijos gyventojai. Dalis baltų genčių – didžioji dalis žiemgalių ir sėlių, kurie buvo užkariauti Livonijos ordino, jotvingiai, prūsai ir skalviai, pavergti Vokiečių ordino, persikėlė į Lietuvos žemes. Manoma, kad iš viso į Lietuvą galėjo persikelti iki 5000 gyventojų. Būtent jų atsineštais papročiais bandoma aiškinti žirgų ir deginto raitelio kapų pagausėjimą ar palaidojimus vandenyje. Tačiau bent kol kas Obelių kapinyno palaidojimai vandenyje, nesuradus ir neištyrus kitų tokių paminklų, tebelieka unikalus reiškinys. Nežinomi, ar bent jau iki šiol nerasti, jie ir jotvingių, prūsų gyventose žemėse. Be to, ir minėti Obelių kapai vandenyje gali būti interpretuojami ir kitaip. Tarkim, archeologas G. Zabiela mano, kad šie kapai – tai sudegintų ir tuometinėje kalvelėje, ežero krante palaidotų kapų, kurie vėliau, po krikšto, buvo nukasti ir supilti į ežerą (Zabiela G. 1998: 361).

Be abejo, mirusiųjų nedegino pagoniškos Lietuvos centruose gyvenę svetimšaliai pirkliai ir amatininkai. Žinome, kad jau iki XIV a. pabaigoje, t.y. iki krikščionybės įvedimo, Vilniuje gyveno rusų stačiatikiai ir vokiečių kilmės amatininkai bei pirkliai, sudarę netgi atskirus miestus – kvartalus. Deja, iki šiol pagoniškos Lietuvos XIII–XIV a. miestiečių kapai Vilniuje, Trakuose, Kaune nesurasti ir archeologų beveik netyrinėti. Išimtis Kernavė, kuri buvo itin svarbus pagonybės centras, vienas svarbiausių XIII–XIV a. Lietuvos valstybingumo centrų. Šia prasme itin reikšminga XIII a. pabaigos – XIV a. Kernavės kapinyno, surasto ir

tyrinėjamo nuo 1993 m., medžiaga. Iki šiol ištirti 253 griautiniai kapai, spėjama, kad visame kapinyne galėjo būti palaidota virš 1570 žmonių (Vėlius G. 2002: 48). Tai pirmasis ir bent kol kas vienintelis archeologų tyrinėtas pagoniško laikotarpio Lietuvos miestų kapinynas. Kapinyną suradusio ir tyrinėjusio archeologo G. Vėliaus manymu, šiame kapinyne laidota nuo XIII a. pabaigos, maždaug nuo 1290 m. iki 1390 m., kai Kernavės miestas buvo sunaikintas. Kapinynas yra smėlio kalvoje, apie 0,5 km į vakarus nuo buvusių Kernavės pilių ir senojo miesto. Visi mirusieji surasti šiame kapinyne palaidoti nedeginti, plokštiniuose kapuose, bet ne pilkapiuose. Kapų duobės maždaug 1 m gylio, stačiakampio formos, apie 0,9x2,5 m dydžio, užapvalintais galais. Neabejotina, kad bent dalis mirusiųjų palaidota mediniuose, lentiniuose karstuose, aukštieilninki, ištiestomis palei kūną arba sudėtomis ant klubų rankomis, dažniausia galvomis į vakarus (51,6%) (Vėlius G. 2002: 48). Kapų su įkapėmis nedaug, o 121 kape jų visai nerasta. Dažniau įkapės pasitaiko moterų kapuose – 74 kapai, o vyrų kapai su įkapėmis rasti tik 27 arba 20,45% (Vėlius G. 2002: 52). Be to, vyrų kapuose dažniausiai tik sagos arba diržų metalinės dalys. Moterų kapuose dažnai aptikta papuošalų. Turtingesniuose kapuose mirusios moterys buvo papuoštos apgalviais bei auskarais, vėriniais iš stiklo karolių, kriauklių kauri, žvangučių, kryželių, kabučių, ant rankų – žiedai bei apyrankės. Bent jau kol kas, jokiame kape nerasta darbo įrankių arba ginklų. G. Vėliaus surasto kapinyno studijos rodo, kad nemaža papuošalų dalis yra slaviškos kilmės, dalis įkapių artimos jotvingiškiems dirbiniams, o tai savo ruožtu tik patvirtina rašytinių šaltinių žinias, kad to meto Lietuvos miestai buvo mišrios etninės sudėties. Kita, dar svarbesnė išvada, kad bent jau Kernavės miesto gyventojai (spėjama, kad jų buvo apie 500) XIII–XIV a. savo mirusius laidojo nedegintus, plokštintame kapinyne, šeimyniniuose kapuose (Vėlius G. 2001: 29–31). Kitas XIV a. ir vėlesnis ne baltiškos kilmės kapinynas, kur ištirta beveik 150 kapų, dar 1981 metais aptiktas ir tyrinėtas Vilniuje, Latako gatvėje, bet medžiaga iki šiol nepaskelbta. Dauguma kapų be įkapių, laidota mediniuose karstuose, galvomis į vakarus (Zabiela G. 1998: 358).

Kernavę tyrinėjantys archeologai mano, kad „griautiniai kapai, atsiradę Kernavėje iki įvedant krikščionybę, nėra išimtis – ypač Rytų Lietuvoje. Panašūs kapai aptikti Sarių kapinyne (Švenčionių rj.)... Iš bendro konteksto išsiskiria Narkūnų (Utenos rj.) kapai be monetų, apdėti akmeninėmis krosnimis. Pažymėtina, kad kapinyuose, kur šalia griautinių kapų aptinkami ankstesni degintiniai, pastaruosiuose nerasta monetų (Rumšiškės, Obeliai, Liepiniškės, Piktavalis ir kt.). Atidžiau peržiūrėjus Žemaitijos senkapių medžiagą, krinta į akis ir tai, kad kai kurių griautinių kapų inventorių datuotinas XIV a., o krikščionybė čia įvesta tik 1413 m. ...“ (Luchtanas A., Vėlius G. 1996: 85).

Taigi, anot rašytinių šaltinių, pagoniškoje Lietuvoje vyravęs mirusiųjų deginimo paprotys galbūt nebuvo visa apimantis ir archeologiniai tyrimai rodo, kad bent jau rytinėje dabartinės Lietuvos dalyje, kur, beje, ir buvo Mindaugo ir Gediminių domenai, šis paprotys galėjo nykti kartu, nors ir nevienoda sparta, kaip ir paprotys laidoti pilkapuose. Be abejo, deginimo paprotys buvo pagoniškojo tikėjimo reliktas ir svarbiausi Lietuvos didikai, anot rašytinių šaltinių, buvo laidojami tradiciškai, sudeginant jų palaikus.

Pagoniškas paprotys – įkapių, ypač darbo įrankių, ginklų, maisto dėjimas mirusiajam. Išskirtinė pagoniška įkapė – žirgo auka arba žirgo palaidojimas, kuris aptariamuoju laikotarpiu labiau būdingas dabartinei vidurio Lietuvai ir Žemaitijai. Įkapių dėjimas išsilaikė dar ilgai ir po krikščionybės įvedimo, nes laidojimo papročiai liko konservatyvūs ir staigūs papročių ar ideologijos pokyčiai tiesiogiai juose neatsispindi. Nykstant deginimo papročiai, nyko ir paprotys mirusiajam į pomirtinį gyvenimą įdėti daug ginklų ar kasdienių darbo įrankių.

Viduramžių kapinynai

Oficialus Lietuvos krikštas 1387 m. nebuvo riba, nuo kurios keitėsi šiaip jau gana konservatyvūs laidojimo papročiai. Lietuvos archeologinėje literatūroje viduramžių kapinynai (jie dar vadinami senkapiais) suvokiami, kaip valstybinio laikotarpio, XIV a. pabaigos – XVII a. pradžios, kapavietės. Vienas iš svarbiausių tikslų tyrinėjant tokius paminklus, atsekti pagoniškujų papročių perėjimą į krikščioniškuosius. Taip pat kapinynų tyrinėjimuose kapuose surasti daiktai, jų tipologija, kartais išlikę audinių fragmentai, papuošalai ir jų išsidėstymas padeda atkurti to meto išeičius (šiuo atveju laidotuvių) drabužius. Būtina paminėti, kad šio laikotarpio kapinynų tyrimai glaudžiai susiję su antropologinėmis studijomis (Česnys G., Balčiūnienė J. 1988).

Viduramžio laikotarpio tyrinėtų kapinynų skaičius Lietuvoje jau siekia beveik 300 ir juose archeologai yra ištyrę apie 10 000 kapų, suradę tūkstančius radinių. Kai kurie iš tyrinėtų kapinynų gana dideli. Didžiausiame ištirtame Alytaus kapinyne surasta 1152 kapai, o juose surasti 1762 radiniai, datuoti XIV–XVII a. (Svetikas E. 1988). Dideli kapinynai tyrinėti Rumšiškėse, kur rasta 257 kapai (Urbanavičius V. 1970). Jakštaičiuose surasti 215 kapai, Gėluvoje – 373 kapai, Kavarske – 178 kapai ir t.t. Deja, didžioji tyrinėtų senkapių medžiagos dalis tebėra nepublikuota. Paskelbta tik apie 30 šio laikotarpio kapinynų medžiaga, o ir dalis skelbtos informacijos daugiau aprašomojo pobūdžio. Specialiai šio laikotarpio kapinynams paskirtas leidinys – „Lietuvos archeologija“. T.II.Vilnius.1996.

Viduramžių kaimo kapinaitės, dabar vadinamos senkapiais, buvo įkuriamos naujose vietose, netoli nuo kaimaviečių, dažniausiai nedidelėje kalvelėje. Tokie senkapiai, ypač rytų Lietuvoje, išsidėstę labai tankiai, kartais tik 2–3 km atstumu vienas nuo kito. Nedegintini mirusiųjų palaikai laidoti stačiakampėse, iki 2–2,5 m ilgio ir apie 0,8–1 m gylio duobėse. Dabar jau nebegalime atsekti, ar šie kapai buvo kaip nors pažymimi tuo metu – supilant žemių kauburėlį ar pastatant, tarkim, medinį koplytstulpį. Atrodo, bent jau daugumoje tyrinėtų senkapių – laidojant nebuvo laikomasi ir tvarkingų eilių. Dažniausiai laidota lentiniuose karstuose, mirusieji aukštiekninki, ištiestomis kojomis, rankos dažniausiai aptinkamos sudėtos krūtinės srityje, nors yra palaidojimų, kuriuose rankos ištiestos palei šonus arba viena ranka yra krūtinės srityje, kita ant juosmens ar dubens ir pan.

Dauguma mirusiųjų laidoti galvomis į vakarų pusę. Pagoniškuose kapuose tokia palaidojimo kryptis dažniausiai siejama su saulės kultu. Pastebėta, kad baltų „mirusiųjų orientavimas susietas su Saulės, Mėnulio ir Mažųjų Grijūlo Ratų Šiaurinės žvaigždės padėtimi įvairiais metų laikais“ (Jovaiša E. 2003: 366). Krikščioniškuose palaidojimuose tokia palaidojimo kryptis aiškinama Naujuoju Testamentu, kur sakoma, kad „Kaip žaibas tvykstelėja iš rytų ir nušvinta iki vakarų, taip bus ir su Žmogaus Sūnaus atėjimu“ (Evangelija pagal Matą. 24: 27). Labai abejotina, ar tokios tikėjimo subtilybės ir Priskėlimo idėja buvo tokia aiški ir gerai žinomos to meto kaimiečiui. Tikėtina, kad parenkant palaidojimo kryptį, galėjo būti svarbesnis to meto landšaftas, artimiausių šventviečių, koplytelių ir koplytstulpių vieta, ankstesnių palaidojimų kapinėse kryptys ir pan., bet svarbiausia, matyt, buvo senųjų laidojimo papročių reliktai.

Daiktai į kapus Lietuvoje buvo dedami ne tik XV–XVI a. ir net XVII a. pradžioje. Archeologai, tyrinėjantys šio laikotarpio kapinynus, suskaičiavo net per 40 dirbinių rūšių, aptinkamų XIV–XVII a. kapuose. Tai adatinės, adatos, amuletai, antkaklės, antpirščiai, antsmilkiniai, apavo dalys (batų pasagėlės), apgalviai, auskarai, diržai, galūstuvai, ietigaliai, ylos, įvijos, kabės, kabučiai, kaklo apvaros, kalavijai, kirviai, odiniai kapšeliai, karoliai, kryželiai, monetos, peiliai, pentinai, puodai, pincetai, pypkės, raktai, sagos, segės, skiltuvai, smeigtukai, strėlių antgaliai, verpstukai, žąslai, žiedai, žirkklės, žvangučiai ir kt., dauguma išvardintų dirbinių būdingi XV–XVI a. kapams. Darbo įrankiai, o ypač ginklai – labai reta įkapė. Itin retai aptinkamas kalavijas, kiek dažniau, nors taip pat gana retai, pasitaiko ietigaliai. Dažniausiai į kapus dėti papuošalai: žvangučiai, karoliai ir itin tuo metu pamėgtos apskritos, plokštelinės ir pasaginės segės. Kapavietėse gana dažnai aptinkamos puodynės ar jų dalys. Į kapus dėti įvairaus dydžio puodai: nuo 10 iki 20 cm aukščio, gana prastai išdegti, puošti horizontalių, banguotų linijų, rečiau štampelių ornamentu. Be to, kai kurių tyrinėtų kapų sampiluose

aptinkama angliukų (Karmėlava), ugnies kūrenimo pėdsakų (Užugirių kapinynas, Utenos rj.) ar net atskirų ugniakurų (Pagrybio kapinynas, Šilalės rj.). Taip pat kartais aptinkama paukščių kaulų, t.y. maisto mirusiajam likučių.

Taigi Lietuvos periferijoje gyvenę gyventojai, sprendžiant pagal tyrinėtų senkapių medžiagą, dar ir XV a. kasdieniniame gyvenime, matyt, iš esmės laikėsi pagoniškųjų papročių. Ryškesni pokyčiai, pereinant į krikščioniškąją mirties sampratą, pastebimi tik nuo XV a. pabaigos – XVI a. „Beveik visuose XIV–XVII a. senkapiuose nedegintų mirusiųjų kapus pagal įkapes, o kai kada ir laidojimo būdą, galima suskirstyti į 2 chronologines grupes: 1/ XIV a. pabaigos – XVI a. I pusės kapai, 2/ XVI a. II pusės – XVII a. kapai“ (Urbanavičius V. 1993: 23). Nuo XVI a. II pusės į kapus beveik nebededama darbo įrankiai, „negausu ir papuošalų. Dažniausiai aptinkami daiktai – pinigai, peilis, diržo liekanos (sagtys, apkalai, grandys), žiedai, rečiau segės“ (Urbanavičius V. 1993: 23).

Vėlyvuose senkapiuose gana dažna įkapė – monetos, kurių ypač pagausėja nuo XVI a., o XVII a. kapuose jos dažnai tampa vienintelėmis įkapėmis. Dažniausiai į kapą dėta 1–3 monetos ir tik išskirtiniais atvejais jų būna keliolika ar net keliasdešimt. Monetos – irgi įkapė, bet „vis tik šio papročio analizavimas leistų teigti, kad šis ritualas turėjo daugiau simbolinę prasmę. Monetų kiekis, pirmiausia nedidelių nominalų monetos, o ypač tai, kad dažnai randamos defektuotos monetos (aplankstytos ar kitaip apgadintos), o neretai ir to meto falsifikatai, liudija apie gana savitą požiūrį į šį paprotį“ (Aleksiejūnas V. 1995: 16). „Monetos buvo dedamos ne į visus kapus... nepastebėta, kad monetų dėjimas būtų išskirtas kuriai nors lyčiai ar amžiaus tarpsniui“ (Svetikas E. 1995: 119). XVI a. trečiuoju ketvirčiu, kaip spėjama 1572 m., taip vadinamame Brauno pasaulio miestų atlase, rašoma, kad net ir tuo laikotarpiu vilniečiai, „kai mirtis išvaduoja juos nuo šios baisios vergijos, kurios jie patys, vargšai, nesupranta, gražiai aprenkti ir pinigais kelionei aprūpinti, yra laidojami; kartu įdedami laiškai artimųjų ir tų, kurie gyvenime buvo brangūs, parašyti ir skirti šv. Petru, kad šis, būdamas dangaus vartininku, lengviau įsileistų mirusiuosius į dangų. Tokių ir daugelio kitokių prietarų laikosi net ir tie, kurie yra priėmę krikščionių tikėjimą, – juk senais laikais jie garbino kaip dievus žalčius, saulę, kūjus ir ugnį“ (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ... 2001: 520).

Kaip buvo laidojami XV a. miestiečiai kažkiek galime spręsti iš to meto bažnyčių aplinkos teritorijos tyrinėjimų. Vilniuje tokios kapinės išsamiau tyrinėtos buvusios Šv. Onos – Šv. Barboros bažnyčios Vilniaus pilių teritorijų vietoje (Tautavičius A. 1960: 3–48). Kapinės apėmė didelį, bent apie 50x40 m plotą, aplink bažnyčią. „Mirusieji laidoti su karstais ir be jų, galvomis į pietvakarius, vakarus ir šiaurės rytus, įvairiai sudėtomis rankomis. Kapai išmėtyti netvarkingai, jokių eilių kapinėse negalima išskirti“ (Tautavičius A. 1960: 17). Kapų datavimą ap-

sunkina tai, kad juose nerasta jokių įkapių, bet, „aišku, kad mirusieji čia laidoti gana ilgą laiką, nes kelis kartus konstatuota, kad, laidojant vieną mirusį, buvo suardyti kito anksčiau palaidoto mirusiojo griaučiai. Atrodo, kad mirusieji čia buvo pradėti laidoti neužilgo po krikščionybės įvedimo, nes 1390 m. čia stovėjo bažnyčia, o prie jos, panašiai kaip prie kitų bažnyčių buvo kapinės. Kapinės buvo naudojamos, greičiausiai, tik iki 1551 m.“ (Tautavičius A. 1960: 17–18).

Kita XV a. geriau ištirta miestiečių palaidojimo vieta surasta, tyrinėjant senosios Kernavės bažnyčios vietą, buvusiam šventoriuje surasti ir XV a. datuojami kapai. Tyrinėtojai mano, kad „galimas daiktas, iki 1420 metų šioje vietoje stovėjo dar mažesnė už pirmąją bažnyčią koplytelė ir laidota aplink ją, arba tiesiog čia buvo pirmosios Kernavės krikščioniškos kapinės... Seniausi kapai aptikti pirmosios bažnyčios viduje, bet dauguma jų buvo šventoriuje aplink bažnyčią... Kapai 40–45, 45–50 ir 50–55 metų amžiaus 2 vyrų ir 2 moterų bei 4,5–5,5 metų vaiko. Jie rasti 1–1,2 m gylyje, palaidoti lentiniuose karstuose, aukštiešniški, galvomis į pietus (bažnyčios viduje) ir į vakarus (šalia bažnyčios) (Jankauskas A., Luchtanas A. 1990: 138–139). Didžioji kapų dalis be įkapių, bet pasitaiko ir gana turtingų kapų. „Viename iš jų, datuotų XV a., „rasta palaidota 35–40 m. moteris. Jos kaklo srityje aptikti 6 žalvariniai ir 1 sidabrinis apskritimo formos pakabučiai bei 2 sunykę žalvariniai auskarai. Ant krūtinės – 4 ploni sidabriniai stilizuotos gėlės formos išgaubti rūbų papuošalėliai, o dubens srityje – žalvarinis smeigtukas bei 2 žiedai. Vienas jų sidabrinis, su masyvia iškilia stilizuoto geometrinio ornamento galvute, o antras – žalvarinis, puoštas plokščia apskrita galvute su išraižytu augaliniu ornamentu. Be to, dubens srityje rasta sidabrinė lietuviška II tipo moneta, kurios averse įspausti Gedimino stulpai, o reverse – ietigalis ir kryžius (Jankauskas A. 1992: 25). Kitame mirusiosios kape „ant krūtinės buvo padėta keletas smulkių sidabrinų apskritimo formos pakabučių ir sidabrinis Geliogalių tipo kaklo vėrinys (Jankauskas A. 1992: 25). Tai itin puošnus 22x9 cm dydžio penkių augalinio stilizuotos lelijos formos ornamento pakabučių vėrinys, kuris datuojamas XIII a., ir „iki patenkant jam į kapą naudotas apie 200 metų kaip šeimyninė relikvija“ (Jankauskas A. 1992: 27).

Panašiai turėjo būti laidojami XV a. miestiečiai ir kituose Lietuvos miestuose. Tai patvirtina Šv. Gertrūdos bažnyčios, kuri rašytiniuose šaltiniuose minima nuo 1503 m., archeologiniai tyrinėjimai. Ji taip pat pastatyta senesnių, dar iki bažnyčios pastatymo veikusių, XV a. kapinių vietoje. Palaidojimai, kurių dalis apardyta kasant bažnyčios pamatus, laidoti skobtiniuose karstuose, galvomis į vakarus, sulenktomis ir ant krūtinės sudėtomis rankomis. Kapai buvo labai sunykę, bet viename iš jų rasta „vienintelė įkapė – žalių karoliukų rožančius“ padėtas mirusiajam ant krūtinės (Juknevičius A. 1990: 141).

XIV a. medinio pastato vidaus rekonstrukcija Kernavės muziejuje

Medinė statyba

Lietuvos viduramžių miestai, išskyrus pilis ir kulto pastatus, iki XVI a. buvo vien mediniai. Pirmieji mūriniai miestiečių pastatai didžiausiuose miestuose pasirodė tik pačioje XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje. 1413–1414 m. svetimšalio Žiliberio de Lanua Vilniaus aprašyme sakoma, kad „... miestas nėra uždaras. Jis ilgas, siauras ir tęsiasi nuo kalno žemyn. Namai mediniai, labai negražiai sustatyti, tačiau yra keletas mūrinių bažnyčių...“ (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės... 2001: 514). Panašiai aprašomas Vilnius ir garsiajame maždaug XVI a. trečiuoju ketvirčiu datuojamame, taip vadinamame Brauno pasaulio miestų atlase: „Vilnius yra gausiai gyvenamas, didelis miestas, Lietuvos vyskupystės ir šios kunigaikštystės centras. Vietinių gyventojų vadinamas Vilenszki, o vokiečių – die Wilde nuo to paties pavadinimo pro šalį tekančios upės, kuri, prasidėjusi Lietuvoje, susijungia su Nemunu ir įsilieja į Mare Prutenicum (Prūsų jūrą). Miestą supa mūrinė siena su vartais, kurie niekada neuždaromi. Namai daugiausiai mediniai, žemi ir maži, be miegamųjų ir be virtuvių (netgi be tvartų, nors daugelis laiko galvijų ir šiaip gyvulių), išsklaidyti ir pastatyti be jokios tvarkos. Tačiau kai kurias gatves, ypač Vokiečių ir Pilies, puošia mūriniai gražūs namai, pastatyti kitataučių, kurie lankosi šiame mieste prekybos reikalais. Vilniuje yra dveji karaliaus rūmai, iš kurių vieni didžiuliai, su daugeliu keliais aukštais išdėstytų kambarių. Kiti rūmai su bokštais, matomi ant kalno. Jo papėdėje įrengtas ginklų sandėlis, kuriame yra nemažai visokių kariškų ginklų, nors visoje Lietuvoje nėra jokio metalo kasyklų nei telkinių. Bažnyčios daugiausia mūrinės, nors yra ir medinių... Priemiesčių nėra daug ir įvairių kaip gerai išplanuotuose miestuose, kur jie vadinami skirtingais vardais, bet yra tik vienas, išsistatęs prie jį juosiančios Vilnios. Jame daugybė mažų lūšnelių, pastatytų

be jokios tvarkos, vien pagal nemokytų barbarų norą, kaip lėmė burtas ar atsitiktinumai, ir tarsi prisėtų. Mat tas savo lūšnas, iš pušinių rąstų labai primityviai kur nors suręstas, čia atveža ir kur nori stato... Jų namuose nėra jokių papuošimų ar brangių namų apyvokos daiktų. Tėvai kartu su vaikais, galvijais ir žvėrimis gyvena kartu nešvariame hipokauste, čia pat ant kieto suolo guli gimdanti žmona, kuri jau trečią ar ketvirtą dieną po gimdymo dirba visus sunkius darbus viduje ir lauke. Visame mieste niekas neturi lovų. To negana, minkštai miegoti laikoma nuodėme. Daug yra netgi turtingesnių, kurie miega ant suolo, pasikloję tikrai meškos kailį...“ (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės... 2001: 518). Anot vėlesnių Vilniaus miesto aprašymų, miestiečių mūrinių namai įsivyravo tik nuo XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžios (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės... 2001: 520–521). Netgi vienas turtingiausias XV a. Kauno miestietis, LDK maršalka S. Čiupurna, taip pat gyveno mediniame name (Lietuvos architektūros istorija. 1988: 311). Kaip rodo tyrimai, namų statybos tradicijos itin ilgaamžės. „Lietuvių pamėgta medžio statyba ilgainiui tapo patogumo ir sveikatos idealu... Senuose patarimuose ir receptuose pilna įspėjimų prieš mūro gyvenamąjį namą“ (Galaunė P. 1930: 41).

Mediniai ir tankiai sustatyti mediniai viduramžių miestai dažnai ištiesai sudegavo. Žinome, kad Kernavė sudegė 1365 m. ir 1390 m.; Vilnių gaisrai nusiaubė 1390 m., 1419 m., 1471 m., 1513 m., 1530 m.; Klaipėdoje 1520 m. sudegė bent pusė tuometinio miesto, o po 1540 m. gaisro teliko šeši namai. Būtent gaisrai ir buvo pagrindinė priežastis, kuri vertė miestiečius statyti tik mūrinius namus, dengti juos čerpių stogu. Rygoje toks miesto magistrato sprendimas buvo priimtas 1293 m., po didžiulio miestą nusiaubusio gaisro.

Lietuvos viduramžiais pradėti rentinės konstrukcijos mediniai pastatai. Jie pamažu nuo XI a. iki XIII a. pakeitė iki tol statytus tik stulpinės konstrukcijos pastatus (Жулкис В. 1987: 31–38). Esminis skirtumas tarp stulpinės ir rentinės konstrukcijos pastatų tai, kad pirmuoju atveju pastato stogą laiko vertikalūs kampiniai rąstai, o antruoju – stogas remiasi į horizontaliai suleistų ir kryžmai kampuose sunertų rąstų sienas. Įdomu, kad stulpinės konstrukcijos pastatai net ir ankstyvaisiais viduramžiais buvo itin populiarūs germanų kraštuose. Vėlyvaisiais viduramžiais ši tipą pratęsė fachverkinės konstrukcijos pastatai. Baltų ir slavų gyventose žemėse, ypač miškų juostoje, vyravo rentinės konstrukcijos pastatai, o stulpinės konstrukcijos namai buvo statomi retai, dažnai tai ūkinės paskirties pastatai (sandėliai ir pan.). Stepių zonoje, maždaug į pietus nuo Kijevo, buvo gyvenama taip vadinamuose pusiaūžeminės tipo pastatuose, kuriuose namo asla buvo apie 0,5 m giliau nei tuometinio kiemo lygis. Šios tendencijos itin svarbios, bandant atkurti aptariamojo laikotarpio namų konstrukcijas ir vaizdą, nes galima naudoti gana plačias analogijas iš aplinkinių

regionų. Tarkim, atkuriant rentinių namų vaizdą, labai svarbūs tyrinėjimai tokiuose unikaliuose objektuose kaip senasis Naugardas, kur atkasta per 800 medinių viduramžių laikotarpio pastatų, ar kt. senieji miestai.

Mediniai rentiniai pastatai buvo statomi dažniausiai be specialios pamatų konstrukcijos arba tokie pamatai tebuvo atskiros medinės kaladės ar akmenys pastato kampuose. Todėl jie labai retai aptinkami buvusiose kaimavietėse, nes jų liekanos, būdamos gana negiliai, sunaikinamos įvairių žemės judinimo darbų metu. Žymiai geriau buvę mediniai pastatai išlieka senamiesčiuose, kur gana greitai formuojasi kultūriniai sluoksniai, ir ypač drėgnose, šlapiose vietose, kur natūrali drėgmė užkonservuoja organines liekanas. Atskirais atvejais archeologams pavyksta surasti net kelis buvusio pastato apatinių rąstų vainikus. Tarkim, Vilniuje yra surasta 5–6 apatinių rąstų viduramžių laikotarpio namo vainiko liekanos. Tokių pastatų aplinkoje kartais pavyksta aptikti tuometinių perstatymų ar remontų metu išmestų durų, langų ar atskirų stogo detalių.

Iki šiol išsamiausiai aptarta medinių pastatų raida senajame Vilniuje. Šiai temai paskirti ne tik atskiri straipsniai (Tautavičius A. 1964: 171–187; Vainilaitis V. 2003: 267–270), bet ir V. Vainilaičio disertacija (Vainilaitis V. 2001). Todėl, aptariant šiuos pastatus, galime susidaryti pakankamai aiškų vaizdą, kaip atrodė mediniai pastatai ir kituose Lietuvos viduramžių miestuose. Vilniuje buvo statomi trijų tipų mediniai pastatai: rentiniai, stulpiniai ir karkasiniai. Didžioji dauguma, apie 80–85% rentiniai. Medinių namų buvo statomi tiesiog ant žemės paviršiaus, be specialios pamatų konstrukcijos. Vilniuje XIII–XIV a. tokie pastatų buvo apie 40%, o XV–XVII a. iki 20% (Vainilaitis V. 2001). Paskaičiuota, kad Senojoje Rygoje arba Naugarde tokio tipo pastatai sudarė net iki 70% tyrinėtų pastatų.

Rentiniai mediniai pastatai dažniausiai buvo nedideli, tik apie 4–5x4–5 m dydžio. Kai kurie pastatai buvo žymiai didesni. Vilniuje, Žemutinės pilies teritorijoje, netoli nuo buvusios Šv. Onos bažnyčios, XIV a. „stovėjęs pastatas su akmenų pamatais buvo daugiau kaip 8 m ilgio ir daugiau kaip 5,35 m pločio“, taip pat šioje teritorijoje buvo „daugiau kaip 12,5 m ilgio ir daugiau kaip 5,5 m pločio pastatas“ ir pan. (Tautavičius A. 1964: 182). Manoma, kad Vilniaus pilių teritorijoje dar XIII–XIV a. statyti gana įvairaus dydžio, kelių patalpų pastatai. Taip pat buvo pastatų, kuriuose bendras stogas jungė kelis pastatus ir „taip buvo gaunamas trijų patalpų ilgas pastatas“ (Tautavičius A. 1964: 178). Dabartinėje Vilniaus senamiesčio teritorijoje didesni mediniai miestiečių pastatai plito tik nuo XV a. ir „beveik visi XV–XVII a. mediniai pastatai buvo kelių patalpų“ (Vainilaitis V. 2001: 31). Palangoje, kur senovės gyvenvietės egzistavo tik iki XIII a. vidurio, jau vyravo rentiniai pastatai. Archeologinių tyrimų metu fiksuota bent 30, nuo 9 iki 26 m² dydžio, pastatų (Žulkus V. 1997: 167). Surasti rentiniai namai

XIV a. medinio pastato vidaus rekonstrukcija Kernavės muziejuje

neturėjo pamatų, kai kurių sienos buvo ir apdrėbtos moliu, juose kartais buvo plūkto molio aslos, nors dažniausiai grindis atstojo tik suplūktas smėlis ir jie buvo su dvišlaičiais nendrėmis arba šiaudais, o atskirais atvejais ir moliu apteptomis lentomis, dengtais stogais (Žulkus V. 1997: 168). Kernavės, dab. Pajautos slėnyje, XIII–XIV a. egzistavusiame mieste taip pat buvo panašaus dydžio mediniai rentiniai pastatai. Vienas iš didžiausių ten surastų pastatų buvo 7x7 m dydžio, surastas iš pušinių, apie 20–22 cm storio rąstų, su medinėmis net iki 0,5 m pločio lentinėmis grindimis, su 2x2 m dydžio kupoline krosnimi (Luchtanas A. 1996: 254). Kupolinės krosnys vyravo ir jau minėtose Palangos gyvenvietėse, nors kai kuriuose namuose dar buvo ir atviro tipo židiniai (Žulkus V. 1997: 170–171). Vilniaus miestiečiai sodybose bent jau nuo XIV a. niekur neaptinkama pastatų viduje atvirų židinių, visur buvo įrengtos krosnys.

Namai be pamatų turėjo būti šalti ir drėgni, todėl tiek Vilniuje, tiek ir kituose miestuose, aplink tokių pastatų sienas buvo specialiai suverčiamos žemės, kartais permaišytos su gyvulių mėšlu. Kadangi pirmieji miestai kūrėsi drėgnose ir žemose vietose, statant pastatus jų pamatų kampuose kartais buvo dedamos kaladės ar kitokios atramos, kai kada sukalami poliai. Miestuose, kur namai gaisrų atstatomi toje pačioje vietoje ir tokio pat dydžio kaip ir iki tol, o be to, kadangi mediniai namai turėjo būti bent kas 20–30 m iš esmės remontuojami ar perstatomi, dauguma vėlesnių medinių pastatų buvo statomi ant iki tol ankstesnių namų liekanų. Kartais tokių perstatymų net keli. Didžioji dalis, virš 80%, Vilniaus medinių pastatų taip pat buvo rentinės konstrukcijos, kuriuos gerai žinome iš etnografinio

palikimo. Tačiau viduramžių statyboje yra ir skirtumų. Iki XVI a. pabaigos – XVII a. pradžios medinių rentinių pastatų sienų rąstai buvo suleidžiami, iškertant jungiamąjį rąstų griovelį (sąlaidą) rąsto viršuje, ir į ją paguldant kitą analogiškai ištašytu grioveliu rąstą. Etnografiniuose ir dabartiniuose mediniuose pastatuose minėtas griovelis ištašomas ir rąstai guldomi „atvirksčiai“ aprašytam būdai. Toks senasis rąstų suleidimo būdas leido geriau sujungti rąstus ir nereikėjo kamšyti jų tarpus samanomis ar užtepti moliu, bet, matyt, grioveliuose kaupėsi vanduo ir todėl tokie rąstai greičiau supūdavo. Statoma buvo tik iš nužievintų, dažniausiai pušinių rąstų. Seniausias rąstų suleidimo būdas – „kai, suneriant rąstus, viršutinėje rąsto dalyje, prie galo, daroma iškarta, į kurią guldomas kito, skersinio, rąsto galas. Šiuo atveju paliekami į išorę iškišti sienojų galai – antai. Antras – vėlyvesnis sienojų jungimo būdas – į sąsparas.... atsiranda Vilniuje XVI a. pirmoje pusėje ir pagrįdė naudojamas smulkių rentinių, pavyzdžiui, šulnių statybai“ (Vainilaitis V. 2001: 23–24). Grindys, bent jau viduramžių miestiečių mediniuose namuose, dažniausiai buvo medinės. Jos buvo įrengiamos iš skeltų, apie 20–30 cm pločio ir 2–5 cm storio pušinių lentų, dažniausiai jas paklojant tiesiog ant žemės. Įdomu tai, kad grindų lentos, kaip ir rąstų sienos, visą viduramžių epochą buvo apdirbamos tik su kirviu, praktiškai tam visiškai nepanaudojant pjūklo. Archeologinių tyrimų metu gana retai pavyksta surasti buvusių durų liekanas arba langų fragmentus. Visos viduramžių medinių pastatų durys darinėjosi ant medinių bėgūnų ir, jos atsidarydavo į vidinę pusę. Langai tokiuose pastatuose buvo maži, dažnai tai tik poroje rąstų prakirsta anga. Įstiklinti langai eilinių miestiečių paplito tik nuo XVI–XVII a. ir jie labiau būdingi mūriniams pastatams. Medinių pastatų stogai buvo dvišlaičiai, dengti šiaudais, o miestuose dažniau – plonomis lentomis arba perskeltais rąsteliais. Apie buvusių pastatų aukštį galime spręsti iš atskirais atvejais aptiktų pastatų liekanų, kuriuose panaudoti ankstesniuose pastatuose buvę sunumeruoti rąstai. Vienas toks rąstas su 11 įkirstų įkirtų ir iškirtimų durų viršui buvo aptiktas, tyrinėjant Vilniaus pilių teritoriją. Šį pastatą tyrinėjęs archeologas A. Tautavičius mano, kad „jei virš durų buvo dar pora vainikų, tai sieną sudarė bent 13 vainikų. Kadangi vidutiniškai sienojai buvo 20–22 cm storio, tai visos sienos aukštis galėjo būti 2,6–2,85 m. Reikia pažymėti, kad Lietuvos kaimuose išlikę senieji XVIII a. mediniai pastatai taip pat dažniausiai esti 2,55–2,81 m aukščio. Vadinas, pastatų aukštis jau XIII–XIV a. buvo panašus į XVIII–XIX a. medinių pastatų aukštį, ir didesnių pakitimų šioje srityje neįvyko per išstisus keletą šimtmečių“ (Tautavičius A. 1964: 178–179).

Sodybą XIV–XVII a. sudarė visa eilė pastatų: gyvenamasis namas, ūkiniai pastatai, kartais pirtis ar dirbtuvių patalpa, šulnys. Manoma, kad XVI a. vilniečio sodyba užėmė apie 200 m² plotą (Vainilaitis V. 2001: 33).

Vilniaus Bastėja

Viduramžių ginklai

Lietuvos valstybės formavimasis, išaugimas – tai nuolatinės kovos su kaimynais, karas su kryžiuočiais, tarpusavio vaidai. Tai akivaizdžiai iliustruoja Lietuvos herbas ir Kęstučio atspaudė pavaizduotas karys. Tačiau apie to meto ginkluotę žinome ne tiek daug. Rašytiniai šaltiniai, sukurti svetimšalių autorių, dažnai aprašo karo žygius, mini įvairius epizodus, bet labai retai išvardija, kaip buvo ginkluoti lietuviai. Minima tik, kad kariai naudojo kalavijus, ietis, strėles, šarvus, skydus. Matyt, naudoti ginklai nesiskyrė nuo priešų. Ikonografinės medžiagos taip pat beveik nėra. Be jau minėtų herbų, kažkiek informacijos pateikia Gniezdo (Lenkija) katedros bronzinėse duryse pavaizduoti prusai, kurie nužudė šv. Vaitiekų, ir Marienburgo (Marlborko) pilies kapitelyje pavaizduoti su Vokiečių ordino kariais besikaunantys lietuviai. Vienintelis šaltinis, atkuriant to meto konkrečius lietuvių ginklus, jų kompleksą, lieka archeologiniai radiniai ir analogijos su to meto viduramžių ikonografija, kitų kraštų muziejuose saugomais viduramžių ginklais. Krikščioniškame viduramžių pasaulyje nebuvo mados laidoti pilnai ginkluotą karį, o pagoniškuose degintiniuose lietuvių kapuose tokie ginklai taip pat reti. Šia prasme unikalus 1988 m. prie Gardino kairiame Nemuno krante atsitiktinai surastas kario ginklų kompleksas, kurį sudaro kalavijas, kirvis, pora ietigalių, grandininių šarvų dalys, trys pentinai (pastarieji leidžia abejoti, kad tai vieno kario įkapės, greičiau tai paslėptas ginklų kompleksas). Ginklų kompleksą baltarusių archeologai datavo XIII a.

Proistorės laikotarpio, Geležies amžiaus, baltų genčių ginkluotę tyrinėjančio archeologo habil. dr. V. Kazakevičiaus duomenimis, I–XIII a. baltų kapuose

aptikta daugiau kaip 8000 įvairios paskirties artimos kovos ginklų, bet Lietuvos valstybės formavimosi ir viduramžių laikotarpio ginklų aptinkama itin mažai.

Kalavijas – garbingiausias viduramžių riterio ginklas. Jis buvo apipintas legendomis (karaliaus Artūro Excalibur arba Rolando Durandal), vaizduojamas herbuose. Tai bene vienintelis ginklas, kuris nenaudotas medžioklei, juo buvo prisiekama, kviečiama į kovą (porą kalavijų prieš Žalgirio mūšį Vokiečių ordino magistras Ulrichas fon Jungingenas „padovanojo“ karaliui Jogailai), jis pavaizduotas Lietuvos Vytyje ir Kęstučio atspaude. Kalavijus mokėjo nukalti ir vietos meistrai, nors patys garsiausi viduramžių kalavijai buvo kalami prie Reino (itin garsūs Toledo, Passau ir Solingen meistrų nukalti kalavijai), kurie buvo žymimi specialiais įgraviruotais ženklais. Kalavijus tyrinėjantys mokslininkai viduramžių kalavijus skirsto į kelias grupes, bet pabrėžia, kad šituo metu jie gana panašūs įvairiuose kraštuose. Kalavijai pradėti kaldinti proistoriniu laikotarpiu, išmokus gaminti bronzinius, o vėliau ir geležinius dirbinius. Technologiškai kalavijas – tai kertantis ir duriantis ginklas su tiesia, dažniausiai dviašmene geležte. Technologiniai reikalavimai kalavijui itin griežti: jo ašmenys turi būti kieti, bet netrapūs, greitai neatšipti ir nesideformuoti. Tai buvo pasiekama karštu kalimo būdu tarsi sulydant geležies ir plieno juostas į vieną, kai kalavijo geležtė įgaudavo besimainančio rašto margumą, viduramžiais vadintą „drakono“ arba „gyvatės oda“. Tai unikalus, aukščiausios kalvio kvalifikacijos reikalaujantis darbas, apipintas legendomis ir paslaptimis. Viduramžių kalavijai pagal rankenos ilgį ir naudojimo būdą dar skirstomi į „vienos rankos“, „pusantros rankos“ ir dvirankius. Pastarųjų rankenos ir ašmenys išsiskiria savo ilgiu, svoriu ir jie buvo laikomi pėsčiųjų ginklu.

Deja, Lietuvoje terasta tik keliolika aptariamojo laikotarpio kalavijų fragmentų, bet neturime nei vieno gerai ir pilnai išlikusio. Verta priminti, kad išlikęs legendinis Pskovo kunigaikščio Daumanto ginklas savo forma primena ilgą durklą ir buvo skirtas ne tik kirsti, bet ir itin tiko pradurti grandinius šarvus. Anot rašytinių šaltinių, būtent šiuo kalaviju 1272 m. ir buvo nužudytas Livonijos ordino magistras. XIII a. pasirodo kiek sunkesni kalavijai, kurių svoris pasiekia apie 2 kg, ilgis iki 1,2 m, jų tiesūs rankenos skersiniai ilgėja ir tarsi imituoja kryžių, nors rankenos buoželės, pagal kuriuos iš esmės ir skirstomi kalavijų tipai, gana įvairių formų: primena diską, pusmėnulį, apskritimą ir t.t. Vėlyvaisiais viduramžiais dviašmenių kalavijų ašmenys siaurėja, plonėja ir ilgėja. Riteriai apsišarvavo nuo galvos iki kojų, todėl išplito „pusantros rankos“, t.y. apie 10–12 cm ilgio rankenomis, apie 1,4 m ilgio geležtėmis, kertami-duriami kalavijai, o nuo XV a. pėstininkai jau naudojo net iki 1,8 m ilgio dvirankius

kalavijus. Kalavijas, kaip jau minėta, brangus ginklas, nors archeologai juos, kad ir gana retai, aptinka kapuose (Volkaitė-Kulikauskienė R. 1997: 101). Be to, XIV a. ir vėlesnių laikotarpių kalavijai dar nesulaukė tokių išsamių studijų kaip iki tol naudoti kalavijai (Kazakevičius V. 1996). Kuršų kapinyne (Telšių rj.) XIII a. datuojamame degintiniame kape rastas dviašmenis, į galą smailėjanti geležte kalavijas, kurio ilgis 67,5 cm, ašmenų plotis 2–3,8 cm, skersinis, išplatintais ir ornamentuotais galais – 16 cm (Valatkienė L. 1995: 219). Panašus dviašmenis, 76,3 cm ilgio, apie 5 cm pločio ašmenų, su 11,5 cm ilgio, nulenktais galais skersiniu kalavijas buvo padėtas ant karsto, krūtinės srityje, nedegintiniame vyro kape (Valatkienė L. 1995: 219). XV a. dviašmenis kalavijas, kurio ilgis apie 76 cm, tiesiu 11,3 cm ilgio skersiniu, 6 cm pločio pusmėnulio pavidalo buožele aptiktas Obelių kapinyne (Ukmergės rj.), be to, ten pat rasta dar bent 6 kalavijų dalys (Urbanavičius V., Urbanavičienė S. 1988: 24). XV a. datuotame Diktarių kapinyne (Anykščių rj.) turtingame įkapėmis vyro kape rastas vienašmenis kalavijas, kurio ašmenų ilgis siekė 60 cm ilgio, plotis 5 cm (Urbanavičienė S. 1995: 176, 194). Karmėlavos kapinyne XV a. pirmąją pusę datuotas kalavijas – „tiesia, tolygiai siaurėjanti geležte su išilginiu grioveliu abiejose nugarėlės pusėse, 72 cm ilgio ir 6,1 cm pločio. Visas kalavijo ilgis 89,5 cm. Rankena kriauninė, perkalta 4 kniedėm. Viršuje rankenos masyvi, puslankio formos buoželė. Rankenos skersinis plokščias, platus, 18,3 cm ilgio, rombinio skersinio pjūvio galais, lenktais puslankiu žemyn, su spygliuku“ (Rickevičiūtė K. 1995: 78). XV a. panašūs kalavijai rasti ir kituose kapinyuose.

Žemaičiai, žiemgaliai ir latgaliai kariai nuo proistorės laikų dar tebenaudavo tik jų gyventuose kraštuose sutinkamus, tenykščių kalvių nukaltus, taip vadinamus plačiuosius kalavijus. Tai masyvus peilis – kalavijas, kuris nuo rankenos link smaigalio turi plėtėjančias geležtes, su plačiu, tarsi nukirstu galu. Jie savo forma labiau primena didelius peilius. Jais buvo kertama, bet jie ne itin patogūs duriamam smūgiui. Lengvoji kavalerija nuo XV a. pabaigos pradėjo vartoti iš Rytų kraštų paplitusius kardus. Kardas – kertamasis, duriamasis ginklas, kiek lenkta geležte, kai kardo rankena ir ašmenys sudaro kampą. Šio ginklo smūgis būna kiek išlenktas, kertantis ir kartu pjaunantis, o žaizda – didžiulė. Profesionalai kariai naudojo specialius kovos peilius. Jie paprastai ilgesni nei paprasti peiliai ir jų ilgis siekia iki 50 cm. Vakarų Europoje vėlyvaisiais viduramžiais kariai naudojo dviejų pagrindinių formų kovos peilius, kurie iš esmės priminė miniatiūrinius kalavijus. Skyrėsi tik jų rankenos skersinio forma – vienų panaši į kalavijo skersinį, antrųjų – apskritą plokštelę. Paprastai miestiečiai šiuo metu nešiojo peilio formos durklus. Lietuvos viduramžių

kapuose rastieji kovos peiliai taip pat išsiskiria tik savo dydžiu. Tarkim, Kuršų kapinyne (Telšių rj.), XIV a. datuotame degintiniame kape, rastas geležinis, pusiau perlenktas kovos peilis, kurio rankenos apatinis skersinukas pusbėnuli formos, užriestais galais. Bendras peilio ilgis 32 cm, ašmenų geležtės plotis 2,6 cm, skersinuko ilgis 5,5 cm (Valatkienė L. 1995: 219). XV a. pirma puse datuoti keturi kovos peiliai surasti Karmėlavos kapinyne, kurie visi kriauninėmis rankenomis, jų ilgis nuo 54,2 iki 28 cm, ašmenų plotis nuo 3,5 iki 4,5 cm (Rinkevičiūtė K. 1995: 79).

Neatsiejamas riterio ginklas – ietis. Ji kaip ir kalavijas ne tik ginklas, bet simbolis. Ietigalis, kaip valdovo simbolis, pavaizduotas ir vienoje iš seniausių lietuviškų monetėlių. Riterio ietis, kuri skirta vien šarvų pradūrimui, Vakarų Europoje plito tik nuo XIII a. ir buvo naudojama iki XVI a. Tokios ietys buvo iki 3 m ilgio. Paprastesnės konstrukcijos, trumpos ietys nuo seno buvo pagrindinis pėsčiojo kario ginklas. Tokio pėsčiojo kario ietis buvo maždaug žmogaus ūgio. Mes jas pažįstame tik iš archeologinių kasinėjimų metu surastų ietigalių. Lietuvoje vyrauja įmovinio tipo ietigaliai, kurių plunksna primena ištęstą trikampį, karklo lapo formą. Tokia ietis, kurios masyvus geležinis antgalis siekė iki 30–40 cm ilgio ir apie 5 cm pločio, buvo gana sunki ir nepatogi raiteliui, bet pėsčias karys artimoje dvikovoje, ja galėjo kiauurai perskosti net ir šarvuotą riterį. Vokiečių ordino metraštininkas Petras Dusburgietis ne kartą mini taip ginkluotus lietuvių karius, ir pasakoja, kad viename mūšyje pats nantangų genties vadas Herkus Mantas „iš tolo pamatęs brolių Henriką Ulenbušą, įtempiantį arbaletą, pribėgo prie jo, sakydamas: „Šiandien pat pasiūsiu tave į dangų“, ir pervėrė jį savo ietimi, sunkiai sužeisdamas, nors ta žaizda vėliau ir užgijo...“ (Petras Dusburgietis. 1985: 154). Ietigaliai, nors ir retokai, yra aptinkami piliakalniuose (Zabiela G. 1995: 128–129) ir kiek dažniau kapinyuose. Dažnesni įmovinio tipo ietigaliai. Kapuose tokios ietys dažniausiai guldytos prie dešiniojo mirusiojo šono, ietigalio smaigaliu galvos link, nors pasitaiko atvejų, kai ietis nukreipiama kojų link. Net 26 ietigaliai arba jų dalys rasti XIII–XIV a. datuojamuose degintiniuose kapuose Obelių kapinyne (Ukmergės rj.). „6 iš jų – įmoviniai. Forma ir dydžiu jie labai artimi XV a. kapuose rastiems ietigaliams (ne tik Obelių, bet ir visos Lietuvos). Jų plunksnos tvirtos, dažniausiai rombinio skersinio pjūvio, tinkančios šarvams pramušti. Didžiausi šio tipo ietigaliai daugiau kaip 30 cm ilgio, plunksna 4 cm pločio. Įtveriamųjų ietigalių yra dar ilgesnių – iki 35 cm, tačiau jie grakštesni, plunksnos siauresnės ir plonesnės, įklotės galas dažnai užlenktas. Tarp jų yra visai lengvų, vadinamųjų svaidomųjų. Atskirą ietigalių grupę sudaro užbarzdiniai (rasti 5). Jie taip pat nevienodi: vienų užbarzdos yra vienoje plunksnos pusėje, kitų – abiejose...“

(Urbanavičius V., Urbanavičienė S. 1988: 23–24). Ten pat tyrinėtuose XV a. kapuose rasti 9 įmoviniai ietigaliai, kurių plunksnos rombo skersinio pjūvio, įmovos daugiakampės su perkeltomis per kotą vinutėmis. Didžiausias ietigalis buvo 28 cm ilgio ir 3 cm skersmens įmova, mažiausias – vos 14,7 cm ilgio (Urbanavičius V., Urbanavičienė S. 1988: 47). XV a. datuojamas Karmėlavos kapinyne rastas masyvus, 31 cm ilgio, rombinio skersinio pjūvio plunksna, 6,1 cm pločio su iškilia išilgine briauna per vidurį ietigalis (Rickevičiūtė K. 1995: 78). Šio laikotarpio Diktarių kapinyne (Anykščių rj.) net vienuolikoje vyrų ir vaikų kapų rasta po geležinį įmotinį ietigalį, kurių ilgiai nuo 11,5 iki 25,6 cm, o viename vyro ir vaiko kape buvo įdėta po miniatiūrinį ietigalį, kurių ilgiai vos 7,4 cm ir 9,3 cm (Urbanavičienė S. 1995: 176).

Kario ginkluotė turėjo ir karo kirvį. Toks ginklas naudotas nuo seniausių laikų, jis buvo populiarus ir viduramžių Vakarų Europoje. Tiesa, kirvis tenai buvo labiau laikomas plebėjų ginklu. Archeologinių tyrimų metu kirviai aptinkami gana dažnai, bet tai universalus įrankis, tinkantis darbui ir kovai, todėl tik specialios formos – mažesni, lengvesni, grakštesni, ištęstais ašmenimis koto link arba primenantys miniatiūrinį kirvį-plaktuką arba ornamentuoti kirviai laikomi koviniais. Europoje viduramžių kovos kirviai buvo dviejų pagrindinių formų. Pirmieji – mažesni, lengvesni, prailgintais ašmenimis, savo pentimi primenantys plaktuką dažniau naudoti sunkiai šarvuotų riterių. Antrojo tipo kovos kirviai savo forma labiau panašūs į darbinius kirvius, nors taip pat kiek lengvesni, nes tokius patogiau nešioti karo žygio metu. Lietuvoje rastieji kovos kirviai priskirtini antrajam tipui. Tokių kirvių ašmenys ištempti koto link, pentis gana lengva ir įsmaugta, jų ilgis apie 15 cm ir ašmenų plotis apie 20 cm. Tokių kirvių yra aptikta tiek piliakalniuose (Zabiela G. 1995: 127), tiek ir laidojimo paminkluose.

Tarp viduramžiais Lietuvoje naudotų ginklų tik arbaletas ir lankas susilaukė išsamios studijos (Rackevičius G. 2002). Karinis lankas ir strėlės nebuvo dedami į kapus, o mediniai lankai – neišlieka. Strėlės buvo surenkamos po mūšio ir vėl naudojamos. Išlieka ir kasinėjimų metu surandamos tik tokios strėlės, kurios sudegė, sulūžo ir netiko pakartotiniam panaudojimui. Lankas, naudotas nuo akmens amžiaus laikų iki viduramžių pasiekė tobulybę. Žinomos dvi pagrindinės viduramžių karinio lanko konstrukcijos: paprastasis (defleksinis) lankas, kurio forma primena raidę D, ir sudėtinis (refleksinis) lankas, kuriame sujungtos trys ar net penkios sudėtinės dalys, o jo forma primena raidę M. Paprastasis lankas ištobulintas ir išgarsintas anglų pėstininkų, o sudėtinis lankas, atneštas į Europą totorių ir turkų, į mūsų kraštus galėjo patekti iš Rusios. Vakarų Europoje lankas buvo pėsčiojo kario ginklas,

Arbaletu strėlių antgaliai iš Vilniaus Žemutinės pilies

bet mūsų kraštuose juos, matyt, naudojo ir lengvai ginkluoti raiteliai. Gerai treniruotas anglų lankininkas su paprastu, iki 1,8 m ilgio lanku, sugebėdavo pataikyti į taikinį net iki 100 m atstumu, iššaudamas iki 10–12 strėlių per minutę. Dar galingesnis buvo sudėtinis lankas, pagamintas iš tarpusavyje suklijuotų skirtingų medžių juostelių, jo galus sustiprinant raginėmis plokštelėmis. Livonijos kronika mini rusų lankininkus, kurie saugojo karius žygio metu, pirmi atremdavo atakas, minima, kad tokie lankininkai nušaudavo riterius. Rašytiniai šaltiniai nekalba, jog būta specialių lietuvių lankininkų būrių, ir todėl kai kurie istorikai teigia, jog šis ginklas tarp lietuvių karių nebuvo plačiai paplitęs. Tačiau sunku patikėti, kad nuo seno žinomas ginklas, naudotas tiek kare, tiek medžioklėje, nebuvo panaudotas karuose prieš kryžiuočius. Gal greičiau jis buvo pernelyg įprastas ir todėl neminimas. Tai, kad baltai naudojo sudėtinį (refleksinį) lanką, patvirtina Kvidzino pilies kolonos kapitelyje, datuojamos XIV a. pradžia, pavaizduoti prūsų (lietuvių?) kariai, kurių vieni kaunasi kalavijais, kovos kirviais ir turi skydus, šarvinius marškinius, kiti, lengvai ginkluoti, šaudo iš lanko, kurio forma primena sudėtinį lanką. Strėlių antgaliai, nors ir negausiai, aptinkami ne tik Lietuvos valstybinio laikotarpio piliakalniuose, bet ir buvusiose pilyse. Didžioji dauguma, per 80%, tokių strėlių turi tik Rytų Europai būdingus įtvėriamuosius antgalius. Šios itin Rusiai būdingos strėlės rodo, kad lietuviai ne tik žinojo, bet ir patys naudojo taip vadinamą „rusišką“ sudėtinį lanką. „XIV a. I p. lietuvių šauliai, kurių dalis kilę iš rytinių LDK žemių, o XV a. I p. ir totoriai tarnavę LDK kariuomenėje naudojo refleksinės konstrukcijos lankus. Archeologijos šaltinių duomenimis, vėliausios yra XVI a. I p. lankų strėlių liekanos. Nuo XVI a. II p. lanką keičia paraku užtaisomi individualūs ginklai.

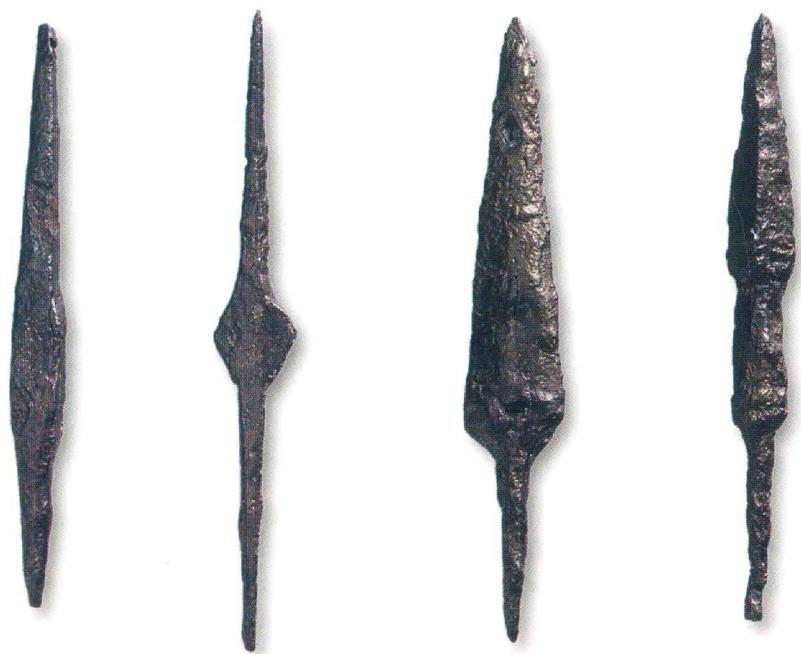
Baltai greitai perėmė ir iš Vakarų Europos riterių atsineštą patį grėsmingiausią to meto šaunamąjį ginklą – arbaletą. Petras Dusburgietis aprašo beveik kuriozišką situaciją, kad XIII a. viduryje sembas, iki tol nematęs arbaletu, pasikabino jį ant kaklo ir netyčia nusišovė (Petras Dusburgietis. 1985: 154–155),.... Jau XIV a. I p. LDK kariuomenėje kovojo arbaletais ginkluoti šauliai“ (Rackevičius G. 2002: 151). Arbaletu strėlių antgalių aptikta daugelyje vėlyvųjų piliakalnių, bet gausiausiai jie aptinkami tyrinėjant XIV a. antrosios pusės – XV a. pradžios

Vytauto majestotinis antspaudas, 1407–1430 m.

pilis. Jose kartais randama net iki kelių šimtų tokių strėlių vienoje vietoje, tai rodo, kad pilies arsenale saugotas ir pačių gynėjų naudotas ginklas. Arbaletu strėlių daugybė ir prie tokių pilių gynybinių įtvirtinimų, pilies gaisravietėse. Tarkim, prie XIV a. antroje pusėje sunaikintos Senųjų Trakų piliavietės gynybinės sienos, ištisiniam degėsių sluoksnyje, aptinkama bent po kelis arbaletu strėlės antgalius kiekviename kvadratiname metre. Turint galvoje, kad po mūsų buvo surenkamos vėl tinkamos panaudoti strėlės, galima teigti, kad ši pilis buvo tarsi apipilta arbaletu strėlių kruša.

Anot istorikų, bent jau nuo XIII–XIV a. sandūros suformuojami profesionalūs Lietuvos karių būriai, atsiranda kavalerijos būriai ir tobulėja kovos taktika. Profesionalai kariai, ypač karo vadai ir didžiūnai, be abejo, buvo šarvuoti. Svarbiausia apsaugos priemonė dar nuo proistorės laikų buvo skydas. Jie daryti iš medžio, aptraukiami oda ir apkaustomi metalu. Archeologai dažniausiai aptinka tokių skydų umbus – geležinį pusrutulio atsikišimą skydo centre. Gniezdo katedros duryse pavaizduoti prūsai turi ovalinius skydus nusmailintu galu, tokios pat formos skydai vyravo visą karą su Ordinų laikotarpi. Toks skydas Vytyje pavaizduoto kario rankose, Vytauto majestotiniame antspaudė, ant tokių skydų buvo vaizduojami senieji lietuvių bajorų herbai. Tiek Vakarų Europoje, tiek ir mūsų kraštuose pats seniausias šarvų tipas – taip vadinami grandininiai šarvai. Iki XIV a. juos dažniausiai vartojo ir Ordino riteriai, XIV a. šarvai daromi iš sujungtų metalo plokščių, o, maždaug nuo XIV–XV a. sandūros, šarvais uždengiamas visas riterio kūnas. Grandiniai šarvai, kurių dalių

Strėlių antgaliai iš Kernavės

raista kai kuriose piliavietėse, piliakalniuose ar net kapinyuose, buvo naudoti ir lietuvių karių. Pagaminti tokius šarvus reikėjo gerų kalvio įgūdžių ir daug kruopštaus darbo. Grandininiais marškiniais pagaminti būtina apie 600 m iki 2 mm storio vielos, iš kurios padaroma apie 20000 10–15 mm skersmens tarpusavyje sunertų žiedelių. Tokie šarvai sveria apie 7 kg. Ir gana gerai apsaugo ne tik nuo tolumo strėlės šūvio, bet ir nuo kertamojo kalavijo smūgio. Nuo XIII–XIV a. mūsų kraštuose plinta plokšteliniai šarvai, kada atskiros nedidelės metalo plokštelės pritvirtintos prie odinės ar tvirto audeklo liemenės, tarsi žvynai apgaubia kario kūną. Su tokiais šarvais lengva judėti ir kartu jie gerokai saugesni nei grandininiai. Plokštelinių šarvų detalių archeologai aptinka pilyse, tokie šarvai pavaizduoti Kęstučio atspaude. Taip pat neabejotina, kad Lietuvos valdovai, didžiūnai, kaip ir Ordino riteriai turėjo ištisinio metalo šarvus ir būtent taip šarvuotas karys – riteris pavaizduotas Vytyje. Mes dabar dažnai klystame galvodami, kad toks karys buvo nejudrus. Ištisiniai šarvai svėrė apie 30 kg, jie nevaržė kūno judesių, buvo pritaikyti kovai ir tai gerai nuo vaikystės treniruotam, profesionalui kariui nebuvo kliūtis užlipti ar nulipti nuo žirgo ir svarbiausia kautis artimoje kovoje. Šarvai buvo bran-

gūs, pagaminti geriausių meistrų pagal individualų užsakymą bet, deja, to meto lietuvių kario šarvai neišliko. Galima tik spėti, kad jie ne ką tesiskyrė nuo ordino riterių ginkluotės.

Nuo XIII a. prasidėjęs baltų karas su vokiečiais, tęsėsi ilgus šimtmečius. Dabartinėje Lietuvos teritorijoje gyvenę gentys ne tik atsilaikė, bet ir vienintelės iš baltų sukūrė savo valstybę, statė pilis, kūrė miestus ir t.t. Visa tai buvo įmanoma jėga atlaikius visos Vakarų Europos remiamą Vokiečių ordino spaudimą.

Kęstučio antspaudas XIV a.

Prieš Lietuvą kovojo geriausi to meto riteriai, naudota pažangiausia anų laikų karo technika. Čia buvo galima naudoti popiežiaus uždraustus riteriui negarbingus arbaletus, jau nuo 1362 m. rašytiniai šaltiniai mini patrankų panaudojimą. Baltų karių ginkluotė, beje, buvo menkesnė ir primityvesnė nei Ordino. Geriau ginkluoti buvo tik pavieniai kariai. XIII–XIV a. sandūroje atsirado profesionali Lietuvos kariuomenė ir, anot istorikų, nuo XIV a. antrosios pusės iš esmės gerokai sumažėjo didelių mūšių skaičius, lyginant su iki tol buvusiais laikotarpiais. Žalgirio mūšyje Lietuva galėjo pademonstruoti ne tik gausią lengvai ginkluotą kavaleriją, bet ir patyrusius kovose, sunkiai ginkluotus karius. Toks riteris ir pavaizduotas Lietuvos Vytyje.

Stiklo taurės dalis iš Vilniaus Žemutinės pilies

Stiklas viduramžiais

Romos imperijoje stiklo dirbiniai, pasirodę jau nuo pirmųjų amžių po Kr., prekybos keliais pasiekė ir mūsų kraštus. Visą proistorės laikotarpį stiklo dirbiniai į Lietuvą patekdavo tik iš svetur. Pirmosios stiklo manufaktūros, LDK kunigaikščio Žygimanto Augusto privilegija, buvo įsteigtos Vilniuje 1547 m., nors, galima spėti, kad tokie meistrai didesniuose LDK miestuose galėjo dirbti ir anksčiau.

Į Vakarų Europą stiklas pateko iš Artimųjų Rytų, o vietinė gamyba Europoje paplito nuo Romos į jos kolonijas Galijoje, Britanijoje, Vokietijos regione. Žlugus Romos imperijai išpopuliarėjo Bizantijos stiklo meistrų dirbiniai. Maždaug nuo IX–X a. geros kokybės stiklo dirbiniai pradkami gaminti Venecijoje, kurios stiklo meistrai iki šiol garsėja visame pasaulyje. Tai taip vadinamas Murano stiklas (Murano – sala Venecijos lagūnoje, kur nuo Venecijos respublikos laikų veikė stiklo fabrikas). Venecijos stiklo dirbinių gamyba ypač suklesti nuo XIII a., kai į čia persikėlė buvusios Bizantijos stiklo meistrai, paplito plonasienio stiklo dirbiniai. „Europoje stiklas gaminamas nuo seniausių laikų, tačiau graikų ir romėnų stiklas buvo šiurkštokas ir drumstas. Tik Murano stiklo meistrai XIII amžiaus pabaigoje išrado tvirtą ir skaidrų stiklą. Kelis šimtmečius jiems pavyko išsaugoti gamybos paslaptį, bet vėliau kažkoku būdu ją sužinojo niurnbergiečiai, o paskui ji pasklido po visą žemyną...“ (Norman D. 2002: 117). Stiklas naudojamas ne tik indams, bet ir optinio stiklo akiniams, išmokstama jį dažyti auksu, kobaltu, variu ir puošti prideginimo būdu. Gotikinės katedros neįsivaizduojamos be puošnių vitražų, pilių ir turtingų miestiečių pastatuose paplito stikliniai langai. XV a. pab. – XVI a. išmokstama pagaminti didelius, plonasienius stiklinius

indus, veidrodžius, sietynus, gaminami puošnūs plonasieniai indai, paplinta deimantu graviruotas stiklas. Nuo XIII–XIV a., kai kuriuose Vokietijos regionuose buvo nemaža stiklo dirbtuvėlių, kurios gamino taip vadinamą miškų stiklą, kurio sudėtyje buvo daug smėlio ir kitų priemaišų, nuo ko stiklas įgaudavo specifinį žalią atspalvį. Tokie, ypač nedidelio tūrio, indai, dažnai puošti reljefiniu ornamentu, gana plačiai naudoti raštinėse, vaistinėse ir kt. Pamėgtos ir žemos taurės, pūstos formos, įgaubtu dugnu (vad. Maigelein), cilindro formos taurės, menzūras primenančios, puoštos apvytomis juostelėmis, stiklinės (vad. Daumenglaser). Iš Bohemijos paplinta aukšti bokalai su maža kojele, kurių sienelių ornamentas primena kankorėžį, iš Reino apylinkių nuo XV a. pab. plinta ant aukštos kojelės ir rutulio formos taurės (vad. Romer) ir svogūno formos gertuvės su susuktu kakleliu (vad. Kuttrolf). Nuo XVI a. antros pusės pasirodo stiklinės ir bokalai alui gerti (vad. Willkom arba Humpen), kurie pradžioje buvo konuso, o vėliau – cilindro formos su maža kojele. Taip pat išpopuliarėjo emalinė stiklo puošyba, ypač nuo XVII a. taurės puošiamos herbais, inicialais ar kitokiais puošniais ornamentais.

Stiklas viduramžiais buvo lydomas iš kvarcinio smėlio (SiO_2) ir medžio pelenų, kuriame yra kalcio oksido (CaO) mišinio. Medžio pelenams naudotas ąžuolas, bukas, pušis. Taip pat lydant stiklo masę naudojama šarmai: natrio oksidas (Na_2O) ir kalio oksidas (K_2O), kurie dedami sodos (Na_2CO_3) arba potašo (K_2CO_3) pavidalu. Potašas gamintas iš augalinių pelenų, kurie ištirpinami vandenyje, iškošiami, o šarmų tirpalas išgarinamas. Sodos stiklas gerai lydos, lengvai apdirbamas, yra šviesus ir skaidrus. Potašo stiklas – tvirtesnis, bet ne toks plastiškas, neskaidrus, žalsvo atspalvio. Spalvotas stiklas gaunamas maišant kitas priemaišas: geležies junginiai jį padaro žydrai žalią, geltoną, raudonai rudą; mangancas – geltoną, rudą, violetinį; uranas – geltoną, žalią; kobaltas – mėlyną ir t.t. Priemaišų kaip ir stiklo cheminę sudėtį, nors tai padeda ne tik atsekti, kur stiklas buvo pagamintas, bet ir jį datuoti, galima nustatyti tik specialiais tyrimais (cheminė, spektrinė analizė), bet Lietuvoje surastas viduramžių stiklas iki šiol taip nėra tirtas. Stiklas lydytas malkomis kūrenamose krosnyse, apie 1200 C temperatūroje. Lydymas vykdavo dvejais etapais: pirmajame stiklas frituojamas apie 750 C temperatūroje, o antrame – lydomas – fritas. Stiklo gamyboje naudojami pūtimo vamzdeliai, specialios formos ir kt. gana nesudėtingi instrumentai.

Dar vienas stiklo gamybos centras, iš kurio į mūsų kraštą patekdavo gana daug stiklo dirbinių – senoji Rusija. Rusijoje stiklo gamyba, Bizantijos įtakojama, itin išaugo nuo X–XI a. čia buvo gaminami ne tik stikliniai papuošalai – karoliai, žiedai, apyrankės, bet ir stikliniai indai, vitražinis langų stiklas.

Vitražinis stiklas iš Vilniaus Žemutinės pilies

Šios gamybos centras iki mongolų – totorių antplūdžio 1240 m. buvo Kijevas, po to šie gamybos centrai susiformavo Naugarde, Smolenske, Polocke ir kt. Rusijoje gaminti stiklo indai nuo XIII a. dažnai puošiami ne tik iki tol populiariu spalvotų juostelių raštu, bet ir spalvotomis spiralėmis, įlydytomis metalo kruopelėmis, tapyba.

Taigi iš esmės kalbėdami apie Lietuvos viduramžių stiklą turime reikala tik su įvežtiniais dirbiniais. Galbūt keletas meistrų dirbo ir Lietuvoje. Kurie galėjo atvykti, pasinaudoję garsiaisiais Gedimino laiškais, kvietusiais Vakarų Europos miestų amatininkus, arba atsikėlę iš senosios Rusios. Bet, jei tokie ir buvo, jų buvo nedaug. Žinoma, kad 1418 m. Jogaila atsiuntė į Lietuvą stiklių iš Krokuvos, kuris įstiklino Vilniaus pilies langus (Wyrobicz A. 1968: 117). Rašytiniai šaltiniai amatininkus stiklius pradeda minėti tik nuo XVI a. pradžios. 1529 m. LDK Statutas, numatydamas baudas už amatininkų nužudymą, be kitų pamini ir stiklius. Po jau minėtos privilegijos 1547 m., kuria leista M. Paleckiui įsteigti stiklo dirbtuvę Vilniaus priemiestyje, Ribiškėse, ir prekiauti stiklo gaminiais (Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. 1955: 151–152), pasirodo vietiniai stiklo gaminiai – buteliai, taurės, maži indeliai, langų stiklas. Nuo XVI a. vidurio stiklo manufaktūras įkuria ir kiti didikai – Radvilos, kiek vėliau – LDK raštininkas J. Valavičius ir kt. XVI–XVII a. Lietuvoje gamino lietą ir pūstą, kvadrato, rombo, skritulio formos lakštinį stiklą, taurės su kojelėmis, taureles, stiklelius be kojelių, vazas, stiklines, butelius, žibintus ir kt. dirbinius (Strazdas K. 1992: 123). Nuo XVI a. antrosios pusės rašytiniai šaltiniai, kuriuose aprašomi namai, jau mini ir juose buvusius įstiklintus langus. Stiklo pramonės suklestėjimą patvirtina ir tai, kad bent nuo XVII a. pradžios viena iš Vilniaus gatvių pavadinta Stiklių vardu.

Viduramžiais stiklo dirbiniai buvo brangūs ir reti, tai viena iš pagrindinių priežasčių, kodėl jie kasinėjimų metu aptinkami labai retai. Dažniausiai randamos tik smulkios šukės, pagal kurias netgi sunku atkurti indo formą, nekalbant apie jų tikslesnę datavimą ar gamybos vietos nustatymą. Stiklo dirbiniai – trapūs, greit dūžtantys ir, tenka pripažinti, kad smulkios stiklo šukelės archeologinių tyrimų metu kartais lieka nepastebėtos arba joms skiriamas nepakankamas dėmesys.

Vienas iš unikalesnių viduramžių stiklo dirbinių, rastų archeologinių tyrimų metu, – nedidelis stiklinio žiedo fragmentas, surastas Vilniaus Žemutinės pilies rūmų teritorijoje XIV–XV a. sluoksniuose. Išliko tik ¼ žiedo viršutinė dalis, kuri yra apskrito pjūvio, gelsvos spalvos. Žiedo sudėties analizė neatlikta, bet žymios stiklo tyrėjos J. Ščapovos manymu, tokie žiedai gaminti Kijevo Rusijoje iki mongolų–totorių antplūdžio. Tai vienas iš labai negausių šių rūmų teritorijoje rastų dirbinių, kurie pagaminti XIII a. Tiesa, tokio pobūdžio reprezentaciniai dirbiniai galėjo būti nešiojami ir perduodami „iš rankų į rankas“ ilgai. Stikliniai žiedai archeologų aptinkami retai. Tai sunkiau pagaminamas papuošalas ir dažniau nešiotas turtingų didikų ar miestiečių. Kijevo Rusijoje XIII–XIV a. buvo gaminamos ir stiklinės apyrankės, kurios dažniausiai yra mėlynos spalvos, apvalaus skersinio pjūvio, susuktos. Tokių apyrankių fragmentų yra aptikta Vilniaus pilių teritorijoje.

Stiklinių apyrankių fragmentų daug rasta Kernavėje, ypač Aukuro kalno teritorijoje, XIII a. pab. – XIV a. pradžia datuojamuose sluoksniuose.

Taip pat Senosios Rusijos miestuose buvo gaminami ir itin populiarūs stikliniai karoliukai. Jie nešioti tiek kaip karoliai, tiek ir drabužių, juostų, piniginių ir pan. papuošimui. Tai neperšviečiamo stiklo masės, rutuliuko formos, juodos, geltonos, melsvos spalvos. Kai kurie karoliukai ornamentuoti balto stiklo skersinėmis bangelėmis. Pastarieji buvo masiškai gaminami Kijeve ir Naugarde. Karoliukai dažnai aptinkami ir proistorės, ir viduramžių laikotarpio kapuose. Sarių (Švenčionių rj.) kapinyne XIV–XV a. datuojamuose kapuose tokių karoliukų eilės puošė kepurėles, taip pat jie naudoti antsmilkinių puošimui. XVI a. pab. – XVII a. pradžios Gajūno senkapio (Biržų rj.) kape Nr. 36 rastas vėrinys, kuriame buvę suverta net 692 mažyčiai stiklo karoliukai.

Atskirais atvejais archeologams pavyksta aptikti ir gana gerai išlikusių stiklinių indų. Tarkim, Vilniuje, Augustijonų gatvėje, vykdytuose tyrimuose buvo surastos bent 4 stiklo taurės, kurių vienoje matosi 1599 m. data ir siužetinis piešinys, kuriame pavaizduotas vyras ir moteris. Ten pat rastame bokale, kurio aukštis apie 14 cm, įgaubto dugnelio plotis apie 5 cm, sienelės puoštos biblijine scena – Adomo ir Ievos išvaymas iš rojaus. Siužetiniu piešiniu, kuriame pa-

vaizduotas šv. Baltramiejus, puoštų indų fragmentai rasti dab. Prezidentūros teritorijoje. Tokie emaliu dekoruoti stikliniai indai, kuriuose vaizduotas stilizuotas augalinis ornamentas arba siužetinės scenos, XVI a. buvo itin populiarūs Vokietijos regione. Stiklo indų dalių, priklaususių buteliams ir buteliukams, taurėms ir taurelėms ir pan. surasta ir kituose senamiesčiuose. Vilniuje gana nemažai jų rasta Malūnų (buv. Bernardinų vienuolyno teritorija), Didžiojoje gatvėse, dabartinės Prezidentūros, Vilniaus Žemutinės pilies rūmų teritorijose ir kt. vietose.

XIV a. puodynė iš Vilniaus Žemutinės pilies

Viduramžių keramika

Tyrinėjant viduramžių laikotarpio miestus ar piliavietes, randama daug įvairių radinių, bet gausiausiai – puodų ir koklių šukių. Puodai buvo vartojami kasdien ir nuolat, o puodininkystės vietinės tradicijos tvirtos ir ilgalaikės. Proistorės laikotarpiu puodus lipdė kiekviena šeima, o jų gamybos technika, ypač ornamentika vienoda dideliuose regionuose. Viduramžiais taip pat paprasčiausius puodus mokėjo pasigaminti kiekviena šeima, bet profesionali, kokybiška, ant žiedžiamojo rato pagaminta keramika – specializuoto amatininko, puodžiaus darbas (Volkaitė-Kulikauskienė. 2001: 282–293). Viduramžiais Lietuvos puodininkystėje susiformavo dvi tradicijos. Pirmoji, arba taip vadinama „kaimo“ arba „ikigotikinė“ – senosios puodininkystės tąsa, Lietuvos kaimuose išliko net iki XX a. Antroji – „miesto“ arba „gotikinė“, susijusi su profesionalių puodžių amatininkų atsiradimu, Lietuvos miestuose atsekama nuo XIV a. Abi puodų gamybos tradicijos ilgą laiką gyvavo vienu metu: kaimo meistrai perimdavo kai kurias miesto amatininkų naujoves, o kaimietiški puodai patekdavo į miestą.

Kaimo meistrų gaminiai – įvairūs puodai – naudoti maisto laikymui, gaminiui, valgymui ir gėrimui. Puodų dydžiai ir profiliavimo ypatybės priklausė nuo konkrečios indo paskirties. Nuo XIV a. antrosios pusės, nors ir labai retai, kaimo puodžiai, matyt, pamėgdžiodami miesto amatininkus, pagamindavo ir dubenis, dubenėlius ar net ąsočius. Kaimo puodžiai indų gamybai naudojo vietinį geležingą (raudoną) molį, kurį sumaišydavo su stambiai sugrūstais akmenimis. Tai sumažindavo gaminio deformaciją džiūstant, degant, padidindavo atsparumą temperatūrų pokyčiams ir mechaniniams veiksniams juos naudojant.

Kernavės XIV a. puodai iš Kernavės muziejaus

Puodai buvo lipdomi iš volelių arba juostų ant ranka sukamo žiedžiamojo rato, nulyginant ir kruopščiai dailinant viršutinę indo dalį – kaklelį ir petelius. Toks indų gamybos būdas nekito net ir plintant koja sukamam žiedžiamam ratui. Viršutinė puodo dalis, o kartais ir visas indas, dažnai puoštas bangelėmis, horizontaliomis ir lygiagrečiomis linijomis, įkartėlėmis, duobutėmis, voleliais (imituojat „virvutės“, „eglutės“ ornamentus), kartais derinant puošybos motyvus tarpusavyje. Puošybai išgauti naudoti nesudėtingi įrankiai – medinė lazdelė, kartais specialios medinės arba kaulinės šukutės, leidusios iš karto nubrėžti kelias lygiagrečias bangeles ar linijų eiles. Puodai dažnai puošti nelabai kruopščiai – bangelės nevienodo dydžio, motyvai „lipa“ vienas ant kitų ir pan. Kaimo puodžiai savo gaminius degė neaukštose temperatūrose (700–850 laipsnių), greičiausiai žemėje iškastose duobėse, duonkepėse ar primityviose degimo krosnyse. Jose degimo atmosfera dažniausiai buvo nekontroliuojama, todėl tas pats gaminyje dažnai būna kelių spalvų – nuo raudonos iki tamsiai pilkos.

XIII–XIV a. datuojamų šukių iš tyrinėtų piliakalnių muziejuose saugoma apie 20 000 vienetų. Apie pusę iš jų ornamentuota. Sveiki arba beveik sveiki puodai aptinkami retai. Vėlyvųjų piliakalnių puodai puošti bangelės ornamentu, lygiagrečiomis linijomis, stampeliais. Vien Kernavės piliakalnių komplekse

surasta keli tūkstančiai radinių bei apie 50 000 puodų šukių. Tarkim, Punios piliakalnyje rasti XIII–XIV a. puodai – vidutinio dydžio, gerai išdegti, pūstais šonais, puošti prilipintu voleliu, ištaisai padengti įstrižomis įkartomis. Puodai petelių srityje ir žemiau volelio puošiami smulkių bangučių eilėmis, o likusioje paviršiaus dalyje – horizontaliomis linijomis. Puodo kakleliai smarkiai susiaurinti, bemaž statūs, prie pat angos puošti nežymiu profiliavimu (Volkaitė-Kulikauskienė. 1974: 23).

Senuosiuose Lietuvos miestuose, kaip rodo Vilniaus keramikos tyrimai, iki XIV a. antrosios pusės dominavo „ikigotikinė“, iš apvalių volelių lipdyta, kruopščiai aplyginta keramika (Vaitkevičius G. 1999: 15). XIV a. pabaigoje ji sudarė tik 9–13 procentų visos medžiagos, bet XV a. pirmojoje pusėje tokia ikigotikinė keramika visai išnyko (Vaitkevičius G. 1999: 12). Ikigotikinėje keramikoje buvo tik dvi puodų rūšys: puodai – apie 98 procentų ir dubenys (2 procentai). Puodų angos nuo 9 iki 30 cm (vyrauja puodai, kurių angos 13–22 cm) mažiausi puodai buvo apie 0,5–0,8 l, bet populiariausios talpos nuo 1–1,5 iki 6–8 l. Maži dubenys – iki 0,7–0,9 l, vidutiniai – iki 1,4–1,8 l. Apie 90 procentų šių Vilniaus indų yra ornamentuota: įbrėžtos linijos arba bangelės, rečiau – įkartėlės, duobutės, stampai. Dažniausiai ornamentuota didesnė indo paviršiaus dalis – visas šonas, viršutinė šono dalis ir peteliai. Pagrindinis liesiklis ikigotikinėje keramikoje buvo aštriabriaunis grūstas granitas, kuris vidutiniškai sudarydavo apie 20 procentų formavimo masės tūrio (Vaitkevičius G. 1999: 13). Išdegimo temperatūra svyravo nuo 640 iki 940 laipsnių, išdegti nekontroliuojamoje degimo aplinkoje, redukciniame atmosferoje. Kaune ir Kėdainiuose X–XIV a. puodai žiesti arba tik apžiesti, o jų molio sudėtyje daug grūsto akmens, vidutiniškai išdegti, puodo sienelės menkai profiliuotos. Pradedant nuo kaklelių, indų šonai puošti trikampių įkartėlių, stačiakampių ir kvadratinų duobelių eilėmis. Kėdainiuose tokia keramika datuota ne vėlesniu kaip XIV a. viduryje laikotarpiu (Žalnierius A. 1989: 146–147; Juknevičius A. 1994: 72).

Miestuose profesionalūs puodžiai-amininkai gamino puodus nuolatinei prekybai, plačiai rinkai. Jie sparčiai perimdavo visas to meto Europoje vyravusias puodininkystės naujoves. XIV a. antrojoje pusėje (pabaigoje) – XV a. pradžioje pradėta gaminti juodąją keramiką (ji dar vadinama redukcine, gotikine keramika), kuri tuo metu buvo itin populiari visoje Vakarų Europoje. Juodoji keramika nuo tradicinės skyrėsi gamybos technologija ir indų formų įvairove. Gaminti tiek virtuvės (puodai, keptuvės, dubenys), tiek ir stalo (ąsočiai, bokalai, dubenys, dubenėliai) indai. Tuo metu sparčiai plito koja sukamas žiedžiamas ratas, nors tradicinis indų lipdymas iš juostų išliko iki XVI a., kada, bent jau

miestuose, visuotinai įsigalėjo indo žiedimas – gamyba iš vieno molio gabalo („tempimas“). Juodoji keramika kruopščiai apžiedžiama – į molio masę dedamos smulkiagrūdžio smėlio priemaišos. Apžiedimo rievės, dengiančios visą indo paviršių, dažnai tėra vienintelė indo puošmena. Gausiau puošti stalo indai – tam naudojant šampelio, ratelio ornamentą, rečiau įkartėles, o kaimiškai keramikai itin būdingas bangelės ornamentas čia naudotas labai retai. Stalo indai dažnai nugludinti iki blizgesio. Būdingą juodą spalvą gaminiai įgavdavo paskutinėje degimo fazėje, kada į krosnį būdavo pridėdama sakingos medienos, o krosnies angos sandariai uždaromos (taip sudaroma redukuojanti degimo atmosfera). Įkaitusios indų sienelės, staiga paveiktos CO, dūmų, suodžių ir anglies, pajuosdavo, tapdavo kietos kaip metalas ir visiškai nelaidžios skysčiams. Juodajai keramikai gaminti buvo statomos specialios krosnys, kuriose degimo temperatūra buvo aukštesnė (800–900 laipsnių) nei tradicinės krašto keramikos. XVI a. viduryje juodąją keramiką pakeitė glazūruoti indai.

Juodoji (gotikinė) keramika, kuri pagaminta juostiniu sienelių formavimo būdu (molio volelis pakeistas molio juosta), ir buvo paplitusi Vilniuje nuo XIII–XIV a. iki XVII a. XIII a. antrosioje pusėje tokio tipo keramika aptikta tik Vilniaus pilių teritorijoje, net iki 98 procentų sudaro puodai ir likusiąją – dubenys. Ankstyvųjų šios rūšies puodų angų skersmenys svyruoja nuo 11 iki 26 cm, o populiariausi su 14–23 cm angomis. Jų talpa analogiška ikigotikinei. Dalis puodų puošti. Vyrauja – įbrėžtų linijų arba bangelių ornamentas. Nuo XIV a. pabaigos – XV a. pradžios įsivyrėja oksidacinis išdegimas, o nuo XV a. trečiojo dešimtmečio oksidacinę keramiką palaiapsniui ėmė išstumti redukuota keramika. Ankstyvojoje gotikinėje keramikoje yra 4 rūšių gaminiai: puodai, sudarantys apie 95%, dubenys – apie 3%, dangteliai ir ąsočiai – apie 1% (Vaitkevičius G. 1999: 16). Puodų angų dydis nuo 8 iki 28 cm (vyrauja 14–23 cm), tūriai – maži (0,6–0,9 l ir 1,2–1,6 l) ir vidutiniai (2,2–2,7 l ir 3,3–4,0 l). Paviršius lygus, nes nebenaudojamos stambiagrūdės priemaišos. Nuo XV a. vidurio redukcinis išdegimas tapo vyraujančiu. Vėlyvame gotikinės keramikos laikotarpyje yra 6 rūšių indai: puodai (90%), dubenys (5–7%), ąsočiai (1–2%), lėkštės ir dangteliai (po 1%) ir pavienės keptuvės. Paplito paviršiaus gludinimas, gausėjo ornamentuotų indų, puošiama lygiagrečiomis horizontaliomis linijomis, bangelėmis, dažnėja šampų ornamentas. Nuo XV a. vidurio dominuoja horizontalių linijų ornamentas (Vaitkevičius G. 1999: 16).

Nuo XV–XVI a. ribos pasirodo renesansinė keramika, kurią gamino jau tik profesionalai puodžiai. Įsivyravus kojiniam žiedimo ratui gaminio forma buvo „ištempama“ iš vieno molio ruošinio. Tokia keramika buvo išdegama nuo 920 iki 1000 laipsnių temperatūroje, oksidacinėje aplinkoje. Renesansinėje keramikoje

XVI a. gertuvė iš Vilniaus
Žemutinės pilies

XVI a. keptuvė iš Vilniaus Žemutinės pilies

žinomos 4 indų rūšys: puodai – 90–95%, dubenys – apie 4–7%, dangteliai ir ąsočiai po 1% ir tokia keramika iškart įsivyravo tarp stalo ir reprezentacinės paskirties indų (Vaitkevičius G. 1999: 23). Nuo XVI a. pradžios atsirado ir iki tol visai nematytų indų: taupyklių, taurelių, bokalų, butelių, vazų ir vazelių, žuviai skirtų indų ir pan. Gaminų paviršiai visada lygūs, absoliuti dauguma jų lygios spalvos. XVI a. puodų puošyboje vyravo dviejų rūšių horizontalių linijų ornamentai: įbrėžtos linijos arba reljefinės, žiedimo metu suformuotos linijos. Kartu itin išpopuliarėjo glazūravimas. Ankstyvosios drumstos glazūros, vyravusios XV–XVI a. riboje, vėliau buvo išstumtos skaidrių, rudos arba žalios spalvos glazūrų (Vaitkevičius G. 1999: 23).

XVII a. pradžioje Vilniuje pasirodė majolika (jos sinonimas – fajansas), t.y. šviesios spalvos keramikos dirbinių rūšis, padengta drumstomis alavo-cino glazūromis. Majolika išgaunama dažais ant neišdegtos glazūros arba ant išdegtos glazūros. Pusiau majolika (pusiau fajansas) – pusiau tamsus paprasto molio dirbiny, padengtas baltu angobo sluoksniu, ant kurio tapyti spalvoti ornamentai, ir dar kartą padengiama bespalve ar pusiau skaidria glazūra. Senieji majolikos arba fajanso dirbiniai atėjo iš Egipto ir Mesopotamijos, itin iš Persijos, ir per Artimuosius Rytus paplito Europoje. Nuo IX a. pabaigos iki XIII a. pradžios fajansas dengiamas spalvotu stiklu, ir jie populiarūs Bizantijoje. Fajansas į Vakarų Europą plito per arabus (sostinė Kordobe) ir netgi pavadintas ispanišku-maurišku stiliumi. Tokia keramika XIV–XV a. masiškai atvežama į Italiją. Ji ir persiška keramika įtakojė, kad XIV–XV a. sandūroje Italijoje paplito keramika, kurioje naudojama cino glazūra. XV a. antrojoje pusėje joje pieštas augalinis, geometrinis, stilizuotų gyvūnų ornamentas, nors taip pat vaizduoti ir paprasti